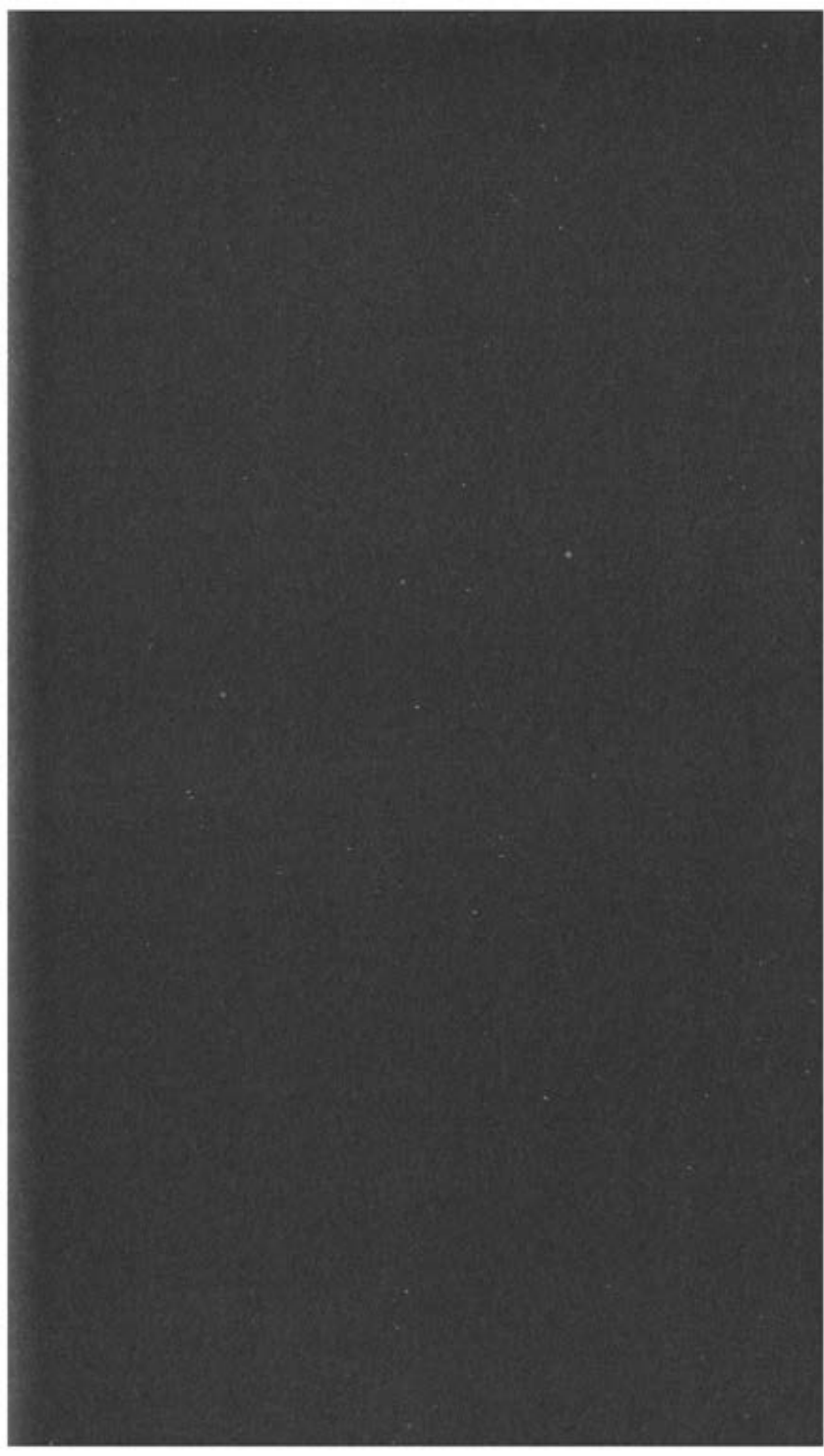
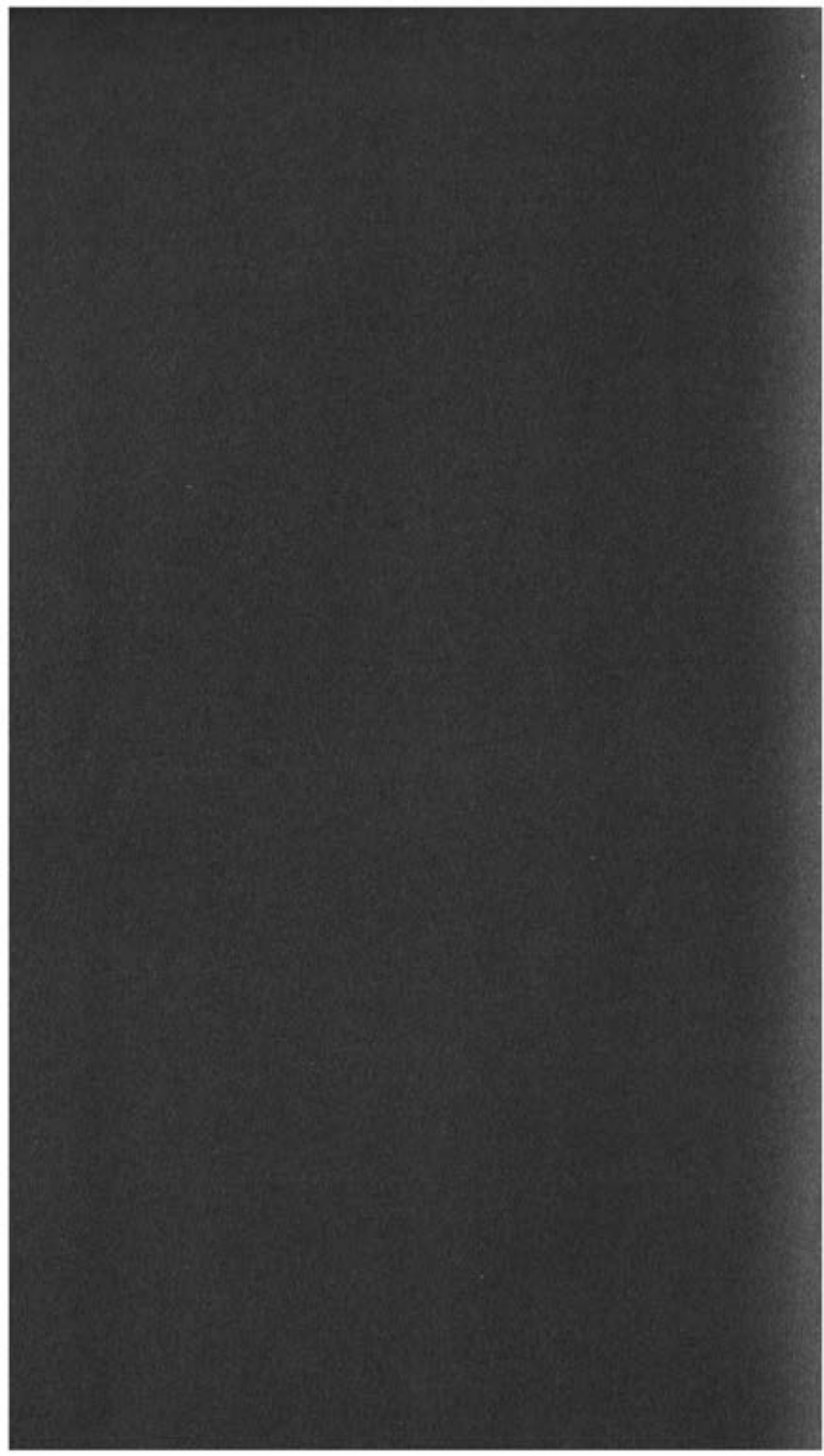

ΨΥΧΟΛΟΓΙΑ ΤΩΝ ΜΑΖΩΝ
ΨΥΧΟΛΟΓΙΑ ΤΩΝ ΜΑΖΩΝ
ΨΥΧΟΛΟΓΙΑ ΤΩΝ ΜΑΖΩΝ
ΨΥΧΟΛΟΓΙΑ ΤΩΝ ΜΑΖΩΝ
ΨΥΧΟΛΟΓΙΑ ΤΩΝ ΜΑΖΩΝ
ΨΥΧΟΛΟΓΙΑ ΤΩΝ ΜΑΖΩΝ
ΨΥΧΟΛΟΓΙΑ ΤΩΝ ΜΑΖΩΝ
ΨΥΧΟΛΟΓΙΑ ΤΩΝ ΜΑΖΩΝ
ΨΥΧΟΛΟΓΙΑ ΤΩΝ ΜΑΖΩΝ
ΨΥΧΟΛΟΓΙΑ ΤΩΝ ΜΑΖΩΝ
ΨΥΧΟΛΟΓΙΑ ΤΩΝ ΜΑΖΩΝ
ΨΥΧΟΛΟΓΙΑ ΤΩΝ ΜΑΖΩΝ
ΨΥΧΟΛΟΓΙΑ ΤΩΝ ΜΑΖΩΝ
ΨΥΧΟΛΟΓΙΑ ΤΩΝ ΜΑΖΩΝ
ΨΥΧΟΛΟΓΙΑ ΤΩΝ ΜΑΖΩΝ
ΨΥΧΟΛΟΓΙΑ ΤΩΝ ΜΑΖΩΝ
ΨΥΧΟΛΟΓΙΑ ΤΩΝ ΜΑΖΩΝ

GUSTAVE LE BON

ΒΙΒΛΙΑ
ΠΟΥ ΑΛ
ΛΑΞΑΝ
ΤΟΝ
ΚΟΣΜΟ

ψυχολογία των μαζών

Ειδική έκδοση για την εφημερίδα

ΤΟ ΒΗΜΑ

Εισαγωγή – Μετάφραση – Σχόλια: Ι.Σ. Χριστοδούλου

Επιμέλεια σειράς: Άννα Ασρινάκη

Διεύθυνση σχεδιασμού: Γιάννης Καρλόπουλος / ΤΟ ΒΗΜΑ

Σχεδιασμός εξωφύλλου: Βασίλης Γεωργίου / ΤΟ ΒΗΜΑ

Σελιδοποίηση: ΑΡΧΕΤΥΠΟ – Γραφικές Τέχνες

Εκτύπωση, βιβλιοδεσία: G. CANALE & S.p.A.

ISBN: 978-960-469-703-8

© Εκδόσεις Ζήτρος / all rights reserved

© 2010 για αυτή την έκδοση Δημοσιογραφικός Οργανισμός Λαμπράκη Α.Ε.

Η πνευματική ιδιοκτησία αποκτάται χωρίς καμία διατύπωση και χωρίς την ανάγκη ρήτρας, απαγορευτικής των προσβολών της. Επισμαίνεται, πάντως, ότι κατά τον Ν. 2387/20 (όπως έχει τροποποιηθεί με τον Ν. 2121/93 και ισχύει σήμερα) και κατά τη Διεθνή Σύμβαση της Βέρνης (που έχει κυρωθεί με τον Ν. 100/1975) απαγορεύεται η αναδημοσίευση, η αποθήκευση σε κάποιο σύστημα διάσωσης, και γενικά η αναπαραγωγή του παρόντος έργου, με οποιονδήποτε τρόπο ή μορφή, τμηματικά ή περιληπτικά στο πρωτότυπο ή σε μετάφραση ή άλλη διασκευή, χωρίς γραπτή άδεια του εκδότη.

Γκυστάβ
Λε Μπον
ψυχολογία
των μαζών

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος στην έκδοση από «Το Βήμα».....	9
Εισαγωγή	19
Πρόλογος	23
Εισαγωγή: Η εποχή των μαζών.....	25

ΠΡΩΤΟ ΜΕΡΟΣ

Η ΨΥΧΗ ΤΩΝ ΜΑΖΩΝ

ΠΡΩΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Γενικά χαρακτηριστικά των μαζών – ψυχολογικός νόμος της διανοητικής τους ενότητας	33
--	----

ΔΕΥΤΕΡΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Αισθήματα και ηθικότητα των μαζών	41
1. Παρορμητισμός, αστάθεια και οξυθυμία των μαζών	41
2. Ροπή στην υποβολή και ευπιστία των μαζών	43
3. Υπερβολή και μονομέρεια των αισθημάτων των μαζών	50
4. Μισαλλοδοξία, αυταρχικότητα και συντηρητισμός.....	52
των μαζών	
5. Ηθικότητα των μαζών	54

ΤΡΙΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Ιδέες, συλλογισμοί και φαντασία των μαζών.....	57
1. Οι ιδέες των μαζών	57
2. Οι συλλογισμοί των μαζών	60
3. Η φαντασία των μαζών	61

ΤΕΤΑΡΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Θρησκευτικές μορφές που καλύπτουν όλες τις πεποιθήσεις των μαζών	65
---	----

ΔΕΥΤΕΡΟ ΜΕΡΟΣ

ΟΙ ΑΠΟΨΕΙΣ ΚΑΙ ΟΙ ΠΕΠΟΙΘΗΣΕΙΣ ΤΩΝ ΜΑΖΩΝ

ΠΡΩΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Έμμεσοι παράγοντες των πεποιθήσεων και των απόψεων των μαζών	73
---	----

1. Η φυλή.....	74
2. Οι παραδόσεις.....	75
3. Ο χρόνος.....	76
4. Οι πολιτικοί και κοινωνικοί θεσμοί	77
5. Η παιδεία και η εκπαίδευση	80

ΔΕΥΤΕΡΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Άμεσοι παράγοντες των απόψεων των μαζών

1. Οι εικόνες, οι λέξεις και οι τύποι	89
2. Οι ψευδαισθήσεις.....	93
3. Η εμπειρία	95
4. Η λογική.....	96

ΤΡΙΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Οι καθοδηγητές των μαζών και τα μέσα τους της πειθούς.....

1. Οι καθοδηγητές των μαζών.....	99
2. Τα μέσα δράσης των καθοδηγητών: η διαβεβαίωση, η επανάληψη, η μετάδοση.....	103
3. Το κύρος	106

ΤΕΤΑΡΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Όρια του ευμετάβλητου των πεποιθήσεων

και των ιδεών των μαζών	115
1. Οι σταθερές πεποιθήσεις.....	115
2. Οι ασταθείς ιδέες των μαζών.....	119

ΤΡΙΤΟ ΜΕΡΟΣ

ΤΑΞΙΝΟΜΗΣΗ ΚΑΙ ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ ΤΩΝ ΔΙΑΦΟΡΩΝ ΚΑΤΗΓΟΡΙΩΝ ΤΩΝ ΜΑΖΩΝ

ΠΡΩΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Ταξινόμηση των μαζών	127
1. Ετερογενείς μάζες.....	128
2. Ομογενείς μάζες	129

ΔΕΥΤΕΡΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Οι λεγόμενες εγκληματικές μάζες.....	131
--------------------------------------	-----

ΤΡΙΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Οι ένορκοι του Κακούργιοδικείου	135
---------------------------------------	-----

ΤΕΤΑΡΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Οι εκλογικές μάζες	141
--------------------------	-----

ΠΕΜΠΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Τα κοινοβουλευτικά συμβούλια	149
------------------------------------	-----

Σχόλια του μεταφραστή	
-----------------------------	--

πρόλογος στην έκδοση από «Το Βήμα»

Εάν η *μάζα* (ή το *πλήθος*, οι δύο αυτές λέξεις είναι ταυτόσημες από την άποψη της ψυχολογίας) αποτελεί σήμερα (αυτονόητη, αλλά διόλου ξεκάθαρη) κατηγορία της σκέψης μας και αντικείμενο επιστημονικής διερεύνησης, αυτό οφείλεται στο βιβλίο που κρατάμε στα χέρια μας. Έχει ενδιαφέρον να σχεδιάσουμε και να τοποθετήσουμε στον περίγυρό τους, έστω και με αδρές γραμμές, τις ασυνήθιστες (για κάποιους αδιαμφισβήτητες, για κάποιους υπερτιμημένες, και οπωσδήποτε παραγνωρισμένες και ταυτόχρονα μυθοποιημένες) καριέρες του συγγραφέα και του έργου του.

Ο Le Bon γεννήθηκε στη γαλλική –αστική– επαρχία του 1841, εν μέσω ενός 19ου αιώνα που αποτελούσε θέατρο της πάλης μεταξύ Επανάστασης και Παλινόρθωσης. Ανδρώνεται και αναλαμβάνει την επιστημονική-εκλαϊκευτική του δράση, καθώς ανθεί η πρόοδος (και οι αντιφάσεις της): βιομηχανική επανάσταση, επιστήμη και τεχνική, δημοκρατία και Σοσιαλισμός, ανησυχητικά λαϊκά κινήματα, πόλεμοι και εμφύλιοι σπαραγμοί, κοινωνική και πολιτική αστάθεια – αναρίθμητες αλλαγές κυβερνητικών σχημάτων, γαλλο-πρωσικοί πόλεμοι και Κομμούνια, Boulanger και Dreyfus... Παρακολουθεί τις περιγραφές και τις ερμηνείες των ριζικών κοινωνικών μεταβολών που οδηγούν στη δημιουργία ενός κόσμου περίπου όπως τον ξέρουμε ως τα τέλη του 20ού αιώνα (διαίρεση της εργασίας, αστυφιλία, δημιουργία του έθνους-κράτους, ενδυνάμωση της κεντρικής εξουσίας, γενίκευση του δικαιώματος ψήφου, εξάπλωση των δικτύων συγκοινωνιών και επικοινωνιών, σχηματισμός της «κοινής γνώμης»).. αλλά φυσικά και των ψυχοκοινωνικών, όπως θα λέγαμε σήμερα, επιπτώσεων αυτών των μεταβολών: διαμελισμός των κοινωνικών σχέσεων, αποδυνάμωση των πρωτογενών ομάδων όπως η ευρεία παραδοσιακή οικογένεια, αποπροσωποποίηση,

απομόνωση και «αλλοτρίωση» των ατόμων σε ολοένα και διευρυνόμενα κοινωνικά σύνολα «χαλαρού κοινωνικού ελέγχου», σημασία των μαζικών επικοινωνιών... Θα έλεγε σχεδόν κανείς ότι ο κόσμος της εποχής του γινόταν ένα υπερβολικά πολύπλοκο μωσαϊκό και ότι περίμενε μια απλή ιδέα που να συνοψίζει και να ερμηνεύει την πορεία που ακολουθούσε, αλλά και μια ιδέα η οποία, εφαρμοζόμενη, να μπορεί να γιατρέψει την αδυναμία των κυβερνήσεων να διαχειριστούν την πρωτοφανή κοινωνικο-πολιτική αστάθεια. Η ιδέα αυτή – η σημασία των μαζών στην Γαλλία της εποχής και γενικότερα στον μοντέρνο κόσμο – ωρίμαζε ενδεχομένως πολλά χρόνια στο νου του υπερδραστήριου πανεπιστήμονα και πολυγραφοτάτου αυτού τέκνου ενός είδους φιλελεύθερης, αντεπαναστατικής, (και οιονεί «αντιλαϊκής» και «αντιπροοδευτικής») αστικής παράδοσης. Αφού εγκατέλειψε την ιατρική, ασχολήθηκε με τις (λιγότερο ή περισσότερο εκλαϊκευμένες) πειραματικές μελέτες (για το κάπνισμα, την ασφυξία, την ανατομική και μαθηματική διερεύνηση του κρανιακού όγκου, την ιππασία, τις συσκευές εγγραφής εικόνας και ήχου, τη φυσική επιστήμη...), αλλά και με την ανθρωπολογία και τη λαογραφία. Μετά από ένα πλήθος συγγραμμάτων, τα οποία του εξασφάλιζαν τα προς το ζην και την ευρύτερη κοινωνική αναγνώριση, αλλά όχι και την είσοδο στο Πανεπιστήμιο, που φέρεται ότι παρέμεινε το ανεκπλήρωτο όνειρό του, στράφηκε, τις αρχές της δεκαετίας του 1880, στην «ψυχολογία των λαών». Δημοσιεύει το 1881 τον *Άνθρωπο και τις Κοινωνίες*, όπου σε δύο τόμους (*Η Φυσική και Νοητική Ανάπτυξη του Ανθρώπου και Η Ανάπτυξη των Κοινωνιών*), και παρά τις στερεότυπες αξιολογήσεις που σήμερα θα μας φαινότουσαν ιδιαίτερα απωθητικές, συνοψίζει με αξιοθαύμαστο τρόπο τις ανθρωπολογικές γνώσεις της εποχής του, συντάσσοντάς τις σε ένα είδος κοινωνικής και πολιτισμικής ανθρωπολογίας που ονομάζει «επιστήμη του ανθρώπου». Διαμορφώνει μια θεωρία του ανορθολογικού (διερευνώντας μύθους και θρύλους) και, κυρίως, θέτει τα θεμέλια μιας ψυχοκοινωνιολογικής προσέγγισης, την οποία συνεχίζει στους *Ψυχολογικούς Νόμους της Εξέλιξης των Λαών* (1894) και αναπτύσσει πλήρως στην *Ψυχολογία των Μαζών* (1895) και στην *Πολιτική Ψυχολογία* (1910).

Μια πρώτη παρένθεση εδώ ως προς τη σημασία των εννοιών του ατόμου και της κοινωνίας στη συγκρότηση της πρώιμης ψυχοκοινωνικής σκέψης: η ατομική οπτική πριμοδοτεί την ιδέα ενός ανθρώπου που συνεργάζεται με τους άλλους είτε κατόπιν ελεύθερης απόφασης είτε ωθούμενος από το ένστικτο, ενώ η κοινωνική οπτική τείνει να τον αποστερήσει της ατομικότητάς του και να τον αντιμετωπίζει ως «αιχμάλωτο» των κοινωνικών καταναγκασμών. Ο Διαφωτισμός έχει προαγάγει την ιδέα ενός ορθολογικού ατόμου που μπορεί και πρέπει να απελευθερωθεί από τις σκοτεινές και υπόγειες δυνάμεις που τον υποδουλώνουν, βρίσκει

όμως ένα είδος αντίστιξης στον εθνικισμό, ο οποίος εισηγείται την επιστροφή στις παραδόσεις υλοποιώντας τον κοινοτικό δεσμό στο λαό (volk), πνευματική οντότητα που ενώνει τα άτομα της ίδιας φυλής, τα οποία μιλούν την ίδια γλώσσα και έχουν τα ίδια σύμβολα, έθιμα, ήθη, πολιτισμό. Στην *Ψυχολογία ως Επιστήμη* (1824-1825), ο Herbart θέτει τις βάσεις για τη συστηματική μελέτη του volkgeist (πνεύμα του λαού), ενώ ο Wundt, αν και γνωστός ως πατέρας της ατομικής πειραματικής ψυχολογίας, διατυπώνει ξεκάθαρα την άποψη ότι οι πλέον πολύπλοκες όψεις της πνευματικής ζωής όπως η γλώσσα και η σκέψη είναι κοινωνικά προσδιορισμένες, πρέπει να μελετηθούν στο πλαίσιο μιας συλλογικής ψυχολογίας προστρέχουσας σε κοινωνικο-ιστορικές μεθόδους (π.χ., την παρατήρηση).

Να πούμε εδώ σε μια δεύτερη παρένθεση ότι η μάζα (αυτή τη φορά περισσότερο με την έννοια που δίδουμε στη λέξη *óχλος*) φτάνει στην πένα του Le Bon έχοντας μια επιστημονική προϊστορία ως αξιοπερίεργος (κυρίως όμως επικίνδυνος) κοινωνικός «εταίρος»: άθροισμα ανένταχτων ατόμων προερχόμενο από την αποσύνθεση της παλιάς κοινωνικής δομής (μοναχικοί, άνεργοι, περιθωριακοί...), ασταθής, ανορθολογική και εκτός επίσημου κοινωνικού ελέγχου «οργάνωση» (όπως, π.χ., οι οπαδοί κάποιας σέκτας ή κάποιας ποδοσφαιρικής ομάδας) και που οδηγούνται συνεπώς στην τρέλα και τη βία. Τίθεται, λοιπόν, το θέμα του «ελέγχου» των μαζών, στο οποίο συνυπάρχουν (α) όψεις «κοινωνικής φυσικής» (μελέτη του «μέσου ανθρώπου» με απαρχή τον οποίο μπορούν να αξιολογηθούν τα παθολογικά φαινόμενα που εμφανίζονται σε μία κοινωνία και να υπάρξει μια πρόβλεψη για τη ροπή κάποιου ατόμου στην εγκληματικότητα, ανάλογα με τα ψυχοκοινωνικά του χαρακτηριστικά), (β) όψεις «εγκληματολογικής ανθρωπολογίας» (βλ. Lombroso, σύμφωνα με τον οποίο τα πλήθη (φύσει εγκληματικά), αποτελούνται από άτομα εγκληματικών τάσεων ή που ακολουθούν δυνητικούς εγκληματίες) και τέλος (γ) όψεις «πολιτικής ψυχοπαθολογίας» (βλ. Sighele, για τον οποίο η (εγκληματική) μάζα ταυτίζεται με τις (πολιτικά) επικίνδυνες τάξεις, αποτελούμενες από αναρχικούς, σοσιαλιστές, απεργούς κ.λπ., ανθρώπους που για διάφορους λόγους οδεύουν προς κάθε είδους εξέγερση – εδώ συνεπώς ο έλεγχος της μάζας συνίσταται στην αστυνόμευση και την καταστολή ψυχικά διαταραγμένων, κοινωνικά κατώτερων, βίαιων και πολιτικά επικίνδυνων ομάδων.

Ποια είναι λοιπόν αυτή η περίφημη ψυχολογία της μάζας του Gustave Le Bon; Στη μάζα δεν έχουμε πλέον απλώς ένα συννοθύλευμα ατόμων, αλλά ένα σύνολο από άτομα που έχουν μία νοητική ενότητα, που συγχωνεύονται σε ένα κοινό αίσθημα και πνεύμα. Εάν το άτομο χαρακτηρίζεται από την κριτική ικανότητα, τη συνείδηση και τη λογική, εάν μπορεί να σκεφτεί και να αξιολογήσει τις καταστάσεις και τη θέση του μέσα σε

αυτές, στη μάζα τα άτομα εξισώνονται προς τα κάτω. Ο πιο μορφωμένος και ο πιο ψυχραιμος καταντά να αξίζει όσο και ο λιγότερο ορθολογικός και «πολιτισμένος»: η συνείδηση είναι ατομική, το ασυνείδητο είναι συλλογικό... Στην κυριαρχία αυτή των βαθύτερων και ανορθολογικών τάσεων οφείλεται και το αίσθημα ακατανίκητης δύναμης που χαρακτηρίζει τη μάζα (και που εντείνεται από τον μεγάλο αριθμό, την ακωνυμία και την ανευθυνότητα): το άτομο κυριεύεται από ένστικτα που αν ήταν μόνο του θα περιόριζε. Παράλληλα οι μάζες χρειάζονται ένα *ηγέτη*, ο οποίος δεν τα πείθει με τη δύναμη των λογικών του επιχειρημάτων, αλλά τα *υπνωτίζει*. Η επικοινωνία με τη μάζα (προπαγάνδα) έχει μία ανορθολογική βάση, τις συλλογικές πεποιθήσεις και, κυρίως, ένα εργαλείο, την *υποβολή* (άμεση ή από απόσταση). Η τελευταία συνίσταται στο να «βάζουμε» στο μυαλό του «μαζικού ανθρώπου» μια ιδέα και αυτός να αισθάνεται ότι την έχει σκεφτεί ο ίδιος, να ταυτίζεται με αυτήν. Πρόκειται για μια ειδική κατάσταση (και για την οποία γινόταν πολύς λόγος την εποχή εκείνη), παραπλήσια προς αυτήν της σαγήνης που ασκεί ο υπνωτιστής στον υπνωτισμένο, χαρακτηριζόμενη από την παραλυσία της ζωής του εγκεφάλου, την εξαφάνιση της συνειδητής προσωπικότητας, της κρίσης και της βούλησης και την κυριαρχία των ασυνείδητων δραστηριοτήτων. Ένα από τα αποτελέσματα της υποβολής είναι και η *νοητική μετάδοση*, δηλαδή η έντονη και ταχεία μετάδοση συναισθημάτων και πράξεων στο εσωτερικό της μάζας, κάτι που κατά τον Le Bon εξηγεί και το γιατί ο άνθρωπος της μάζας θυσιάζει τόσο εύκολα το ατομικό του συμφέρον στο συλλογικό, πράγμα αντίθετο προς την (ατομική, συνειδητή και ορθολογική) φύση του. Αυτό που μας περιγράφεται αποτελεί ένα είδος νοητικής και πολιτισμικής παλινδρόμησης, οπισθοχώρησης πολλών βαθμίδων στην κλίμακα της προόδου: το άτομο δεν μπορεί πλέον να αξιολογήσει ό,τι υποπίπτει στην αντίληψή του, ούτε και να ελέγξει τις συγκινήσεις και τις ενέργειές του, γίνεται ένας βάρβαρος, που αισθάνεται και πράττει χωρίς κριτικό πνεύμα ό,τι και οι άλλοι γύρω του, που έχει την τάση να μετατρέπει αμέσως σε πράξη τις ιδέες στις οποίες έχει υποβληθεί, που εν ολίγοις είναι άβουλο θύμα των ασυνείδητων διεργασιών, κυρίως σε ό,τι αφορά θέματα που το συναίσθημα υπεισέρχεται σε μεγάλο βαθμό, όπως η θρησκεία, η πολιτική, οι συμπάθειες και οι αντιπάθειες κ.λπ.

Τα μαζικά άτομα συνεπώς δεν μπορούν να σκεφτούν λογικά, δεν γνωρίζουν τις αποχρώσεις, δεν ανέχονται τον αντίλογο και δεν προάγουν στο εσωτερικό τους τις διαλεκτικές συζητήσεις, υιοθετώντας ή απορρίπτοντας τις απόψεις στο σύνολό τους. Είναι ετεροκίνητα, εύπιστα, ευμετάβλητα, ασταθή, παρορμητικά, μισαλλόδοξα, δογματικά, ουτοπικά, αυταρχικά και συντηρητικά – ειδικά το τελευταίο σημαίνει ότι τείνουν πάντα να επαναφέρουν την τάξη πραγμάτων την οποία μόλις ανέτρεψαν και συνεπώς ότι η επαναστατικότητα τους είναι μυθώδης και φαινομενική.

Τα συναισθήματα που γνωρίζουν είναι σχεδόν πάντοτε ακραία και βίαια, η συμπάθεια μετατρέπεται εύκολα σε λατρεία και η αντιπάθεια σε μίσος. Η ηθικότητά τους μπορεί να είναι πολύ μικρότερη, αλλά και πολύ μεγαλύτερη από αυτών των μεμονωμένων ατόμων, γι' αυτό και πολλές φορές η (ασυνείδητη, έστω) αφοσίωση σε ένα στόχο και η αυταπάρνησή τους δεν αποκλείεται να συνεισφέρουν στην ανάπτυξη του πολιτισμού (φαινομενικά τουλάχιστον, διότι η πρόοδος τείνει να αποδίδεται στις προσπάθειες κάποιων μεμονωμένων ατόμων).

Η νοητική συγκρότηση της μάζας την καθιστά συνεπώς ιδιαίτερα ευπρόσβλητη σε απλοϊκές *θεμελιώδεις ιδέες*, βαθειά ριζωμένες στο ασυνείδητο, που αποτελούν μέρος των «κληρονομικών» αποθεμάτων του κάθε έθνους. Οι ιδέες που για διάφορους συγκυριακούς λόγους εισέρχονται στη συλλογική ψυχή, μπορεί να αποκτήσουν τεράστια δύναμη και να έχουν σημαντικότερες επιπτώσεις, οδηγώντας σε πολέμους και επαναστάσεις. Οι συλλογισμοί της μάζας είναι «πρωτόγονοι», χονδροειδείς, αναλογικοί, γενικευτικοί κ.λπ., ενώ καταλαβαίνουμε γιατί οι *εικό-νες* μπορεί να ασκήσουν μεγάλη επιρροή στη φαντασία της. Η τελευταία είναι και η κατεξοχήν έδρα της «πνευματικής ζωής» του πλήθους, και η τέχνη της διακυβέρνησής τους συνίσταται στην τέχνη της έξαψης και του εντυπωσιασμού, της διέγερσης αυτής της φαντασίας, κυρίως μέσω δυνατών και υποβλητικών εικόνων, λέξεων και συνθημάτων, ύμνων και τραγουδιών κ.λπ.

Η μάζα είναι ύλη παθητική και εύπλαστη, ο *ηγέτης* αποτελεί τη σταθερή και δραστήρια μορφή έξω από την οποία δεν μπορεί να βοηθεί: «Από τη στιγμή που υπάρχει συνένωση κάποιου αριθμού έμβιων όντων, είτε πρόκειται για ένα κοπάδι ζώα είτε για ένα ανθρώπινο πλήθος, τα όντα αυτά τίθενται ενστικτωδώς υπό την εξουσία ενός αρχηγού, δηλαδή ενός ηγέτη. (...) Το πλήθος είναι ένα κοπάδι που δεν θα μπορούσε να κάνει χωρίς αρχηγό». Η άποψη που έχει ο Le Bon για τον ηγέτη είναι αυτή ενός παρεκκλίνοντος, ενός νευρωτικού ημιπαράφρονα, που αδυνατεί να έρθει σε υγιή επαφή με τους άλλους και να κάνει τους συμβιβασμούς που απαιτεί η ομαλή κοινωνική ζωή και, κυρίως, ενός ατόμου που υπήρξε πρώτα υπνωτισμένο «θύμα» της ιδέας της οποίας στη συνέχεια έγινε ο απόστολος. Σημαντικότερα χαρακτηριστικά του είναι η δύναμη, η θέληση, η πίστη και η επιμονή, στις οποίες τίποτα δεν μπορεί να αντισταθεί. Για να πείσει τη μάζα, ο ηγέτης επιστρατεύεται κυρίως την απλή και ξεκάθαρη *κατάφαση* (η οποία μπορεί να έχει ως αποτέλεσμα τη διείσδυση μιας ιδέας στο πνεύμα του πλήθους χωρίς τη μεσολάβηση συλλογισμών, αποδεικτικών στοιχείων και διαλεκτικών αντιθέσεων που ενέχουν αποδοχή της αμφιβολίας) και την *επανάληψη*, που συμπληρώνει το έργο της προηγούμενης. Με τον τρόπο αυτόν η εν λόγω ιδέα φτάνει τις βαθιές περιοχές του ασυνειδήτου όπου σφυρηλατούνται τα κίνητρα

των πράξεών μας. Αποτέλεσμα δεν είναι απλά να πιστεύουμε αυτή την ιδέα, αλλά να διακατεχόμαστε από αυτήν, έχοντας φυσικά ξεχάσει τη διαδικασία που βρίσκεται στη βάση αυτής της ιδεολογικής μας διαμόρφωσης (και αλλοτρίωσης). Σχηματίζεται ένα «ρεύμα γνώμης» το οποίο, μέσω του προαναφερθέντος ισχυρότατου μηχανισμού της νοητικής μετάδοσης, «μολύνει» όλα τα άτομα της μάζας – ο Le Bon παρομοιάζει εδώ τις ιδέες και τις συγκινήσεις με τα μικρόβια.

Ιδιότητα-κλειδί στην κατανόηση της δράσης του ηγέτη είναι το γόητρο, έννοια το ίδιο γοητευτική και ασαφής με τις υπόλοιπες και η οποία παραπέμπει σε ένα είδος «... γοητείας που ασκεί επί του πνεύματός μας ένα άτομο, ένα έργο ή μια κοσμοθεωρία, γοητεία που παραλύει όλες μας τις κριτικές ικανότητες και γεμίζει την ψυχή μας με έκπληξη και σεβασμό.» Διακρίνει δε το *επίκτητο* γόητρο (που προσδίδεται από το όνομα, την περιουσία, τη φήμη και την κοινωνική θέση) από το *προσωπικό*, που δεν σχετίζεται με τους προηγούμενους παράγοντες και πηγάζει από την έμφυτη δύναμη του προσώπου να μαγνητίζει, να σαγηνεύει και να πείθει. Όμως η αποτυχία σε ό,τι φέρεται να έχει αναλάβει ο ηγέτης συνεπάγεται και την εξαφάνιση του προσωπικού γόητρου, ο δε ηγέτης που αποτυγχάνει καταβαραθρώνεται με την ίδια αστραπιαία ταχύτητα με την οποία η μάζα τον είχε λατρέψει: ξέρουμε πώς πίσω από την απεριόριστη εξουσία εν τη απουσία νομιμοποίησης ελλοχεύει η ρετινιά του «σφετεριστή». Να σημειώσουμε τέλος ότι για τον Le Bon, τα διάφορα στοιχεία ενός πολιτισμού (επιστήμες, τέχνες, λογοτεχνία κ.λπ.) ενέχουν ένα γόητρο που συνεπάγεται την ασυνείδητη μιμητική διάδοση ιδεών ή θεωριών σε γενεές ολόκληρες.

Η ευρηματικότητα και η συνοχή της θεωρητικής κατασκευής που παρουσιάζει ο Le Bon, είναι βέβαια εντυπωσιακές – τουλάχιστον όσο και η (έστω και μετά παρηρησίας) εμπάθειά τους, καθώς βέβαια και η επιστημονική αμφισβητησιμότητά τους... Δεν θα αναφερθούμε όμως εδώ παρά στην ευρύτερη σημασία του έργου του.

Οι ιδέες του Le Bon είχαν τεράστια απήχηση παγκοσμίως, τόσο στο επιστημονικό όσο και στο ευρύ κοινό. Η *Ψυχολογία των Μάζων* μεταφράστηκε σε πάμπολλες γλώσσες και επανεκδόθηκε δεκάδες φορές, αποτελώντας ένα από τα απόλυτα (επιστημονικά-δοκιμακά) best-seller όλων των εποχών. Δεν απορούμε που οι ιδέες αυτές αποτελούν σημαντικό μέρος του (επιστημονικού, ως κάποιο, για πολλούς σημαντικό, βαθμό), αλλά και του καθημερινού τρόπου με τον οποίο σκεφτόμαστε τις μάζες και γενικότερα την πολιτική.

Ο τρόπος προσέγγισης ορισμένων συλλογικών φαινομένων που εγκαινιάζει ο Le Bon απεδείχθη καθοριστικός ως προς την εξέλιξη της κοινωνικής ψυχολογίας (και διάφορων «εκδοχών» της όπως η συλλογική και η πολιτική ψυχολογία). Η *Ψυχολογία των Μάζων* ενέπνευσε τα δύο πρώτα

(αγγλοσαξονικά) εγχειρίδια κοινωνικής ψυχολογίας και έθεσε πλήθος ζητημάτων, όψεις των οποίων διερευνώνται μέχρι σήμερα με κάθε τρόπο και συζητώνται με πάθος, έχοντας δώσει αφορμή για την εκπόνηση και την εξέλιξη κάθε είδους υποθέσεων και θεωριών, αποτελώντας κλασικά πλέον αντικείμενα της ψυχολογικής και της ψυχοκοινωνιολογικής έρευνας (επιρροή, πειθώ, συμμόρφωση, ηγεσία, επικοινωνίες κ.ά.). Αλλά και η γερμανική κοινωνιολογία (του Simmel και του Von Wiese μεταξύ άλλων) ασχολήθηκε σε βάθος με το σύστημα που πρότεινε ο Le Bon, ενώ, όπως είναι φυσικό, το («κριτικό») αυτό σύστημα αυτό έχει ουσιώδη θέση στην σκέψη της Σχολής της Φρανκφούρτης αναφορικά με τη μαζική κοινωνία. Βρίσκουμε επίσης τη σκέψη του Le Bon σε κλασικές μελέτες αναφορικά με τα πολιτικά κόμματα (βλ. Robert Michels), καθώς βέβαια και αναφορικά με τις μορφές κυριαρχίας και εξουσίας και το περίφημο αυτό *χάρισμα* (Max Weber).

Όχι μόνο ο Le Bon συμμετείχε (μέσω του κοινωνικού του δικτύου και του «σαλονιού» του) στη γέννηση της ψυχολογίας στην Γαλλία (έχοντας ούτως ή άλλως σχέσεις με πολλούς ανθρώπους των γραμμάτων και της επιστήμης, όπως ο Poincaré, ο Ribot, ο Bergson κ.ά.), αλλά η «επίσημη» γαλλική κοινωνική ψυχολογία, που εγκαινιάζεται με τον Gabriel Tarde, εμπνέεται εν πολλοίς από τις έννοιες του Le Bon. Η περιγραφή της μάζας που προτείνει ο Tarde (για να μείνουμε σε αυτή μόνο τη διάσταση των γραπτών του) ελάχιστα διαφοροποιείται από την περιγραφή του Le Bon (κρατάει την υποβολή και την ύπωση προσθέτοντας την ιδέα της *μίμησης*). Θεμελιώδους σημασίας είναι όμως η εισαγωγή εκ μέρους του Tarde της έννοιας του *κοινού*: με την πρόοδο των συγκοινωνιών και των επικοινωνιών οπισθοχωρεί η σημασία της φυσικής συνάθροισης των ατόμων και αναδεικνύεται η βαρύτητα της συνείδησης που έχουν τα άτομα ότι η αντίληψή τους είναι ταυτόχρονη με (και κοινή σε) ένα μεγάλο αριθμό άλλων ατόμων – η ιδέα λοιπόν της νοητικής μετάδοσης γονιμοποιεί έτσι προσεγγίσεις και ερμηνείες όχι μόνο κάθε συλλογικού φαινομένου, αλλά και της σύγχρονης κοινωνικής ζωής σε όλες τις εκφάνσεις, όπου οι μαζικές επικοινωνίες ενέχουν ζωτική θέση και επιτρέπει σε ένα είδος «κοινωνικής πλεπάθειας» να συγχωνεύσει τα άτομα σε ένα και μοναδικό (και συμμορφωμένο) συλλογικό ον.

Θα ήταν αδύνατον να μην αναφερθούμε και στις σχέσεις μεταξύ *Ψυχολογίαστων μαζών* και ψυχανάλυσης. Είναι πασίγνωστο το δοκίμιο του Freud με τίτλο *Ψυχολογία των Μαζών και Ανάλυση του Εγώ* (1921): αποτελεί την πρώτη συστηματική προσπάθεια εκ μέρους του να περιγράψει και να ερμηνεύσει την ίδια τη φύση του κοινωνικού δεσμού (και όχι να συνθέσει την ιστορία του, όπως είχε κάνει στο *Τστέμ και Ταμπού*). Το κείμενο αυτό έχει δομηθεί και γραφτεί σαν απάντηση σε κάποιες απόψεις και ερμηνείες του Le Bon, απάντηση που εμπλουτίζει και προεκτείνει

δυναμικά αυτές τις απόψεις (μεταξύ άλλων μέσω της σημασίας της λιβινδικής φύσης των ομαδικών σχέσεων και της αμοιβαίας ταύτισης των μελών των κάθε είδους ομάδων), σεβόμενη όμως το περιγραφικό τους εύρος (αλλά και την απαισιοδοξία τους, όπως επιβεβαιώνεται και από τα μετέπειτα «κοινωνικά» δοκίμια του Freud).

Η διείσδυση των ιδεών του Le Bon στον πολιτικό κόσμο και τους ηγέτες του 20ού αιώνα είναι επίσης εντυπωσιακή. Τα συγγράμματά του ενέπνευσαν ως προς την ανάλυση των πολιτικών καταστάσεων και των σχέσεων με τις μάζες, αλλά φυσικά και ως προς την πρακτική της προπαγάνδας, της οποίας ο Le Bon συζητά τα θεμέλια και η οποία εξάλλου απορρέει «λογικά» από τις ιδέες του. Συζητήθηκαν έντονα (και φυσικά αμφισβητήθηκαν) από σοσιαλιστές και κομμουνιστές στοχαστές (όπως ο αναρχοσυνδικαλιστής Georges Sorel και ο Gramsci). Διαβάστηκαν (και υμνήθηκαν) από πολιτικούς όπως ο Alessandri, ο Roosevelt, ο Poincaré και ο Clemenceau, χρησιμοποιήθηκαν από τον De Gaulle (στα γραπτά του, αλλά και στο ευρύτερο πολιτικό του ύφος). Κυρίως όμως «εφαρμόστηκαν» (και με περίσσεια μάλιστα ακρίβεια...) από τον Mussolini και τον Hitler. Ο πρώτος αναφέρθηκε πολλές φορές στη «φιλοσοφική» επιρροή που άσκησαν τα γραπτά του Le Bon στην οικοδόμηση του καθεστώτος του, ο δεύτερος τον «αντέγραψε» αούστολα (όπως άλλωστε και ο Goebbels).

Μπορούμε, έπειτα από όλα όσα είπαμε, να αναρωτηθούμε σε τι οφείλεται η σχετική σιωπή ως προς το όνομα του Le Bon και την ψυχολογία των μαζών γενικότερα. Ίσως όμως δεν είναι απαραίτητο... Η επίσημη άποψη για την πολιτική τη θέλει να είναι στην υπηρεσία μιας προόδου που αντλεί τη νομιμοποίησή της από το επιστημονικο-τεχνικό πρότυπο, έστω κάπως νοθευμένο με την υπερ-σύγχρονη «διαχειριστική» διάσταση και έστω ανεχόμενο την αναφορά σε ένα «όραμα» (και δήθεν απαλλαγμένο από κάθε σκοταδιστική σκωρία). Στην προπαγάνδα (όπως και στη διαφήμιση) οι ιδέες του Le Bon και οι «συνταγές» που έχουν εμπνεύσει (ή που τον επικαλούνται) εφαρμόζονται ευρύτατα – η μοντέρνα προπαγάνδα, όπως αναφέρει ο Jacques Ellul, υπακούει στη διπλή αναγκαιότητα της εξουσίας και του ατόμου: η κυβέρνηση πρέπει να δίνει στα (μοναχικά και απληροφόρητα) άτομα την εντύπωση ότι αυτά υπαγορεύουν τις ενέργειές της και ταυτόχρονα να τα «απαρτώνει» ιδεολογικά και ψυχοκοινωνικά. Αυτό όμως δεν είναι κάτι που μπορούμε να ομολογήσουμε, θα ήταν τουλάχιστον προσβλητικό για τους σύγχρονους ψυχοφόρους (και καταναλωτές). Άρα λοιπόν δεν είναι ούτε η κακή ποιότητα των γραπτών του, ούτε η απροσημάτιστη και χονδροειδής κριτική του κοινοβουλευτισμού και του σοσιαλισμού, ούτε η χρήση του από το φασισμό οι κύριες αιτίες που η ψυχολογία των μαζών είναι τόσο λίγο στη μόδα. Ο Nye παρατηρούσε στις *Απαρχές της Ψυχολογίας της Μάζας*

(1975) ότι οι δημοκρατικές ελίτ βρίσκουν στη μαζική ψυχολογία μια θεωρία που επιβεβαιώνει το φόβο τους απέναντι στις μάζες και ταυτόχρονα ένα εγχειρίδιο ελέγχου και χειραγώγησής τους. Δεν θα έπρεπε λοιπόν να απορούμε που είμαστε τόσο απρόθυμοι να δεχτούμε το ότι η ψυχολογία των μαζών είναι, όπως ισχυρίζεται χωρίς δισταγμό ο Serge Moscovici, μαζί με την πολιτική οικονομία, μια από τις δυο επιστήμες του ανθρώπου οι ιδέες των οποίων *έφτιαξαν* την ιστορία, που είμαστε τόσο απρόθυμοι να δούμε *αυτή* τη (σκοτεινή) όψη του παρόντος μας.

ΝΙΚΟΛΑΣ ΧΡΗΣΤΑΚΗΣ,
αναπληρωτής καθηγητής
Κοινωνικής Ψυχολογίας,
Τμήμα Επικοινωνίας και ΜΜΕ,
Πανεπιστήμιο Αθηνών

Εισαγωγή

Ευδόκιμη στάση –ήκιστα πληκτική επιπλέον– στη σχέση με το βιβλίο ενός φιλοσόφου, ενός στοχαστή, ενός λογοτέχνη, ενδέχεται να αποβεί αυτή της απορίας. Απορώντας τακτικά, συχνά δηλαδή αλλά και με τάξη, και με σκοπό να διαγνώσουμε τη διερώτηση, που στην πορεία απέληξε σε σταθμισμένη στάση του συγγραφέα, ο οποίος έγραψε το βιβλίο εν είδει απαντήσεων στις απορίες του, κατανοούμε, ή τείνουμε να κατανοήσουμε, ένα πράγμα: γιατί η συγγραφή υπήρξε αυτή και όχι άλλη. Στην περίπτωση της *Ψυχολογίας των Μαζών* του Γκυστάβ Λε Μπον [Gustave Le Bon (1841 -1931)], δεν πρέπει να θεωρείται δεδομένο ούτε το θέμα ούτε η συγκεκριμένη πραγμάτευσή του. Η Ψυχολογία των Μαζών έχει κάτι κοινό με τη θεολογία. Το αντικείμενο και των δύο δεν είναι προφανές για όλους.

Συμβατικά μόνο, αν αποφασίζαμε να κατατάξουμε την *Ψυχολογία των Μαζών* σε ένα ευρύτερο πεδίο επιστημονικής απόβλεψης, θα μπορούσαμε να πούμε ότι βρίσκεται στα πλαίσια της Κοινωνικής Ψυχολογίας¹. Η απόφαση αυτή όμως είναι παρακινδυνευμένη, γιατί, την εποχή που εκδόθηκε το έργο, το καθεστώς υπό το οποίο τελούσε η Ψυχολογία του Συλλογικού ήταν αδιευκρίνιστο. Η ίδια η Ψυχολογία ως καινοφανής ερευνητική δραστηριότητα, που αξίωνε την ανεξαρτησία της από τη Φιλοσοφία και αναζητούσε θετικιστικά εχέγγυα για την ανάπτυξή της, τότε ακόμα άρθρωνε τους νόμους της αυτονομίας της και αρθρωνόταν πάνω στις ισχνές ανακαλύψεις της πρωτότυπης ερευνητικής της δράσης.

Επιπλέον οι υπέρμαχοι, στις αρχές του αιώνα, μιας συλλογικής ψυχολογίας με υψηλές αξιώσεις επιστημονικότητας*, αλλά και οι ίδιοι οι σύγχρονοι κοινωνικοί ψυχολόγοι**, που θεωρούν ότι πληρούν τις προϋποθέσεις μιας αυστηρής επιστημονικής δραστηριότητας, αντέδρασαν στην «άνεση» με την οποία ο Le Bon μίλησε για τη συλλογικότητα, έχοντας ως μοναδικά του εφόδια την προσωπική εμπειρία, τις ιστορικές

* BA. Charles Blondel, *Introduction a la Psychologie Collective*, Paris, Librairie Armand Collin, 1928, σελ. 3-12.

** Βλ. Jean Stoetzel, *La Psychologie Sociale*, Paris, Flammarion, 1963, σελ. 232. Επίσης Serge Albouy, *Elements de Sociologie et de Psychologie Sociale*, Toulouse, Privat, 1976, σελ. 196-201.

του γνώσεις και τη στοχαστικότητα του. Ο ολιστικός και δογματικά γενικευτικός χαρακτήρας της τελευταίας, ενίοτε δικαιώνει τους επικριτές του.

Ο ψυχοκοινωνικός στοχασμός, επισημαίνει ο Jean Stoetzel στο βιβλίο του *La Psychologie Sociale (Η Κοινωνική Ψυχολογία)*, έχει τις ρίζες του πολύ βαθιά μέσα στη δυτική φιλοσοφική και επιστημονική παράδοση. Οι κύριοι άξονες γύρω από τους οποίους περιστρέφονται οι σκέψεις για τη σχέση του κοινωνικού με το ατομικό είναι δύο: 1) οι ατομικές ψυχολογικές στάσεις παράγουν τους κοινωνικούς θεσμούς· 2) οι κοινωνικές συνθήκες επηρεάζουν τις συμπεριφορές των ατόμων.

Η πρώτη ιδέα, που προσπαθεί γενικά να ερμηνεύσει τον κοινωνικό οργανισμό και τις κοινωνικές διαδικασίες με τις ατομικές στάσεις και, στο βάθος, με αυτό που αποκαλούσαν «ανθρώπινη φύση» ή ακόμα «άνθρωπος», έχει γενικά κάνει, σύμφωνα με τον Stoetzel, περισσότερο κακό παρά καλό στην Κοινωνική Ψυχολογία. Ο τελευταίος μάλιστα θεωρεί ότι «...αυτή είναι που ενέπνευσε την απατηλή «Ψυχολογία των Μαζών» του Gustave Le Bon, που για πολύ καιρό παρέλυσε κάθε επιστημονική έρευνα σε αυτόν τον τομέα»*.

Είναι όμως θεμιτό να ελέγξουμε ως άκυρο το λόγο που αφορά στο φαινόμενο της μάζας; Αν μη τι άλλο, καθίσταται περιοριστικό να αρνούμαστε την ύπαρξη του μαζικού στοιχείου, να εθελουφλούμε και να «θωπεύουμε» άστοχα την κοινωνικότητα, από φόβο μήπως η τελευταία κλονιστεί και, μαζί με αυτή, διακυβευτούν όλα όσα θετικά απορρέουν από τη συλλογική ζωή**. Το παθογόνο της μαζικότητας όσο και η δύναμη που παρέχει στον μεμονωμένο άνθρωπο η συγκέντρωση σε πλήθος, είναι γεγονότα προφανή, και καμιά σχέση δεν έχουν με τις ποικίλες άλλες εκφάνσεις και διαστάσεις της συνεύρεσης σε κοινωνία των ανθρώπων.

Είναι σημαντικό να έχουμε υπόψη μας ότι οι διαπιστώσεις του Le Bon δεν αφορούν γενικά στη σχέση του ατομικού με το κοινωνικό, ή ότι δεν ασχολείται με την επίδραση της κοινωνικότητας γενικά στην ανάπτυξη του ανθρώπου. Είναι προφανές ότι δεν είναι διατεθειμένος να ισχυριστεί ότι ο άνθρωπος μπορεί να αναπτυχθεί εκτός κοινωνίας. Το αντικείμενό του δπλώνεται με απροκάλυπτη – και εμφανώς όχι απροκατάληπτη – σαφήνεια: οι μάζες· δηλαδή η, καταρχήν, μη αισθητική, έως αντιαισθητική, αποκρυστάλλωση πολλών ή λιγότερων ανθρώπινων όντων σε μια

* Jean Stoetzel, *La psychologie sociale*, Όπ. π., σελ. 10.

** «Λοιπόν, αν πρέπει να πιστέψουμε ότι το άτομο χάνει μέσα στη μάζα μεγάλο μέρος από την εξυπνάδα του και την ηθικότητά του, όπως είναι συγχρόνως προφανές ότι ατομικές εξυπνάδα και ηθικότητα δεν αναπτύσσονται πλήρως παρά μόνο μέσα και εξαιτίας της ομάδας...». Βλ. Charles Blondel, *Introduction a la Psychologie Collective*, Όπ. π., σελ. 7.

άμορφη, έως δύσμορφη, οντότητα, που προβάλλει ως όγκος δυσανάλογος, και αισθητικά δυσπροσάρμοστος, με τις ευσύνοπτες στη μοναχικότητα τους – και υπαρξιακά κάποτε αισθητικές – υπάρξεις που τον συνιστούν.

Ως φαινόμενο, η συγχώνευση ανθρώπινου υλικού σε απρόσωπα κρυσταλλώματα τυφλού συναγελάσματος, δεν ήταν άγνωστο. Είχαν και άλλοι, πριν, μιλήσει γι' αυτό, το είχαν επισημάνει και στηλιτεύσει.

Κανείς όμως δεν έθεσε εαυτόν εξαρχής, κεντρικά και θεματικά, πέραν, και υπεράνω, ενός υπαρκτικού μορφώματος τόσο ενδημικού στο ανθρώπινο.

Το 1895, την εποχή που η μαζικότητα στην εμφάνιση και δράση του ανθρώπινου καθοσιωνόταν από τις επιταγές του Σοσιαλισμού ως η μόνη ελπίδα για την άρση της δυσπραγίας των πολλών, α ξεχώριστων μεταξύτευτους εργατών της μαζικής βιομηχανικής και αγροτικής παραγωγής, ο Gustave Le Bon, που δεν συμεριζόταν την αισιοδοξία των σοσιαλιστών, εκδίδει το βιβλίο που, θεματοποιημένα, φιλοδοξεί να ελέγξει τη μαζικότητα ως τέτοια.

Η ελεγκτική αυτή στάση προϋποθέτει μιαν απόσταση. Όσοι γενικότερα, θεματικά ή συνοπτικά, αρθρώνουν ένα λόγο που αναφέρεται στη μάζα, προφανώς διακρίνουν τον εαυτό τους από αυτή, δεν αναγνωρίζουν το ρόλο τους μέσα στη μάζα. Έχουμε να κάνουμε με μία ορμή αυτοδιάθεσης, με μία αξίωση διαφοράς, διαφοροποίησης από το ομοιόμορφο και ανεπεξέργαστο, που εμφιλοχωρεί κατεξοχήν στο απρόσωπο που ευνοεί η μαζικότητα. Οι χαρακτηριστικές της τελευταίας, η ροπή δηλαδή στην υποβολή, η αδυναμία κρίσης, οι ελάχιστες αξιώσεις από τον εαυτό, με ένα λόγο η απροθυμία ανάληψης και αυτόνομης θέασης της προσωπικής υπαρκτικής παρουσίας πριν και ανεξάρτητα από την οποιαδήποτε κοινωνική ένταξη, μπορεί βεβαίως, όπως επισημαίνει και ο ίδιος ο Le Bon, να διαπνέουν μεμονωμένα τις ατομικότητες και να μην προαπαιτείται το, μεγαλύτερο ή μικρότερο, πλήθος μιας συγκέντρωσης.

Στις μέρες μας, για παράδειγμα, τα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης καταφέρνουν να συντηρούν αποτελεσματικά τη μαζικότητα, ενώ ουσιαστικά, εξαιτίας της προσωπικής σχέσης που αναπτύσσουν με τον θεατή ή τον ακροατή, απομονώνουν αντί να συγκεντρώνουν. Οι πληροφορίες που δέχονται οι άνθρωποι, μόνοι καθώς είναι μπρος στον ίδιο πομπό λόγο και εικόνας, είναι ίδιες για όλους. Όλοι λοιπόν, όσοι εννοείται τείνουν να υποβάλλονται από την κυριαρχική παρουσία του «μέσου ενημέρωσης», ξέρουν, σκέφτονται, νιώθουν και λένε τα ίδια σχεδόν πράγματα.

Κάποιοι από αυτούς που διαφέρουν, που σκέφτονται, αισθάνονται, αλλιώς, ενδέχεται να είναι και οι «μεγάλοι άνθρωποι» για τους οποίους μίλησε ο Φρίντριχ Νίτσε (Friedrich Nietzsche): «Μου φαίνεται ότι, οι μάζες, μόνο από τρεις απόψεις αξίζουν ένα βλέμμα: μια φορά ως δυσδιάκριτα

αντίγραφα των μεγάλων ανθρώπων, που έχουν παραχθεί πάνω σε κακής ποιότητας χαρτί και με φθαρμένες πλάκες, έπειτα ως αντίσταση εναντίον των μεγάλων και τελικά ως όργανα των μεγάλων κατά τα άλλα, ας τα πάρει ο διάβολος και η στατιστική! Πώς, η στατιστική αποδεικνύει ότι υπάρχουν νόμοι στην ιστορία; Νόμοι; Ναι, αποδεικνύει πόσο χυδαία και απδιαστικά ομοιόμορφη είναι η μάζα: μπορεί κανείς να ονομάσει νόμους τη δράση της βαρύτητας της πλιθιότητας, του πιθηκισμού, της αγάπης και της πείνας;»*.

Δεν είμαστε σε θέση να αποφανθούμε για το αν ο Gustave Le Bon υπήρξε ένας «μεγάλος άνθρωπος». Πρέπει μόνο, σε όσα είπαμε παραπάνω, να προσθέσουμε ότι η ανάλυση του κάποτε φθάνει σε ακρότητες, και ότι, σε κάθε περίπτωση, συμφωνούμε με τον Otto Klineberg, ο οποίος, το 1963, στον πρόλογο μιας καινούργιας έκδοσης της *Ψυχολογίας των* έγραφε: «πρέπει να διαβάσουμε αυτό το βιβλίο με ένα κριτικό πνεύμα, αλλά πρέπει να το διαβάσουμε»**.

* *Ανεπίκαιροι Στοχασμοί*, Πρόλ. Σωκράτης Δεληβογιατζής, Μετ. Ι. Σ. Χριστοδούλου, Θεσσαλονίκη, Εκδοτική Θεσσαλονίκης, 1996, σελ. 192.

** Gustave Le Bon, *Psychologie des foules*, Avant - propos de Otto Klineberg, Paris, Quadrige/P.U.F., 1963.

πρόλογος

Το σύνολο κοινών χαρακτήρων που επιβάλλεται από το περιβάλλον και την κληρονομικότητα σε όλα τα άτομα ενός λαού, συνιστά την ψυχή αυτού του λαού². Αυτοί οι χαρακτήρες επειδή, ως προς την προέλευσή τους, είναι κληρονομικοί, είναι πολύ σταθεροί. Όμως όταν, κάτω από ποικίλες επιδράσεις, ένας αριθμός ανθρώπων βρίσκονται προς στιγμή συγκεντρωμένοι, η παρατήρηση αποδεικνύει ότι στους κληρονομημένους τους χαρακτήρες προστίθενται μια σειρά καινούργιων χαρακτήρων, πολύ διαφορετικών ενίοτε από αυτούς της φυλής.

Το σύνολό τους συνιστά μια συλλογική ψυχή ισχυρή αλλά πρόσκαιρη.

Οι μάζες έπαιξαν πάντα μέσα στην ιστορία έναν σημαντικό ρόλο, εντούτοις όμως ποτέ τόσο καίριο όσο σήμερα. Η ασυνείδητη δράση των μαζών, που υποκατέστησε τη συνειδητή δραστηριότητα των ατόμων, αντιπροσωπεύει μία από τις χαρακτηριστικές της σύγχρονης εποχής.

εισαγωγή

η εποχή των μαζών

Οι μεγάλες ανατροπές, οι οποίες προηγούνται των αλλαγών του πολιτισμού μοιάζουν, ευθύς εξαρχής, να καθορίζονται από τους σημαίνοντες πολιτικούς μετασχηματισμούς: επιδρομές λαών ή ανατροπές δυναστειών. Μια όμως προσεκτική σπουδή αυτών των γεγονότων αποκαλύπτει τις πιο πολλές φορές ως πραγματική αιτία, πίσω από τις φαινομενικές τους αιτίες, μια βαθιά μεταβολή στις ιδέες των λαών. Οι γνήσιες ιστορικές ανατροπές δεν είναι αυτές που μας εκπλήσσουν με το μεγαλείο τους και τη σφοδρότητά τους. Οι μόνες σημαντικές μεταβολές, αυτές από τις οποίες απορρέει η ανανέωση των πολιτισμών, επισυμβαίνουν στις γνώμες, τις ιδέες και τις πεποιθήσεις. Τα αξιομνημόνευτα γεγονότα είναι τα ορατά αποτελέσματα των αόρατων αλλαγών των αισθημάτων των ανθρώπων. Αν φανερώνονται σπάνια, είναι που το κληρονομικό υπόβαθρο των αισθημάτων μιας φυλής είναι το πιο σταθερό στοιχείο της.

Η σύγχρονη εποχή συνιστά μια από τις κρίσιμες στιγμές, όπου η ανθρώπινη σκέψη αρχίζει να μεταμορφώνεται.

Δύο θεμελιώδεις παράγοντες βρίσκονται στη βάση αυτής της μεταμόρφωσης. Ο πρώτος είναι η φθορά των θρησκευτικών, πολιτικών και κοινωνικών πεποιθήσεων, απ' όπου πηγάζουν όλα τα στοιχεία του πολιτισμού μας. Ο δεύτερος, η δημιουργία εντελώς καινούργιων συνθηκών ύπαρξης και σκέψης, που γεννήθηκαν από τις σύγχρονες ανακαλύψεις των επιστημών και της βιομηχανίας.

Επειδή οι ιδέες του παρελθόντος, αν και κλωνισμένες, ακόμα είναι πολύ ισχυρές, και επειδή αυτές που οφείλουν να τις αντικαταστήσουν βρίσκονται στην πορεία της διαμόρφωσης, η σύγχρονη εποχή αντιπροσωπεύει μια περίοδο μετάβασης και αναρχίας.

Από μια τέτοια, κατ' ανάγκη, λίγο χαοτική περίοδο, δεν είναι εύκολο να πούμε επί του παρόντος τι μπορεί να προκύψει μια μέρα. Πάνω σε

ποιες θεμελιακές ιδέες θα οικοδομηθούν οι κοινωνίες που θα διαδεχθούν τη δική μας; Ακόμα τις αγνοούμε. Όμως, ήδη από τώρα, μπορούμε να προβλέψουμε ότι στην οργάνωσή τους θα έχουν να λογαριαστούν με μια καινούργια δύναμη, τελευταίο κυρίαρχο της σύγχρονης εποχής: τη δύναμη των μαζών. Πάνω στα συντρίμια τόσων ιδεών, που άλλοτε τις θεωρούσαν αληθινές και σήμερα νεκρές, τόσων εξουσιών διαδοχικά συντετριμμένων από τις επαναστάσεις, αυτή η δύναμη είναι η μόνη που αναπτύσσεται, και μοιάζει να μπορεί να απορροφήσει σύντομα τις άλλες. Τώρα που οι παλαιές πεποιθήσεις μας κλονίζονται και εξαφανίζονται, και τα παλαιά στηρίγματα των κοινωνιών βουλιάζουν ένα ένα, η δράση των μαζών είναι η μοναδική δύναμη που τίποτα δεν την απειλεί, και της οποίας το κύρος αυξάνεται διαρκώς. Ο αιώνας στον οποίο μπαίνουμε θα είναι στ' αλήθεια η *Εποχή των Μαζών*³.

Μόλις έναν αιώνα πριν, η παραδοσιακή πολιτική των κρατών και οι ανταγωνισμοί των ηγεμόνων συνιστούσαν τους κύριους παράγοντες των γεγονότων. Η γνώμη των μαζών, τις πιο πολλές φορές, δεν μετρούσε. Σήμερα, οι πολιτικές παραδόσεις, οι ατομικές βλέψεις των κυριάρχων, οι ανταγωνισμοί τους βαρύνουν λίγο. Η φωνή των μαζών έχει κατισχύσει. Υπαγορεύει στους βασιλείς τη συμπεριφορά τους. Δεν είναι πια στα συμβούλια των ηγεμόνων, αλλά μέσα στην καρδιά των μαζών που προτοιμάζονται τα πεπρωμένα των εθνών.

Η ανάρρηση των λαϊκών τάξεων στην πολιτική ζωή, η προοδευτική μεταμόρφωσή τους σε διοικούσες τάξεις, είναι μία από τις περισσότερο προεξέχουσες χαρακτηριστικές της μεταβατικής εποχής μας. Αυτή η ανάρρηση δεν σημαδεύτηκε, στην πραγματικότητα, από την καθολική ψηφοφορία, τόσο λίγο ισχυρή εδώ και πολύ καιρό, και τόσο εύκολα κατευθυνόμενη στην αρχή. Η γέννηση της ισχύος των μαζών επιτεύχθηκε καταρχήν με τη διάδοση κάποιων ιδεών που εμφυτεύθηκαν αργά μέσα στα πνεύματα, και κατόπιν με τον βαθμιαίο συνεταιρισμό των ατόμων, που επέφερε την πραγμάτωση συλλήψεων μέχρι τότε θεωρητικών. Ο συνεταιρισμός επέτρεψε στις μάζες να διαμορφώσουν ιδέες, αν όχι πολύ ορθές, τουλάχιστον πολύ σταθερές, των ενδιαφερόντων τους, και να καταλάβουν τη δύναμή τους. Ιδρύουν συνδικάτα, μπρος στα οποία όλες οι εξουσίες συνθηκολογούν, δίκτυα εργασίας τα οποία, παρά τους οικονομικούς νόμους, προσπαθούν να διευθύνουν τις συνθήκες της εργασίας και της αμοιβής. Στέλνουν στις κυβερνητικές συνελεύσεις αντιπροσώπους απογυμνωμένους από κάθε πρωτοβουλία, από κάθε ανεξαρτησία, και περιορισμένους πολύ συχνά στο να μην είναι παρά οι πληρεξούσιοι των συμβουλίων που τους διάλεξαν.

Σήμερα, οι διεκδικήσεις των μαζών γίνονται όλο και περισσότερο σαφείς και τείνουν να καταστρέψουν εκ θεμελίων τη σύγχρονη κοινωνία, για να την επαναφέρουν σε αυτόν τον αρχέγονο Κομμουνισμό, που

υπήρξε η φυσική κατάσταση όλων των ανθρώπινων ομάδων πριν την αυγή του πολιτισμού. Περιορισμός των ωρών εργασίας, απαλλοτρίωση των ορυχείων, των σιδηροδρόμων, των εργοστασίων και της γης· ισότιμος καταμερισμός των προϊόντων, εξάλειψη των κυρίαρχων τάξεων προς όφελος των λαϊκών τάξεων κ.λπ.. Αυτές είναι οι διεκδικήσεις τους.

Ελάχιστα ικανές για συλλογισμό, οι μάζες εμφανίζονται, αντίθετα, πολύ ικανές για δράση. Η σύγχρονη οργάνωση κάνει τη δύναμή τους τεράστια. Τα δόγματα που βλέπουμε να γεννιούνται θα έχουν σύντομα αποκτήσει την ισχύ των παλαιών δογμάτων, δηλαδή την τυραννική και κυριαρχική δύναμη που προφυλάσσει από την αμφισβήτηση. Το θεϊκό δίκαιο των μαζών αντικαθιστά το θεϊκό δίκαιο των βασιλέων.

Οι συγγραφείς που απολαμβάνουν την εύνοια της αστικής μας τάξης, και που αντιπροσωπεύουν καλύτερα τις λίγο στενές ιδέες της, τις λίγο μωπικές απόψεις της, τον λίγο συνοπτικό σκεπτικισμό της, τον ενίοτε υπερβολικό εγωισμό της, τρελαίνονται μπροστά στην καινούργια δύναμη που βλέπουν να μεγαλώνει και, για να πολεμήσουν τη σύγχυση των πνευμάτων, απευθύνουν απελπισμένες εκκλήσεις στις ηθικές δυνάμεις της Εκκλησίας, τις τόσο περιφρονημένες από αυτούς στο παρελθόν. Μιλούν για τη χρεωκοπία της επιστήμης, και μας επαναφέρουν στα διδάγματα των αποκεκαλυμμένων αληθειών. Όμως, αυτοί οι καινούργιοι μετεστραμμένοι ξεχνούν ότι, αν στ' αλήθεια αυτούς τους άγγιξε η χάρη, αυτή δεν θα μπορούσε να έχει την ίδια δύναμη σε ψυχές λιγότερο ανήσυχες για τις μέριμνες του επέκεινα. Οι μάζες δεν θέλουν πια σήμερα θεούς τους οποίους οι παλαιοί τους δάσκαλοι αρνήθηκαν χτες και συνεισέφεραν στο να καταστραφούν. Οι ποταμοί δεν ξανανεβαίνουν προς τις πηγές τους.

Η επιστήμη δεν χρεοκόπησε καθόλου, και δεν συμμετέχει στην τωρινή αναρχία των πνευμάτων, ούτε στην καινούργια δύναμη που αναπτύσσεται εν μέσω αυτής της αναρχίας. Μας υποσχέθηκε την αλήθεια ή τουλάχιστον τη γνώση των σχέσεων που είναι προσιτές στη διάνοιά μας· ποτέ δεν μας υποσχέθηκε ούτε την ειρήνη ούτε την ευτυχία. Κατεξοχήν αδιάφορη για τα συναισθήματά μας, δεν ακούει τους οδυρμούς μας, και τίποτε δεν θα μπορούσε να επαναφέρει τις ψευδαισθήσεις που αυτή εξεδίωξε.

Παγκόσμια συμπτώματα δείχνουν μέσα σε όλα τα έθνη τη γρήγορη αύξηση της δύναμης των μαζών. Ό,τι κι αν μας προκαλεί αυτό, οφείλουμε να το υποστούμε. Οι μομφές δεν είναι παρά μάταια λόγια. Η ανάρρηση των μαζών θα σημάνει ίσως έναν από τους τελευταίους σταθμούς των πολιτισμών της Δύσης, μίαν επιστροφή προς αυτές τις περιόδους της συγκεκριμένης αναρχίας, που προηγούνται της εκκόλαψης των καινούργιων κοινωνιών. Όμως, πώς να το εμποδίσουμε αυτό;

Μέχρι σήμερα, οι μεγάλες καταστροφές των αρχαίων πολιτισμών,

έχουν αποτελέσει τον πιο σαφή ρόλο των μαζών. Η ιστορία διδάσκει ότι τη στιγμή που οι θηκικές δυνάμεις, ο οπλισμός μιας κοινωνίας, έχασαν τη δύναμή τους, η τελική διάλυση επιτελέστηκε από αυτούς τους ασυνείδητους και κτηνώδεις όχλους που δικαίως χαρακτηρίστηκαν βάρβαροι. Οι πολιτισμοί, μέχρι σήμερα, δημιουργήθηκαν και διευθύνθηκαν από μια μικρή πνευματική αριστοκρατία, ποτέ από τις μάζες. Αυτές οι τελευταίες δεν έχουν δύναμη παρά για να καταστρέφουν. Η κυριαρχία τους αντιπροσωπεύει πάντα μια φάση αταξίας. Ένας πολιτισμός περιλαμβάνει σταθερούς κανόνες, μια πειθαρχία, το πέρασμα από το ενστικτώδες στο ορθολογικό, την πρόβλεψη για το μέλλον, ένα υψηλό επίπεδο μόρφωσης, καταστάσεις τελείως απρόσιτες στις μάζες, που έχουν εγκαταλειφθεί στον εαυτό τους. Με την αποκλειστικά καταστροφική δύναμή τους, δρουν όπως αυτά τα μικρόβια που επισπεύδουν τη διάλυση των αδύναμων σωμάτων ή των πτωμάτων. Όταν το οικοδόμημα ενός πολιτισμού είναι σκωληκόβρωτο, οι μάζες επιφέρουν την κατάρρευσή του. Έτσι εμφανίζεται ο ρόλος τους. Για μια στιγμή, η τυφλή δύναμη του πλήθους γίνεται η μόνη φιλοσοφία της ιστορίας.

Το ίδιο ισχύει και για τον δικό μας πολιτισμό; Μπορούμε να το φοβούμαστε, αλλά το αγνοούμε ακόμα.

Ας είμαστε καρτερικοί, για να υποστούμε τη βασιλεία των μαζών, αφού χέρια απρονόπτα ανέτρεψαν διαδοχικά όλα τα κιγκλιδώματα που μπορούσαν να τις συγκρατήσουν.

Αυτές τις μάζες, για τις οποίες αρχίζουμε να λέμε τόσα πολλά, τις γνωρίζουμε αρκετά λίγο. Οι επαγγελματίες ψυχολόγοι, έχοντας ζήσει μακριά από αυτές, ανέκαθεν τις αγνόησαν, και δεν ασχολήθηκαν μαζί τους παρά από την άποψη των εγκλημάτων που μπορούν να διαπράξουν. Οι εγκληματικές μάζες υφίστανται δίχως αμφιβολία, όμως υπάρχουν επίσης και μάζες ενάρετες, μάζες ηρωικές και αρκετές άλλες ακόμα. Τα εγκλήματα των μαζών δεν συνιστούν παρά μια επιμέρους περίπτωση της ψυχολογίας τους, και δεν θα μας έκαναν να γνωρίσουμε την πνευματική τους συγκρότηση περισσότερο απ' ό,τι θα γνωρίζαμε αυτή ενός ατόμου περιγράφοντας μόνο τα ελαττώματά του.

Στ' αλήθεια όμως, οι κύριοι του κόσμου, οι ιδρυτές θρησκειών ή αυτοκρατοριών, οι απόστολοι όλων των πίστειν, οι εξέχοντες πολιτικοί, και, σε μια σφαίρα περισσότερο ταπεινή, οι απλοί αρχηγοί μικρών ανθρώπινων ομάδων, υπήρξαν πάντοτε ασυνείδητοι ψυχολόγοι, έχοντας για την ψυχή των μαζών μια γνώση ενστικτώδη, συχνά πολύ σίγουρη. Γνωρίζοντάς την καλά, εύκολα έγιναν κύριοι τους. Ο Ναπολέων μάντευε θαυμάσια την ψυχολογία των γαλλικών μαζών αλλά, ενίοτε, παραγνώρισε τελείως αυτή των μαζών διαφορετικών φυλών*. Αυτή η

* Οι πιο επιτήδευτοι σύμβουλοί του, άλλωστε, δεν την καταλάβαιναν περισσότερο. Ο Ταλείρανδος τού έγραφε ότι «η Ισπανία υποδεχόταν τους στρατιώτες του ως

άγνοια τον έκανε να επιχειρήσει, κυρίως στην Ισπανία και τη Ρωσία, πόλεμους που προετοίμασαν την πτώση του.

Η γνώση της ψυχολογίας των μαζών αποτελεί το μέσο του πολιτικού που θέλει όχι να τις κυβερνήσει –το πράγμα σήμερα έχει γίνει πολύ δύσκολο– αλλά τουλάχιστον να μην κυβερνάται απόλυτα από αυτές.

Η ψυχολογία των μαζών δείχνει σε ποιο βαθμό οι νόμοι και οι θεσμοί εξασκούν λίγη δύναμη στην παρορμητική φύση τους, και πόσο είναι ανίκανες να έχουν οποιεσδήποτε γνώμες, εκτός από αυτές που τους έχουν υποβάλει. Κανόνες που πηγάζουν από την καθαρή θεωρητική δικαιοσύνη δεν θα μπορούσαν να τις οδηγήσουν. Μόνο οι εντυπώσεις που γεννά κάποιος μέσα στην ψυχή τους μπορούν να τις αποπλανήσουν. Αν ένας νομοθέτης θέλει, για παράδειγμα, να εισαγάγει έναν καινούργιο φόρο, θα πρέπει να διαλέξει τον πιο δίκαιο θεωρητικά; Με κανένα τρόπο. Ο περισσότερο άδικος θα μπορεί να είναι πρακτικά ο καλύτερος για τις μάζες, αν είναι ο λιγότερο ορατός και ο λιγότερο επαχθής φαινομενικά. Έτσι είναι που, ένας έμμεσος φόρος, ακόμα και υπέρογκος, θα γίνεται πάντα αποδεκτός από τη μάζα. Καθώς καθημερινά θα παρακρατείται από αντικείμενα της κατανάλωσης, από κλάσματα του λεπτού, δεν εμποδίζει τις συνήθειές της και της κάνει μικρή εντύπωση. Αν τον αντικαταστήσετε από έναν ανάλογο φόρο πάνω στους μισθούς ή άλλα εισοδήματα, πληρωτέο σε μία και μόνη δόση, και ας ήταν δέκα φορές λιγότερο επαχθής από τον άλλο, θα εγείρει ομόφωνες διαμαρτυρίες.

Με τα αόρατα λεπτά της κάθε ημέρας υποκαθίσταται, πραγματικά, ένα συνολικό ποσό σχετικά αυξημένο και, κατά συνέπεια, πολύ εντυπωσιακό. Δεν θα περνούσε απαρατήρητο, παρά μόνο αν συγκεντρωνόταν πεντάρα πεντάρα· όμως, αυτή η οικονομική μέθοδος, απεικονίζει μια δόση προνοητικότητας για την οποία οι μάζες είναι ανίκανες.

Το προηγούμενο παράδειγμα φωτίζει με ένα φως πολύ καθαρό την πνευματικότητά τους. Αυτή δεν είχε διαφύγει από έναν ψυχολόγο, όπως ο Ναπολέων, όμως οι νομοθέτες, αγνοώντας την ψυχή των μαζών, δεν θα μπορούσαν να την καταλάβουν. Η εμπειρία δεν τους έχει διδάξει ακόμα επαρκώς ότι οι άνθρωποι δεν οδηγούνται ποτέ από τις εντολές του καθαρού λόγου⁴.

Πολλές άλλες εφαρμογές της ψυχολογίας των μαζών θα μπορούσαν να γίνουν. Η γνώση της ρίχνει μια δυνατή λάμψη πάνω σε πολλά ιστορικά και οικονομικά φαινόμενα, εντελώς ακατάληπτα δίχως αυτή.

Ακόμα κι αν αυτή αποτελούσε μόνο ένα ενδιαφέρον της καθαρής περιέργειας, η σπουδή της ψυχολογίας των μαζών θα άξιζε λοιπόν να επιχειρηθεί. Είναι το ίδιο ενδιαφέρον να γνωρίζουμε τα κίνητρα των πράξεων των ανθρώπων όσο κι ένα μετάλλευμα ή ένα φυτό.

ελευθερωτές». Τους υποδεχόταν σαν ζώα άγρια. Ένας ψυχολόγος, γνώστης των κληρονομικών ενστίκτων της φυλής, εύκολα θα μπορούσε να το διαβλέψει.

Η μελέτη μας για την ψυχή των μαζών δεν θα μπορεί να είναι παρά μια σύντομη σύνθεση, μια απλή σύνοψη των ερευνών μας. Από αυτή πρέπει να αξιώσουμε μόνο κάποιες υποβλητικές παρατηρήσεις. Άλλοι θα σκάψουν περισσότερο το αυλάκι. Σήμερα, δεν κάνουμε άλλο από το να το χαραζουμε πάνω σε ένα έδαφος πολύ ανεξερεύνητο ακόμα*.

* Οι ελάχιστοι συγγραφείς που έχουν ασχοληθεί με την ψυχολογική μελέτη των μαζών, τις έχουν εξετάσει, το έλεγα πιο πάνω, μόνο από την άποψη του εγκληματικού. Επειδή δεν αφιέρωσα σε αυτό το τελευταίο θέμα παρά ένα σύντομο κεφάλαιο, θα παραπέμψω τον αναγνώστη στις μελέτες του M. Tarde και στο σύγγραμμα του M. Sighele: *Οι Εγκληματικές Μάζες*. Αυτή η τελευταία εργασία δεν περιλαμβάνει μια μόνο ιδέα, προσωπική του συγγραφέα της, αλλά ένα απάνθισμα δεδομένων πολύτιμων για τους ψυχολόγους. Τα συμπεράσματά μου πάνω στην εγκληματικότητα και την ηθικότητα των μαζών είναι άλλωστε εντελώς αντίθετα με αυτά των δύο συγγραφέων που ανέφερα πριν λίγο.

Στα διάφορα έργα μου, και κυρίως στην *Ψυχολογία του Σοσιαλισμού*, θα βρει κανείς κάποια συμπεράσματα για τους νόμους που διέπουν την ψυχολογία των μαζών. Μπορούν άλλωστε να χρησιμοποιηθούν στα πιο διαφορετικά θέματα. Ο M.A. Gevaert, διευθυντής του βασιλικού Ωδείου των Βρυξελλών, βρήκε πρόσφατα μια αξιοσημείωτη εφαρμογή των νόμων που εκθέσαμε, σε μια εργασία πάνω στη μουσική, και χαρακτηρίστηκαν πολύ ορθά από αυτόν ως «τέχνη των μαζών». «Τα δύο σας έργα», μου έγραφε αυτός ο έξοχος καθηγητής, στέλνοντάς μου το υπόμνημά του, «μου έδωσαν τη λύση ενός προβλήματος που το θεωρούσα άλυτο: την εκπληκτική ικανότητα κάθε μάζας να αισθάνεται ένα μουσικό έργο πρόσφατο ή παλιότερο, εγχώριο ή ξένο, απλό ή περίπλοκο, αρκεί να έχει αποδοθεί σε μια καλή εκτέλεση και από εκτελεστές που τους διευθύνει ένας ενθουσιαστικός διευθυντής». Ο M. Gevaert δείχνει θαυμάσια γιατί «ένα έργο που έμεινε ακατανόητο σε μουσικούς πεπειραμένους, που διαβάζουν το σύνολο των μουσικών συνθέσεων μέσα στη μοναξιά του δωματίου τους, γίνεται ενίοτε με μιας αντιληπτό από ένα ακροατήριο ξένο σε κάθε τεχνική κουλτούρα». Εξηγεί επίσης πολύ καλά γιατί αυτές οι αισθητικές εντυπώσεις δεν αφήνουν κανένα ίχνος.

πρώτο μέρος

η ψυχή των μαζών

Γενικά χαρακτηριστικά των μαζών – ψυχολογικοί νόμοι της διανοητικής τους ενότητας

Με τη συνήθη έννοια, η λέξη *μάζα* συμβολίζει μια συγκέντρωση οποιωνδήποτε ατόμων, όποια και αν είναι η εθνικότητά τους, το επάγγελμά τους ή το φύλο τους, όποιες και αν είναι επίσης οι συγκυρίες που τα ενώνουν.

Από την άποψη της ψυχολογίας, η έκφραση *μάζα* παίρνει μια εντελώς διαφορετική σημασία. Μέσα σε κάποιες δεδομένες συνθήκες, και μόνο μέσα σε αυτές τις συνθήκες, μια συσσώρευση ανθρώπων αποκτά καινούργιους χαρακτήρες, πολύ διαφορετικούς από αυτούς του κάθε ατόμου που τη συνθέτει. Η συνειδητή προσωπικότητα εξαφανίζεται, τα αισθήματα και οι ιδέες όλων των μονάδων είναι προσανατολισμένα στην ίδια κατεύθυνση⁵. Διαμορφώνεται μια συλλογική ψυχή, προσωρινή αναμφίβολα, αλλά που εμφανίζει χαρακτήρες πολύ σαφείς. Η συλλογικότητα γίνεται επομένως αυτό που, ελλείψει μιας καλύτερης έκφρασης, θα

ονομάσω μια οργανωμένη μάζα, ή, αν προτιμάτε, μια μάζα ψυχολογική. Αποτελεί ένα ενιαίο ον και υπόκειται στο νόμο της διανοητικής ενότητας των μαζών.

Το γεγονός ότι πολλά άτομα βρίσκονται τυχαία δίπλα δίπλα δεν τους δίνει τους χαρακτήρες μιας οργανωμένης μάζας. Χίλια άτομα, συγκεντρωμένα κατά τύχη σε έναν δημόσιο χώρο, δίχως κανένα συγκεκριμένο σκοπό, με κανένα τρόπο δεν συνιστούν μια ψυχολογική μάζα. Για να έχουμε τους ιδιαίτερους χαρακτήρες της, χρειάζεται η επίδραση ορισμένων κινήτρων, των οποίων θα πρέπει να καθορίσουμε τη φύση.

Η εξαφάνιση της συνειδητής προσωπικότητας και ο προσανατολισμός των αισθημάτων και των σκέψεων στην ίδια κατεύθυνση, πρώτα χαρακτηριστικά της μάζας καθώς αρχίζει να οργανώνεται, δεν προϋποθέτουν πάντα την ταυτόχρονη ύπαρξη πολλών ατόμων σε έναν μοναδικό τόπο. Χιλιάδες απομονωμένων ατόμων μπορούν, σε μια δεδομένη στιγμή, κάτω από την επίδραση κάποιων βίαιων συγκινήσεων, ενός μεγάλου εθνικού γεγονότος, για παράδειγμα, να αποκτήσουν τους χαρακτήρες μιας ψυχολογικής μάζας. Κάποιος κίνδυνος που τους ενώνει, θα αρκέσει επομένως ώστε, η συμπεριφορά τους, να λάβει αμέσως τη μορφή που προσιδιάζει στις πράξεις των μαζών. Σε κάποιες ιστορικές στιγμές, μισή ντουζίνα ανθρώπων μπορούν να αποτελέσουν μια ψυχολογική μάζα, τη στιγμή που εκατοντάδες τυχαία συγκεντρωμένων ατόμων δεν μπορούν να τη συστήσουν. Από την άλλη πλευρά, ένας ολόκληρος λαός, χωρίς να υφίσταται ορατή συσπείρωση, ενίοτε μετατρέπεται σε μάζα κάτω από τη σφοδρότητα της μιας ή της άλλης επίδρασης.

Αμέσως μόλις σχηματιστεί η ψυχολογική μάζα, αποκτά προσωρινούς αλλά ορίσιμους γενικούς χαρακτήρες. Σε αυτούς τους γενικούς χαρακτήρες προστίθενται ιδιαίτεροι χαρακτήρες, που ποικίλλουν ανάλογα με τα στοιχεία από τα οποία συντίθεται η μάζα, και που μπορούν να προσδιορίσουν τη διανοητική της δομή.

Οι ψυχολογικές μάζες επιδέχονται λοιπόν μιας ταξινόμησης. Η μελέτη αυτής της ταξινόμησης θα μας δείξει ότι μια ετερογενής μάζα, συντεθειμένη από ανόμοια στοιχεία, εμφανίζει, μαζί με τις ομοιογενείς μάζες, τις συντεθειμένες από στοιχεία περισσότερο ή λιγότερο όμοια (αιρέσεις, κάστες, τάξεις), κοινούς χαρακτήρες και, δίπλα σε αυτούς τους κοινούς χαρακτήρες, ιδιαιτερότητες που επιτρέπουν να τις διακρίνουμε.

Προτού ασχοληθούμε με τις διάφορες κατηγορίες των μαζών, ας εξετάσουμε πρώτα τους χαρακτήρες τους κοινούς σε όλες. Θα λειτουργήσουμε όπως ο νατουραλιστής, που αρχίζει καθορίζοντας τους γενικούς χαρακτήρες των ατόμων μιας οικογένειας, κατόπιν τους ιδιαίτερους χαρακτήρες που διαφοροποιούν τα γένη και τα είδη που περιλαμβάνει αυτή η οικογένεια.

Η ψυχή των μαζών δεν είναι εύκολο να περιγραφεί, καθώς η οργάνωσή της ποικίλλει όχι μόνο ανάλογα με τη φυλή και τη σύνθεση των συναθροίσεων, αλλά επίσης ανάλογα με τη φύση και την ένταση των κινήτρων που υφίστανται. Η ίδια δυσκολία παρουσιάζεται άλλωστε για την ψυχολογική μελέτη μιας οποιασδήποτε ύπαρξης. Μέσα στα μυθιστορήματα, τα άτομα εκδηλώνονται με έναν σταθερό χαρακτήρα, όχι όμως μέσα στην πραγματική ζωή. Μόνο η ομοιομορφία του περιβάλλοντος δημιουργεί τη φαινομενική ομοιομορφία των χαρακτήρων. Έχω δείξει αλλού ότι όλοι οι διανοητικοί οργανισμοί περιλαμβάνουν ενδεχόμενα χαρακτήρων που μπορούν να αποκαλυφθούν κάτω από την επίδραση μιας απότομης αλλαγής περιβάλλοντος. Έτσι, ανάμεσα στα πιο σκληρά μέλη της Εθνοσυνέλευσης βρισκόταν αβλαβείς αστοί οι οποίοι, υπό τις συνήθεις συνθήκες, διατελούσαν ως φιλήυχοι συμβολαιογράφοι ή ενάρτεοι δικαστές. Όταν η καταιγίδα περνούσε, ξανάπαιρναν τον φυσιολογικό τους χαρακτήρα. Ο Ναπολέων συνάντησε ανάμεσά τους τους πιο ευπειθείς δούλους του.

Μην μπορώντας να μελετήσουμε εδώ όλους τους σταθμούς της διαμόρφωσης των μαζών, θα τις εξετάσουμε κυρίως στη φάση της πλήρους οργάνωσής τους. Θα δούμε έτσι αυτό που μπορούν να γίνουν, αλλά όχι αυτό που είναι πάντα. Μονάχα σε αυτή την προχωρημένη φάση της οργάνωσης, πάνω στο αμετάβλητο και δεσπόζον έδαφος της φυλής, προστίθενται κάποιοι καινούργιοι και ιδιαίτεροι χαρακτήρες, που παράγουν τον προσανατολισμό όλων των συναισθημάτων και των σκέψεων της ομάδας σε μία και την αυτή κατεύθυνση. Τότε και μόνο εκδηλώνεται αυτό που πιο πάνω ονόμασα, ο «*ψυχολογικός νόμος της διανοητικής ενότητας των μαζών*».

Πολλά ψυχολογικά στοιχεία των μαζών είναι κοινά με αυτά των μεμονωμένων ατόμων άλλα, αντιθέτως, δεν συναντώνται παρά μόνο στις ομάδες. Θα μελετήσουμε κατ' αρχάς αυτούς τους ιδιαίτερους χαρακτήρες για να δείξουμε τη σημασία τους.

Το εκπληκτικότερο που παρουσιάζει μια ψυχολογική μάζα είναι το εξής: Όποια και αν είναι τα άτομα που τη συνθέτουν, όσο παρόμοια ή ανόμοια και αν είναι τα είδη της ζωής τους, οι ασχολίες τους, ο χαρακτήρας τους ή οι ικανότητές τους, και μόνο το γεγονός ότι έχουν μετατραπεί σε μάζα, τα προικίζει με ένα είδος συλλογικής ψυχής. Αυτή η ψυχή τα κάνει να αισθάνονται, να σκέπτονται και να πράττουν με έναν τρόπο εντελώς διαφορετικό από αυτόν με τον οποίο αισθανόταν, σκεφτόταν και έπραττε καθένας από αυτούς ξεχωριστά. Ορισμένες ιδέες, ορισμένα αισθήματα δεν εμφανίζονται ή δεν μεταμορφώνονται σε πράξεις παρά μόνο στα άτομα που συνιστούν μάζα. Η ψυχολογική μάζα είναι ένα ον προσωρινό, συντεθειμένο από ετερογενή στοιχεία, συνδεδεμένα για μια στιγμή, ακριβώς όπως τα κύτταρα ενός ζωντανού σώματος

σχηματίζουν με την ένωσή τους ένα καινούργιο ον, το οποίο εκδηλώνει χαρακτηριστικές εντελώς διαφορετικούς από αυτούς που διαθέτει καθένα από αυτά τα κύτταρα.

Σε αντίθεση με μια άποψη που κανείς ξαφνιάζεται να τη συναντά κάτω από την πένα ενός φιλοσόφου τόσο διεισδυτικού όσο ο Herbert Spenser⁶, μέσα στη συνάθροιση που συνιστά μια μάζα, δεν υπάρχει καθόλου άθροισμα και μέσος όρος στοιχείων, αλλά συνδυασμός και δημιουργία καινούργιων χαρακτήρων. Το ίδιο στη χημεία. Ορισμένα στοιχεία που είναι συμπάροντα, οι βάσεις και τα οξέα για παράδειγμα, συνδυάζονται για να σχηματίσουν ένα καινούργιο σώμα, προικισμένο με ιδιότητες διαφορετικές από αυτές των σωμάτων που χρησίμευσαν για να το συστήσουν.

Εύκολα διαπιστώνουμε πόσο το άτομο μέσα στη μάζα διαφέρει από το μεμονωμένο άτομο· τις αιτίες όμως μιας τέτοιας διαφοράς είναι λιγότερο εύκολο να τις ανακαλύψουμε.

Για να καταφέρουμε να τις διαβλέψουμε, πρέπει να θυμηθούμε κατ' αρχάς αυτή την παρατήρηση της σύγχρονης ψυχολογίας: ότι δεν είναι μόνο στην οργανική ζωή, αλλά ακόμα και στη λειτουργία του νου, που τα ασυνείδητα φαινόμενα παίζουν έναν πρωταρχικό ρόλο. Η συνειδητή ζωή του πνεύματος δεν αντιπροσωπεύει παρά ένα πολύ μικρό μέρος δίπλα στην ασυνείδητη ζωή του. Ο πιο οξυδερκής αναλυτής, ο πιο διεισδυτικός παρατηρητής δεν καταφέρνει να ανακαλύψει παρά έναν πολύ μικρό αριθμό των ασυνείδητων κινήτρων που την κατευθύνουν. Οι συνειδητές μας πράξεις απορρέουν από ένα ασυνείδητο υπόστρωμα, που διαμορφώνεται κυρίως από κληρονομικές επιδράσεις. Αυτό το υπόστρωμα περικλείει τα αναρίθμητα προγονικά κατάλοιπα που συνιστούν την ψυχή της φυλής. Πίσω από τις αναγνωρισμένες αιτίες των πράξεών μας, βρίσκονται μυστικές αιτίες που τις αγνοούμε. Οι περισσότερες από τις καθημερινές μας πράξεις είναι το αποτέλεσμα κρυμμένων κινήτρων που μας διαφεύγουν.

Είναι, κυρίως, ως προς τα ασυνείδητα στοιχεία που συνθέτουν την ψυχή μιας φυλής, που μοιάζουν μεταξύ τους όλα τα άτομα αυτής της φυλής. Είναι ως προς τα συνειδητά στοιχεία, καρπούς της αγωγής αλλά κυρίως μιας ιδιαίτερης κληρονομικότητας, που διαφέρουν. Οι περισσότεροι ανόμοιοι ως προς την πνευματικότητά τους άνθρωποι έχουν ένστικτα, πάθη, αισθήματα ενίοτε ταυτόσημα. Σε όλα όσα έχουν να κάνουν με το συναίσθημα: θρησκεία, πολιτική, ηθική, πάθη, αντιπάθειες κ.λπ., οι πιο έξοχοι άνθρωποι δεν υπερβαίνουν, παρά πολύ σπάνια, το επίπεδο των συνηθισμένων ατόμων. Μεταξύ ενός διάσημου μαθηματικού και του υποδηματοποιού του μπορεί να υπάρχει μια άβυσσος ως προς την πνευματική συνάφεια, όμως σε ό,τι αφορά στο χαρακτήρα και στις πεποιθήσεις η διαφορά είναι συχνά μηδαμινή ή πολύ ισχνή.

Όμως αυτές οι γενικές ιδιότητες του χαρακτήρα, καθώς διέπονται από το ασυνείδητο και τις διαθέτουν σχεδόν στον ίδιο βαθμό τα περισσότερα από τα κανονικά άτομα μιας φυλής, είναι ακριβώς αυτές που, μέσα στις μάζες, βρίσκονται συσσωρευμένες. Μέσα στη συλλογική ψυχή τα πνευματικά χαρίσματα των ανθρώπων, και συνεπώς η ατομικότητά τους, παραμερίζονται. Το ετερογενές πνίγεται μέσα στο ομογενές, και οι ασυνείδητες ιδιότητες κυριαρχούν.

Αυτή η συσσώρευση των κοινότυπων ιδιοτήτων μάς εξηγεί γιατί οι μάζες δεν θα μπορούσαν να επιτελέσουν πράξεις που απαιτούν ένα υψηλό πνεύμα. Οι αποφάσεις γενικού ενδιαφέροντος, που λαμβάνονται από μια συνέλευση επιφανών ανθρώπων, αλλά με διαφορετικές ειδικότητες, δεν είναι υπερβολικά ανώτερες από τις αποφάσεις που θα έπαιρνε ένα συνέδριο πλιθίων. Μπορούν μονάχα να συγκεντρώσουν πράγματι αυτές τις μέτριες ιδιότητες που διαθέτει όλος ο κόσμος. Οι μάζες συσσωρεύουν όχι το πνεύμα αλλά τη μετριότητα. Δεν είναι όλος ο κόσμος, όπως το επαναλαμβάνουμε τόσο συχνά, που έχει περισσότερο πνεύμα από το Βολταίρο. Ο Βολταίρος έχει σίγουρα περισσότερο πνεύμα από όλο τον κόσμο, αν το «όλος ο κόσμος» αφορά στις μάζες.

Όμως, αν τα άτομα μέσα στη μάζα περιορίζονταν να συγχωνεύουν τις συννηθισμένες τους ιδιότητες, θα υπήρχε απλώς μέσος όρος, και όχι, όπως το έχουμε πει, δημιουργία καινούργιων χαρακτήρων. Με ποιο τρόπο εγκαθίστανται αυτοί οι χαρακτήρες; Θα το εξετάσουμε τώρα.

Διάφορες αιτίες καθορίζουν την εμφάνιση των χαρακτήρων που προσιδιάζουν στις μάζες. Η πρώτη είναι ότι το άτομο ως μάζα αποκτά, από μόνο το δεδομένο του πλήθους, ένα αίσθημα ισχύος ακαταμάχητο, που του επιτρέπει να ενδίδει σε ένστικτα τα οποία, μόνο του, θα είχε κατ' ανάγκη χαλιναγωγήσει⁷. Τόσο περισσότερο πρόθυμα θα ενδίδει σε αυτά που, καθώς η μάζα είναι ανώνυμη, και κατά συνέπεια ανεύθυνη, το αίσθημα της υπευθυνότητας, που συγκρατεί πάντα τα άτομα, θα εξαφανιστεί τελείως.

Μια δεύτερη αιτία, η διανοητική μεταδοτικότητα, υπεισέρχεται ομοίως για να καθορίσει μέσα στις μάζες την εκδήλωση ιδιαίτερων χαρακτήρων και, ταυτόχρονα, τον προσανατολισμό τους. Η μεταδοτικότητα είναι ένα φαινόμενο που το διαπιστώνουμε εύκολα, αλλά δεν έχει ακόμα ερμηνευθεί, και το οποίο πρέπει να το συνδέσουμε με τα φαινόμενα της τάξης του υπνωτισμού που θα τα μελετήσουμε σε λίγο. Μέσα σε μια μάζα, κάθε συναίσθημα, κάθε πράξη είναι μεταδοτική, και μεταδοτική σε τέτοιο βαθμό που το άτομο θυσιάζει πολύ εύκολα το προσωπικό του συμφέρον στο συλλογικό συμφέρον. Εδώ υφίσταται μια δεξιότητα ενάντια στη φύση του, και για την οποία ο άνθρωπος δεν γίνεται καθόλου ικανός, παρά μόνο στο βαθμό που αποτελεί μέρος μιας μάζας.

Μια τρίτη αιτία, και εν πολλοίς η περισσότερο σημαντική, καθορίζει

στα άτομα της μάζας ιδιαίτερους χαρακτήρες, ενίοτε πολύ αντίθετους με αυτούς του μεμονωμένου ατόμου. Θα μιλήσω για τη ροπή στην υποβολή, της οποίας η μεταδοτικότητα, που αναφέρθηκε πιο πάνω, δεν είναι άλλωστε παρά ένα αποτέλεσμα.

Για να καταλάβουμε αυτό το φαινόμενο, πρέπει να έχουμε κατά νου ορισμένες πρόσφατες ανακαλύψεις της ψυχολογίας. Σήμερα γνωρίζουμε ότι ένα άτομο μπορεί να βρεθεί σε μια κατάσταση τέτοια που, έχοντας χάσει τη συνειδητή προσωπικότητά του, υπακούει σε όλες τις υποβολές του πειραματιστή που τον έκανε να τη χάσει, και κάνει τα πράγματα τα περισσότερο αντίθετα στο χαρακτήρα του και στις συνήθειές του. Έτσι, προσεκτικές παρατηρήσεις φαίνεται να αποδεικνύουν ότι το άτομο που, για κάποιον καιρό, βυθίστηκε στους κόλπους μιας δραστήριας μάζας, πέφτει μετά από λίγο –ως συνέπεια των ηλεκτρικών εκκενώσεων που εκλύονται από αυτή, ή για οποιαδήποτε άλλη αιτία που ακόμα την αγνοούμε– σε μια ιδιαίτερη κατάσταση, που πλησιάζει πολύ την κατάσταση γητείας του υπνωτισμένου μέσα στα χέρια του υπνωτιστή του. Έχοντας παραλύσει η ζωή του εγκεφάλου στο υπνωτισμένο υποκείμενο, αυτό γίνεται ο σκλάβος όλων των ασυνειδητων ενεργειών του, που ο υπνωτιστής κατευθύνει κατά βούληση. Η συνειδητή προσωπικότητα εξαφανίζεται, η βούληση και η κρίση καταργούνται. Συναισθήματα και σκέψεις προσανατολίζονται τότε στην καθορισμένη από τον υπνωτιστή κατεύθυνση.

Αυτή περίπου είναι η κατάσταση του ανθρώπου που αποτελεί μέρος μιας μάζας. Δεν έχει πια συνείδηση των πράξεών του. Σε αυτόν, όπως και στον υπνωτισμένο, ενώ ορισμένες ικανότητες είναι κατεστραμμένες, άλλες μπορούν να οδηγηθούν σε έναν μέγιστο βαθμό έντασης. Η επίδραση μιας υποβολής θα τον σπρώξει με μια ακατανίκητη ορμή στην επίτευση ορισμένων έργων. Ορμή περισσότερο ακατανίκητη ακόμα μέσα στις μάζες απ' ό,τι στο υπνωτισμένο υποκείμενο, γιατί η υποβολή, όντας η ίδια για όλα τα άτομα, διογκώνεται καθώς γίνεται αμοιβαία. Οι μονάδες μιας μάζας, που θα διέθεταν μια προσωπικότητα αρκετά δυνατή για να αντισταθούν στην υποβολή, υπάρχουν σε μικρό αριθμό και τις παρασύρει το ρεύμα. Το πολύ πολύ να μπορέσουν να επιχειρήσουν έναν αντιπερισπασμό με μια διαφορετική υποβολή. Ένας επιτυχημένος λόγος, μια εικόνα που ανακαλείται στη μνήμη εν καιρώ, έχουν ενίοτε αποτρέψει τις μάζες από τις πιο αιμοσταγείς πράξεις.

Άρα, αφανισμός της συνειδητής προσωπικότητας, επικράτηση της ασυνειδητης προσωπικότητας, προσανατολισμός, διαμέσου της υποβολής και της μεταδοτικότητας, των συναισθημάτων και των ιδεών στην ίδια κατεύθυνση, τάση να μεταμορφώσει αμέσως σε πράξη τις υποβεβλημένες ιδέες: αυτοί είναι οι κύριοι χαρακτήρες του ατόμου μέσα στη μάζα. Δεν είναι πια ο εαυτός του αλλά ένα αυτόματο, που η βούλησή του έχει γίνει ανίκανη να το οδηγήσει.

Από μόνο το γεγονός ότι αποτελεί μέρος μιας μάζας, ο άνθρωπος κατεβαίνει λοιπόν πολλούς βαθμούς στην κλίμακα του πολιτισμού. Μόνος του θα ήταν ίσως ένα καλλιεργημένο άτομο, μέσα στη μάζα είναι ενστικτώδης, δηλαδή ένας βάρβαρος. Έχει τον παρορμητισμό, την ορμή, την αγριότητα καθώς και τους ενθουσιασμούς και τους ηρωισμούς των πρωτόγονων υπάρξεων. Πλησιάζει σε αυτές, ακόμα, με αυτήν του την ευκολία να εντυπωσιάζεται από τις λέξεις, τις εικόνες, και να οδηγείται σε πράξεις που βλάπτουν τα περισσότερα φανερά του συμφέροντα. Το άτομο μέσα στη μάζα είναι ένας κόκκος άμμου εν μέσω άλλων κόκκων άμμου, που ο άνεμος παίρνει και σπκώνει κατά βούληση.

Και, έτσι, βλέπουμε ενόρκους να διατυπώνουν ετυμολογίες που θα απέρριπτε κάθε ένορκος ατομικά, κοινοβουλευτικές συνεδριάσεις να υιοθετούν νόμους και μέτρα, που θα αποδοκίμαζε καθένα ξεχωριστά από τα μέλη που τις συνθέτουν. Αν τους πάρουμε χωριστά, οι άνθρωποι της Εθνοσυνέλευσης⁸ ήταν αστοί με ειρηνικές συνήθειες. Συγκεντρωμένοι σε μάζα δεν δίστασαν, υπό την επιρροή κάποιων υποκινητών, να στείλουν στη λαίμηπτόμο τους πιο ξεκάθαρα αθώους και, αντίθετα προς όλα τα συμφέροντά τους, παραιτήθηκαν από το απαραβίαστό τους και αποδεκατίστηκαν μεταξύ τους.

Δεν είναι μόνο με τις πράξεις που το άτομο μέσα στη μάζα διαφέρει από το κανονικό εγώ του. Και πριν ακόμα χάσει κάθε ανεξαρτησία, οι ιδέες του και τα αισθήματά του έχουν μεταμορφωθεί, σε βαθμό που να μπορεί ο φιλάργυρος να μετατραπεί σε σπάταλο, ο σκεπτικιστής σε πιστό, ο τίμιος άνθρωπος σε εγκληματία, ο ανάνδρος σε ήρωα. Η παραίτηση από όλα τα προνόμιά τους, που ψηφίστηκε από τους ευγενείς σε μια στιγμή ενθουσιασμού στη διάρκεια της διάσπης νύχτας της 4ης Αυγούστου του 1789, βεβαίως ποτέ δεν έγινε αποδεκτή από κανένα από τα μέλη της παρμένα χωριστά.

Από τις προηγούμενες παρατηρήσεις συμπεραίνουμε ότι η μάζα είναι πάντα διανοητικά κατώτερη από τον μεμονωμένο άνθρωπο. Όμως, από την άποψη των αισθημάτων και των πράξεων που αυτά τα αισθήματα προκαλούν, αυτή μπορεί, ανάλογα με τις περιστάσεις, να είναι καλύτερη ή χειρότερη. Όλα εξαρτώνται από τον τρόπο με τον οποίο κανείς την υποβάλλει.

Εδώ βρίσκεται αυτό που έχουν παραγνωρίσει οι συγγραφείς που δεν μελέτησαν τις μάζες παρά από την άποψη της εγκληματικότητας. Εγκληματικές οι μάζες είναι συχνά· σίγουρα, όμως, συχνά επίσης, είναι ηρωικές. Εύκολα τις πείθει κανείς να σκοτωθούν για το θρίαμβο μιας πίστης ή μιας ιδέας, τις ενθουσιάζει για τη δόξα και την τιμή, τις παρασύρει σχεδόν δίχως ψωμί και δίχως όπλα, όπως στις σταυροφορίες, για να ελευθερώσουν από τον άπιστο τον τάφο ενός θεού ή, όπως το '93, για να υπερασπίσουν το έδαφος της πατρίδας. Ηρωισμοί, προφανώς,

λίγο ασυνείδητοι, όμως είναι με τέτοιους ηρωισμούς που δημιουργείται η ιστορία. Αν δεν έπρεπε να καταχωριστούν στο ενεργητικό των λαών παρά οι μεγάλες πράξεις, οι ψυχρά λελογισμένες, τα χρονικά του κόσμου θα κατέγραφαν πολύ λίγες από αυτές.

αισθήματα και ηθικότητα των μαζών

Αφού προσδιορίσαμε με έναν τρόπο πολύ γενικό τους πρωταρχικούς χαρακτήρες των μαζών, τώρα θα τους μελετήσουμε στις λεπτομέρειες. Πολλούς ιδιαίτερους χαρακτήρες των μαζών, όπως τον παρορμητισμό, την οξυθυμία, την ανικανότητα για συλλογισμό, την απουσία κρίσης και κριτικού πνεύματος, την υπερβολή των συναισθημάτων, και άλλους ακόμα, μπορούμε να τους δούμε επίσης σε υπάρξεις που ανήκουν σε κατώτερες μορφές ανάπτυξης, όπως ο άγριος και το παιδί. Εδώ υπάρχει μια αναλογία που τη διαπιστώνω μόνο εν παρόδω. Η κατάδειξή της θα ξεπερνούσε το πλαίσιο αυτού του έργου. Θα ήταν άχρηστη, άλλωστε, για τα πρόσωπα που γνωρίζουν την ψυχολογία των πρωτόγονων, και θα έπειθε μέτρια αυτούς που την αγνοούν.

Θα προσεγγίσω τώρα, τον ένα μετά τον άλλο, τους διάφορους χαρακτήρες που εύκολα παρατηρούμε στις περισσότερες από τις μάζες.

1. Παρορμητισμός, αστάθεια και οξυθυμία των μαζών

Η μάζα, είπαμε καθώς μελετούσαμε τους βασικούς χαρακτήρες της, οδηγείται σχεδόν αποκλειστικά από το ασυνείδητο. Οι πράξεις της βρίσκονται πολύ περισσότερο υπό την επήρεια του νωπιαίου μυελού παρά κάτω από αυτήν του εγκεφάλου. Τα έργα που φέρει σε πέρας μπορεί να είναι τέλεια ως προς την εκτέλεσή τους, όμως, επειδή δεν τα διευθύνει ο εγκέφαλος, το άτομο δρα ανάλογα με τις συγκυρίες της διέγερσης. Η μάζα, άθυρμα όλων των εξωτερικών ερεθισμών, αντανακλά τις ακατάπαιστες μεταβολές τους. Είναι επομένως σκλάβος των κραδασμών που

προσλαμβάνει. Το μεμονωμένο άτομο μπορεί να υπόκειται στους ίδιους ερεθισμούς με τον άνθρωπο μέσα στη μάζα· καθώς όμως η λογική του του δείχνει τα μειονεκτήματά του να ενδώσει σε αυτούς, αυτό δεν ενδίδει. Μπορούμε φυσιολογικά να ορίσουμε αυτό το φαινόμενο, λέγοντας ότι το μεμονωμένο άτομο έχει την ικανότητα να ελέγχει τις αντανακλαστικές κινήσεις του, ενώ η μάζα στερείται αυτής της ικανότητας.

Οι ποικίλες παρορμήσεις, στις οποίες υπακούουν οι μάζες, μπορεί να είναι, ανάλογα με τους ερεθισμούς, ευγενείς ή ωμές, ηρωικές ή μικρόψυχες, αλλά θα είναι πάντα τόσο επιτακτικές, που το ίδιο το ενδιαφέρον της επιβίωσης θα υποχωρεί μπροστά τους.

Καθώς οι ερεθισμοί που μπορούν να υποβάλουν τις μάζες ποικίλουν, και οι τελευταίες πάντα υπακούουν σε αυτούς, οι μάζες είναι υπερβολικά ασταθείς. Τις βλέπουμε να περνούν σε μια στιγμή από την πιο αιμοχαρή αγριότητα στη μεγαλοψυχία ή στον πιο απόλυτο ηρωισμό. Η μάζα γίνεται εύκολα δήμιος, αλλά όχι λιγότερο εύκολα μάρτυρας. Από το στήθος της έτρεξαν οι χείμαρροι αίματος, που χρειάστηκαν για το θρίαμβο κάθε πίστης. Είναι ανώφελο να ανατρέξουμε στις ηρωικές εποχές, για να δούμε για ποιο πράγμα είναι ικανές οι μάζες. Δεν φείδονται ποτέ της ζωής τους σε μια στάση, και πάνε λίγα χρόνια που ένας στρατηγός, αφού αϊφνης έγινε λαοφιλής, βρήκε εύκολα εκατό χιλιάδες ανθρώπους έτοιμους να σκοτωθούν γι' αυτόν.

Τίποτε, λοιπόν, δεν θα μπορούσε να είναι προμελετημένο στις μάζες. Μπορούν να διατρέξουν διαδοχικά την κλίμακα των πιο αντιφατικών συναισθημάτων, υπό την επίρεια των ερεθισμών της στιγμής. Μοιάζουν με τα φύλλα που σηκώνει η θύελλα, τα σκορπίζει σε όλες τις κατευθύνσεις και κατόπιν τα αφήνει να ξαναπέσουν. Η μελέτη ορισμένων επαναστατικών μαζών θα μας παράσχει κάποια παραδείγματα του ευμετάβλητου των συναισθημάτων τους.

Αυτή η αστάθεια των μαζών κάνει πολύ δύσκολη τη διακυβέρνησή τους, κυρίως όταν ένα μέρος των δημόσιων αξιωμάτων έχει πέσει στα χέρια τους. Αν οι ανάγκες της καθημερινής ζωής δεν συνιστούσαν ένα είδος αόρατου ρυθμιστή των πραγμάτων, οι δημοκρατίες δεν θα μπορούσαν καθόλου να υπάρξουν. Όμως οι μάζες, που θέλουν τα πράγματα με φρενίτιδα, δεν τα θέλουν για πολύ καιρό. Είναι ανίκανες τόσο για τη σταθερή βούληση όσο και για τη σκέψη.

Η μάζα δεν είναι μόνο παρορμητική και ασταθής. Όπως και ο άγριος, η μάζα δεν αναγνωρίζει κανένα εμπόδιο ανάμεσα στην επιθυμία της και την πραγμάτωση αυτής της επιθυμίας, και μάλιστα τόσο λιγότερο όσο το πλήθος της δίνει το αίσθημα μιας ακαταμάχητης δύναμης. Για το άτομο μέσα στη μάζα, η έννοια του αδύνατου εξαφανίζεται. Ο μεμονωμένος άνθρωπος ξέρει καλά ότι δεν θα μπορούσε μόνος του να κάψει ένα παλάτι, να λεηλατήσει μια αποθήκη· ο πειρασμός για κάτι τέτοιο, λοιπόν,

δεν του περνά καθόλου από το μυαλό. Όταν είναι μέρος μιας μάζας καταλαβαίνει την ισχύ που του παρέχει το πλήθος και, στην πρώτη υποβολή για φόνο και για λεπλασία, θα ενδώσει αμέσως. Το απρόσμενο εμπόδιο θα συντριβεί με φρενίτιδα. Αν ο ανθρώπινος οργανισμός επέτρεπε τη διαιώνιση της οργής⁹, θα μπορούσαμε να πούμε ότι η φυσική κατάσταση της δυσαρεστημένης μάζας είναι η οργή.

Στην οξυθυμία των μαζών, στον παρορμητισμό τους και την αστάθειά τους, όπως και σε όλα τα κοινά συναισθήματα που θα πρέπει να μελετήσουμε, παρεμβαίνουν πάντα οι θεμελιώδεις χαρακτήρες της φυλής. Συνιστούν το αμετάβλητο έδαφος πάνω στο οποίο φυτρώνουν τα συναισθήματά μας. Οι μάζες είναι οξύθυμες και παρορμητικές, χωρίς αμφιβολία, αλλά με μεγάλες διακυμάνσεις στο βαθμό. Η διαφορά ανάμεσα σε μια μάζα λατινογενή και μια μάζα αγγλοσαξονική είναι, για παράδειγμα, εκπληκτική. Τα πρόσφατα γεγονότα της ιστορίας μας ρίχνουν σε αυτό το σημείο μια ζωηρή ακτίνα φωτός. Το 1870, η δημοσιοποίηση ενός απλού τηλεγραφήματος, που ανέφερε μια υποτιθέμενη προσβολή, άρκεσε για να προξενήσει μια έκρηξη οργής, από την οποία προέκυψε αμέσως ένας τρομερός πόλεμος. Μερικά χρόνια αργότερα, η τηλεγραφική αγγελία μιας ασήμαντης ήττας στο Λάνγκσον, προκάλεσε μια καινούργια έκρηξη που επέφερε την ακαριαία ανατροπή της κυβέρνησης. Τον ίδιο καιρό, η πολύ πιο βαριά ήττα μιας αγγλικής εκστρατείας προ του Χαρτούμ δεν προκάλεσε στην Αγγλία παρά μια ασθενική συγκίνηση, και κανένας υπουργός δεν άλλαξε. Οι μάζες είναι παντού θηλυπρεπείς, αλλά οι πιο θηλυπρεπείς απ' όλες είναι οι λατινογενείς μάζες. Όποιος σπριζεται πάνω τους μπορεί να ανεβεί πολύ ψηλά και πολύ γρήγορα, όμως βαδίζοντας αδιάκοπα κατά μήκος του Ταρπίου βράχου¹⁰, και με τη βεβαιότητα ότι κάποια μέρα θα γκρεμιστεί από αυτόν.

2. Ροπή στην υποβολή και ευπιστία των μαζών

Είπαμε ότι ένας από τους γενικούς χαρακτήρες των μαζών είναι μια υπέρμετρη ροπή στην υποβολή, και δείξαμε πόσο, στο εσωτερικό κάθε ανθρώπινης συνάθροισης, μια υποβολή είναι μεταδοτική: πράγμα που εξηγεί το γρήγορο προσανατολισμό των αισθημάτων προς μίαν ορισμένη κατεύθυνση.

Όσο ουδέτερη κι αν τη φαντάζεται κανείς, η μάζα βρίσκεται αρκετά συχνά σε μια κατάσταση γεμάτης προσδοκία ετοιμότητας, ευνοϊκή για την υποβολή. Η πρώτη υποβολή, που εκφράζεται, επιβάλλεται αμέσως μεταδοτικά σε όλους τους εγκεφάλους και δίνει πάραυτα τον προσανατολισμό. Στις υπάρξεις που υποβάλλονται, η πρόληψη τείνει να μεταμορφωθεί σε πράξη. Είτε πρόκειται να κάψει ένα ανάκτορο είτε να

επιτελέσει ένα έργο αφοσίωσης, η μάζα δίνει τη συγκατάθεσή της με την ίδια ευκολία. Όλα θα εξαρτηθούν από τη φύση του ερεθισμού, και όχι πια, όπως στο μεμονωμένο άτομο, από τις σχέσεις που υφίστανται ανάμεσα στην υποβεβλημένη πράξη και το βάρος της λογικής, που μπορεί να αντισταθεί στηνπραγμάτωσή της.

Επίσης, καθώς πλανάται σταθερά ως προς τα όρια του ασυνειδήτου, και υπομένει όλες τις υποβολές, εμπυχωμένη από την ορμή των συναισθημάτων που προσιδιάζουν στις υπάρξεις που δεν μπορούν να επικαλεστούν τις δυνάμεις της λογικής, στερημένη από το κριτικό πνεύμα, η μάζα δεν μπορεί παρά να επιδεικνύει μια υπερβολική ευπιστία. Γι' αυτήν το απίθανο δεν υπάρχει, και αυτό πρέπει να το θυμόμαστε, για να καταλάβουμε την ευκολία με την οποία δημιουργούνται και διαδίδονται οι παραδόσεις και οι πιο παράξενες διηγήσεις*.

Η δημιουργία των παραδόσεων που κυκλοφορούν τόσο εύκολα ανάμεσα στις μάζες δεν είναι το αποτέλεσμα μόνο μιας πλήρους ευπιστίας, αλλά επίσης τεράστιων παραμορφώσεων, που υφίστανται τα γεγονότα στη φαντασία των συναθροισμένων ανθρώπων. Το πιο απλό γεγονός, όταν το βλέπει η μάζα, γίνεται μετά από λίγο ένα παραμορφωμένο γεγονός. Η μάζα σκέφτεται με εικόνες, και η εικόνα που ανακαλείται ανακαλεί η ίδια μια σειρά από άλλες δίχως κανένα λογικό δεσμό με την πρώτη. Θα καταλάβουμε εύκολα αυτή την κατάσταση, αν σκεφτούμε τις παράδοξες ακολουθίες των ιδεών, στις οποίες μας οδηγεί ενίοτε η ανάκληση στη μνήμη κάποιου γεγονότος. Ο λόγος αποδεικνύει την ασυναρτησία παρόμοιων εικόνων, όμως η μάζα δεν τη βλέπει και αυτό που η παραμορφωτική της φαντασία προσθέτει στο γεγονός, αυτή θα το μπερδέψει με το τελευταίο. Ανίκανη να διαχωρίσει το υποκειμενικό από το αντικειμενικό, δέχεται ως πραγματικές τις εικόνες που ανακαλούνται στο πνεύμα της, και που, πολύ συχνά, δεν έχουν παρά μια μακρινή συγγένεια με το γεγονός που παρατηρεί.

Οι παραμορφώσεις που μια μάζα προκαλεί σε ένα οποιοδήποτε γεγονός, του οποίου είναι μάρτυρας, θα έπρεπε, καθώς φαίνεται, να είναι αναρίθμητες και με διάφορες μορφές, μιας που οι άνθρωποι που τη συνθέτουν έχουν πολύ διαφορετικούς χαρακτήρες. Όμως δεν έχουν έτσι τα πράγματα. Εξαιτίας της μεταδοτικότητας, οι παραμορφώσεις είναι της ίδιας φύσης και μορφής για όλα τα άτομα της ομάδας. Η πρώτη παραμόρφωση, που συλλαμβάνει ένας από αυτούς, αποτελεί τον πυρήνα της

* Τα πρόσωπα που ήταν παρόντα στην πολιορκία του Παρισιού είδαν πολλά παραδείγματα αυτής της ευπιστίας των μαζών για πράγματα απολύτως απίθανα. Ένα κερύ αναμμένο στον τελευταίο όροφο ενός σπιτιού το θεωρούσαν πάραυτα ως ένα σινάλο που γινόταν για τους πολιορκητές. Δύο δευτερόλεπτα σκέψης θα τους είχαν αποδείξει, εντούτοις, ότι ήταν απολύτως αδύνατο σε αυτούς να διακρίνουν από την πολύ μεγάλη απόσταση τη λάμψη αυτού του κεριού.

μεταδοτικής υποβολής. Προτού ο Άγιος Γεώργιος εμφανιστεί πάνω στα τείχη της Ιερουσαλήμ σε όλους τους σταυροφόρους, δεν τον είδε βεβαίως παρά ένας από τους παριστάμενους. Με την υποβολή και τη μεταδοτικότητα το διάσημο θαύμα έγινε αμέσως αποδεκτό από όλους.

Τέτοιος είναι ο μηχανισμός αυτών των ομαδικών παραισθήσεων, των τόσο συχνών μέσα στην ιστορία, και οι οποίες μοιάζουν να έχουν όλους τους κλασικούς χαρακτήρες της γνισιότητας, αφού πρόκειται για φαινόμενα που τα μαρτύρησαν χιλιάδες ατόμων.

Η πνευματική υπεροχή των ατόμων από τα οποία αποτελείται η μάζα δεν αντιβαίνει σε αυτή την αρχή. Αυτή η υπεροχή είναι άνευ σημασίας. Από τη στιγμή που βρίσκονται στη μάζα, ο αδαής και ο σοφός γίνονται το ίδιο ανίκανοι για παρατήρηση.

Η θέση μπορεί να φανεί παράδοξη. Για να την αποδείξω θα έπρεπε να ξαναπιάσω έναν μεγάλο αριθμό ιστορικών γεγονότων, και, γι' αυτό, δεν θα επαρκούσαν πολλοί τόμοι.

Εντούτοις, επειδή δεν θέλω να αφήσω τον αναγνώστη με την εντύπωση των αποφάνσεων χωρίς τεκμήρια, θα του δώσω κάποια παραδείγματα παρμένα στην τύχη, μεταξύ όλων αυτών που θα μπορούσε κανείς να παραθέσει.

Το γεγονός που ακολουθεί είναι ένα από τα πιο τυπικά, γιατί είναι επιλεγμένο μεταξύ των ομαδικών παραισθήσεων που ενέσκηψαν σε μια μάζα, στην οποία υπήρχαν άτομα όλων των ειδών, αδαή όπως και πεπαιδευμένα. Αναφέρεται παρεμπιπτόντως από τον υποπλοίαρχο Ζιλιέν Φελίξ, στο βιβλίο του για τα ρεύματα της θάλασσας.

Η φρεγάτα «Η Όμορφη Όρνιθα» περιπλανιόταν στη θάλασσα για να ξαναβρεί την κορβέτα «Το Λίκνο», από την οποία την είχε χωρίσει μια ορμητική καταιγίδα. Ήταν ημέρα και είχε λιακάδα. Ξαφνικά ο σκοπός ειδοποιεί για ένα πλοιάριο εγκαταλελειμμένο. Οι άντρες του πληρώματος στρέφουν το βλέμμα τους προς το προσδιορισμένο σημείο και όλοι, αξιωματικοί και ναύτες, διέκριναν καθαρά μια σχεδία φορτωμένη ανθρώπους, ρυμουλκούμενη από πλοιάρια πάνω στα οποία κυμάτιζαν σημαίες κινδύνου. Ο ναύαρχος εξόπλισε ένα πλοιάριο για να σπεύσει σε βοήθεια των ναυαγών. Καθώς πλησίαζαν, οι ναύτες και οι αξιωματικοί που επέβαιναν σε αυτό έβλεπαν «μάζες ανθρώπων να παραδέρνουν, να τείνουν τα χέρια, και άκουγαν τον υπόκωφο και συγκεχυμένο θόρυβο ενός μεγάλου αριθμού φωνών». Όταν έφτασαν απέναντι από την υποτιθέμενη σχεδία, βρέθηκαν απλώς μπροστά σε κάποια κλαδιά δέντρων, καλυμμένα με φύλλα που είχαν αποσπαστεί από τη γειτονική ακτή. Μπροστά σε κάτι τόσο προφανές, η παραισθήση εξαφανίζεται.

Αυτό το παράδειγμα αποκαλύπτει αρκετά καθαρά το μηχανισμό της ομαδικής παραισθήσης όπως τον έχουμε εξηγήσει. Από τη μια πλευρά μάζα σε κατάσταση γεμάτης προσδοκία ετοιμότητας, από την

άλλη υποβολή που προκλήθηκε από το σκοπιωρό που έκανε σήμα για ένα πλοίο διαλυμένο στη θάλασσα, υποβολή που γίνεται δεκτή διαμέσου της μεταδοτικότητας από όλους τους παρόντες, αξιωματικούς ή ναύτες.

Μια μάζα, για να καταστραφεί η ικανότητά της να βλέπει σωστά, και τα πραγματικά γεγονότα να αντικατασταθούν από παραισθήσεις δίχως συγγένεια μαζί τους, δεν είναι ανάγκη να είναι πολυπληθής. Κάποια άτομα συγκεντρωμένα αποτελούν μια μάζα και, ακόμα και αν ήταν διακεκριμένοι σοφοί, ενδύονται όλους τους χαρακτήρες των μαζών για τα θέματα πέρα από την ειδικότητα τους. Η ικανότητα παρατήρησης και το κριτικό πνεύμα που διαθέτει καθένας από αυτούς εξαφανίζονται.

Ένας ευφυής ψυχολόγος, ο M. Davy, μας προσφέρει ένα αρκετά περίεργο παράδειγμα, που αναφέρεται στα *Χρονικά των Φυσικών Επιστημών και* που αξίζει να μνημονευθεί εδώ. Αφού συγκάλεσε μια σύνοδο διακεκριμένων παρατηρητών, μεταξύ των οποίων ήταν κι ένας από τους πρώτους επιστήμονες της Αγγλίας, ο Ουάλας, εκτέλεσε μπροστά τους, και αφού τους είχε αφήσει να εξετάσουν τα αντικείμενα και να θέσουν σφραγίδες όπου ήθελαν, όλα τα κλασικά φαινόμενα των πνευματιστών: υλοποίηση των πνευμάτων, γραφή πάνω σε πλάκες κ.λπ. Αφού στη συνέχεια εξασφάλισε από αυτούς τους επιφανείς παρατηρητές γραπτές αναφορές, που βεβαίωναν ότι τα φαινόμενα που παρατηρήθηκαν δεν μπορούσαν να εξασφαλιστούν παρά μόνο με υπερφυσικά μέσα, τους αποκάλυψε ότι αυτά ήταν το αποτέλεσμα πολύ απλών δόλων. «Το πιο εντυπωσιακό της έρευνας του Davy», γράφει ο συγγραφέας της αναφοράς, «δεν είναι το θαυμαστό των τεχνασμάτων καθαυτών, αλλά η εξαιρετική αδυναμία των αναφορών που έκαναν γ' αυτά οι μη μυημένοι μάρτυρες. Επομένως», λέει, «οι μάρτυρες μπορούν να κάνουν πολλές και θετικές παρατηρήσεις που είναι τελείως εσφαλμένες, αλλά των οποίων το αποτέλεσμα είναι ότι, αν κάποιος δεχτεί τις περιγραφές τους ως ακριβείς, τα φαινόμενα που καταγράφουν δεν μπορούν να εξηγηθούν από το δόλο». Οι μέθοδοι που επινόησε ο Davy ήταν τόσο απλές, που εκπλησσόμαστε που βρήκε το θάρρος να τις χρησιμοποιήσει όμως είχε μια τέτοια εξουσία πάνω στο πνεύμα της μάζας, που μπορούσε να την πείσει ότι έβλεπε αυτό που αυτή δεν έβλεπε. Αυτή είναι πάντα η εξουσία του υπνωτιστή πάνω στον υπνωτιζόμενο. Όταν όμως τη βλέπουμε να ασκείται πάνω σε ανώτερα πνεύματα, που εκ των προτέρων είναι δύσπιστα, καταλαβαίνουμε με πόση ευκολία εξαπατώνται οι συνηθισμένες μάζες.

Τα ανάλογα παραδείγματα είναι αναρίθμητα. Πριν από μερικά χρόνια, οι εφημερίδες αναδημοσίευσαν την ιστορία δύο μικρών κοριτσιών που ανασύρθηκαν πνιγμένα από το Σηκουάνα. Αυτά τα παιδιά αναγνωρίστηκαν καταρχήν με τον πιο κατηγορηματικό τρόπο από μια ντουζίνα μάρτυρες. Μπροστά στις τόσο σύμφωνες βεβαιωτικές μαρτυρίες, μέσα

στο μυαλό του ανακριτή δεν είχε μείνει καμιά αμφιβολία. Έδωσε την άδεια να γίνει η κηδεία. Όμως, τη στιγμή που ήταν να προχωρήσουν στον ενταφιασμό, κατά τύχη ανακάλυψαν ότι τα υποτιθέμενα θύματα ήταν τελείως ζωντανά, και δεν είχαν άλλωστε παρά μια πολύ μακρινή ομοιότητα με τις μικρές πνιγμένες. Όπως σε πολλά παραδείγματα που αναφέρθηκαν νωρίτερα, η βεβαίωση του πρώτου μάρτυρα, του θύματος μιας αυταπάτης, άρκεσε για να υποβάλει όλους τους άλλους.

Στις παρόμοιες περιπτώσεις, το σημείο εκκίνησης μιας υποβολής είναι πάντα η αυταπάτη που προκαλείται σε ένα άτομο από μνήμες περισσότερο ή λιγότερο ασαφείς, και κατόπιν έρχεται η μετάδοση, με τη βεβαίωση αυτής της πρωταρχικής αυταπάτης. Αν ο πρώτος παρατηρητής είναι πολύ ευαίσθητος, θα αρκέσει ότι το πτώμα, που νομίζει ότι αναγνωρίζει, παρουσιάζει –πέρα από κάθε πραγματική ομοιότητα– κάποια ιδιαιτερότητα, μια ουλή ή μια λεπτομέρεια στην ενδυμασία, ικανή να ανακαλέσει στη μνήμη του την ιδέα ενός άλλου προσώπου. Αυτή η ιδέα που ανακαλείται, γίνεται λοιπόν ο πυρήνας ενός είδους αποκρυστάλλωσης, που κατακλύζει το πεδίο της νόησης και παραλύει κάθε κριτική ικανότητα. Αυτό λοιπόν που βλέπει ο παρατηρητής, δεν είναι πια το ίδιο το αντικείμενο, αλλά η εικόνα που ανακαλείται μέσα στο πνεύμα του. Έτσι εξηγούνται οι εσφαλμένες αναγνωρίσεις πτωμάτων παιδιών από την ίδια τους τη μητέρα, και παρόμοια είναι η επόμενη, ήδη παλιά υπόθεση, όπου και βλέπουμε να εκδηλώνονται ακριβώς οι δύο τάξεις υποβολής, των οποίων μόλις προσδιόρισα το μηχανισμό.

Το παιδί αναγνωρίστηκε από ένα άλλο παιδί – που έκανε λάθος. Ξετυλίχτηκε τότε η σειρά των ανακριβών αναγνωρίσεων.

Και είδαμε ένα πράγμα πολύ παράδοξο. Την επομένη της ημέρας που ένας μαθητής το είχε αναγνωρίσει, μια γυναίκα ανέκραξε: «Αχ! Θεέ μου, αυτό είναι το παιδί μου».

Την πηγαίνουν κοντά στο πτώμα, αυτή εξετάζει τα τραύματα, διαπιστώνει μια ουλή στο μέτωπο. «Είναι», λέει, «ο φτωχός μου γιος, χαμένος από τον περασμένο Ιούλιο. Μου τον έκλειψαν και μου τον σκότωσαν!»

Η γυναίκα ήταν θυρωρός στην οδό Four και ονομαζόταν Chavandret. Κάλεσαν τον κουνιάδο της που, χωρίς δισταγμό, λέει: «Να ο μικρός Philibert». Πολλοί κάτοικοι της γειτονιάς αναγνώρισαν τον Philibert Chavandret στο παιδί, δίχως να υπολογίσουμε τον δάσκαλό του στο σχολείο, για τον οποίο το μετάλλιο ήταν μια ένδειξη.

Λοιπόν! Οι γείτονες, ο κουνιάδος, ο δάσκαλος του σχολείου και η μητέρα έκαναν λάθος. Έξι εβδομάδες αργότερα η ταυτότητα του παιδιού αποδείχτηκε. Επρόκειτο για ένα παιδί από

το Μπορντό, δολοφονημένο στο Μπορντό και που, από τις υπηρεσίες ταχυδρομικών αμαξών, μεταφέρθηκε στο Παρίσι*.

Ας σημειώσουμε ότι αυτές οι αναγνωρίσεις γίνονται γενικά από γυναίκες και παιδιά, δηλαδή ακριβώς από τις υπάρξεις τις πιο ευαίσθητες. Αυτές δείχνουν αυτό που μπορούν να αξίζουν για τη δικαιοσύνη τέτοιες μαρτυρίες. Κυρίως τις μαρτυρίες των παιδιών, ποτέ δεν θα έπρεπε να τις επικαλούνται. Οι δικαστές επαναλαμβάνουν ως έναν κοινό τόπο ότι σε αυτήν την ηλικία ο άνθρωπος δεν λέει ψέματα. Μια ψυχολογική καλλιέργεια λίγο λιγότερο συνοπτική θα τους μάθαινε ότι σε αυτή την ηλικία, αντίθετα, ο άνθρωπος ψεύδεται σχεδόν πάντα. Το ψέμα, χωρίς αμφιβολία, είναι αθώο, αλλά δεν είναι λιγότερο ψέμα. Προτιμότερο θα ήταν να παίζουν κορώνα-γράμματα την καταδικη ενός κατηγορουμένου, από το να την αποφασίζουν, όπως κάνουν τόσες φορές, σύμφωνα με τη μαρτυρία ενός παιδιού.

Για να ξαναγυρίσουμε στις παρατηρήσεις που έγιναν από τις μάζες, θα συμπεράνουμε ότι οι ομαδικές παρατηρήσεις είναι οι πιο εσφαλμένες από όλες, και αντιπροσωπεύουν τις πιο πολλές φορές την απλή αυταπάτη ενός ατόμου, την οποία έχει, διαμέσου της μεταδοτικότητας, υποβάλει τους άλλους.

Αναρίθμητα γεγονότα αποδεικνύουν την πλήρη δυσπιστία που πρέπει να έχουμε για τη μαρτυρία των μαζών. Χιλιάδες ανθρώπων παρέστησαν στη διάσημη έφοδο του ιππικού της μάχης του Σεντάν, και εντούτοις είναι αδύνατο, επειδή υπήρχαν οι πιο αντιφατικές οπτικές μαρτυρίες, να ξέρουμε από ποιον διατάχθηκε. Σε ένα πρόσφατο βιβλίο, ο άγγλος στρατηγός Wolseley απέδειξε ότι, μέχρι τώρα, τα πιο σοβαρά λάθη είχαν διαπραχθεί ως προς τα σημαντικότερα γεγονότα της μάχης του Βατερλό, γεγονότα που εντούτοις πιστοποιήθηκαν από εκατοντάδες μαρτύρων**.

Όλα αυτά τα παραδείγματα δείχνουν, το επαναλαμβάνω, τι αξίζει π

* *Αστραπήτης*, 21 Απριλίου, 1895.

** Γνωρίζουμε, για μια έστω μάχη, πώς ακριβώς εκτυλίχθηκε; Αμφιβάλλω έντονα. Γνωρίζουμε ποιοι υπήρξαν οι νικητές και οι νικημένοι αλλά, όπως φαίνεται, τίποτα περισσότερο. Αυτό που ο M. d'Harcourt, πρωταγωνιστής και μάρτυρας, αναφέρει από τη μάχη του Σολφερίνο, μπορεί να εφαρμοστεί σε όλες τις μάχες: «Οι στρατηγοί (πληροφορημένοι φυσικά από εκατοντάδες μαρτυριών) διαβιβάζουν τις επίσημες αναφορές τους· οι αξιωματικοί που είναι επιφορτισμένοι να μεταφέρουν τις διαταγές μεταποιούν αυτά τα έγγραφα και συντάσσουν το οριστικό σχέδιο· ο αρχηγός του επιτελείου το αμφισβητεί και το διορθώνει με καινούργιες απώλειες. Το πηγαίνει στον στρατάρχη, αυτός φωνάζει: “Πλανάστε απολύτως!” και το αντικαθιστά με ένα καινούργιο σχέδιο. Δεν απομένει σχεδόν τίποτε από τα πρώτα πρακτικά». Ο M. d'Harcourt αναφέρει αυτό το γεγονός ως μια απόδειξη της αδυναμίας στην οποία βρίσκεται κανείς να θεμελιώσει την αλήθεια πάνω στο πιο συναρπαστικό γεγονός, το καλύτερα παρατηρημένο.

μαρτυρία των μαζών. Οι λογικές συμβάσεις ανάγουν την ομοφωνία πολλών μαρτύρων στην κατηγορία των αποδείξεων, των περισσότερο αποδεικτικών της ακρίβειας ενός γεγονότος. Όμως, αυτό που γνωρίζουμε για την ψυχολογία των μαζών, δείχνει πόσο αυταπατώνται πάνω σε αυτό το σημείο. Τα πιο αμφίβολα γεγονότα είναι σίγουρα αυτά που έχουν παρατηρηθεί από τον πιο μεγάλο αριθμό προσώπων. Να πούμε ότι ένα γεγονός διαπιστώθηκε ταυτόχρονα από χιλιάδες μαρτύρων είναι σαν να λέμε ότι το πραγματικό γεγονός είναι γενικά πολύ διαφορετικό από την υιοθετημένη αφήγηση.

Απορρέει καθαρά από αυτά που προηγήθηκαν ότι οφείλουμε να θεωρούμε τα βιβλία Ιστορίας ως έργα καθαρής φαντασίας. Πρόκειται για παράδοξες αφηγήσεις γεγονότων άσχημα παρατηρημένων, που συνοδεύονται από ερμηνείες επινοημένες κατόπιν εορτής. Αν το παρελθόν δεν μας είχε κληροδοτήσει τα φιλολογικά, καλλιτεχνικά και μνημειακά του έργα, δεν θα γνωρίζαμε από αυτό τίποτε το πραγματικό. Γνωρίζουμε έστω και μια μόνο αλήθεια σχετικά με τη ζωή των μεγάλων ανθρώπων, που έπαιξαν τους επικρατέστερους ρόλους στην ανθρωπότητα, ανθρώπων όπως ο Ηρακλής, ο Βούδας, ο Ιησούς ή ο Μωάμεθ; Πολύ πιθανόν όχι. Κατά βάθος, άλλωστε, η αληθινή τους ζωή λίγο μας ενδιαφέρει. Οι υπάρξεις που εντυπωσίασαν τις μάζες υπήρξαν μυθικοί ήρωες, και όχι πραγματικοί ήρωες.

Δυστυχώς οι παραδόσεις δεν έχουν, καθαυτές, καμιά σταθερότητα. Η φαντασία των μαζών τις μεταμορφώνει αδιάκοπα ανάλογα με τις εποχές, και κυρίως ανάλογα με τις φυλές. Υπάρχει μεγάλη διαφορά ανάμεσα στον αιμοχαρή Ιεχωβά της Βίβλου και το θεό της αγάπης της αγίας Τερέζας, και ο Βούδας που λατρεύουν στην Κίνα δεν έχει πια κανένα κοινό χαρακτηριστικό με αυτόν που τιμούν στην Ινδία.

Επίσης, δεν είναι ανάγκη να έχουν περάσει οι αιώνες πάνω από τους ήρωες, για να μεταμορφωθεί ο μύθος τους από τη φαντασία των μαζών. Η μεταμόρφωση επιτελείται ενίοτε μέσα σε μερικά χρόνια. Στις μέρες μας, είδαμε το μύθο ενός από τους πιο μεγάλους ιστορικούς ήρωες να μεταβάλλεται πολλές φορές σε λιγότερο από πενήντα χρόνια. Υπό το καθεστώς των Βουρβόνων, ο Ναπολέων έγινε ένα είδος ειδυλλιακής προσωπικότητας, φιλόανθρωπος και φιλελεύθερος, φίλος των ταπεινών, οι οποίοι, κατά τα ρήματα των ποιητών, έπρεπε να διατηρούν την ανάμνησή του κάτω από την καλύβα για πολύ καιρό. Τριάντα χρόνια μετά, ο άκακος ήρωας είχε γίνει ένας αιμοχαρής δεσπότης, σφετεριστής της εξουσίας και της ελευθερίας, που θυσίασε τρία εκατομμύρια ατόμων αποκλειστικά στη φιλοδοξία του. Επί του παρόντος, ο μύθος μεταβάλλεται ακόμη. Όταν κάποιες δεκάδες αιώνων θα έχουν περάσει από πάνω του, οι επιστήμονες του μέλλοντος, εν όψει αυτών των αντιφατικών αφηγήσεων, θα αμφιβάλουν ίσως για την ύπαρξη του ήρωα, όπως εμείς

αμφιβάλλουμε ενίοτε για αυτήν του Βούδα, και δεν θα δουν σε αυτόν παρά κάποιον ηλιακό μύθο ή μια εξέλιξη του μύθου του Ηρακλή. Θα παρηγορηθούν εύκολα δίχως αμφιβολία γι' αυτή την αβεβαιότητα, γιατί, καλύτερα μνημένοι από σήμερα στην ψυχολογία των μαζών, θα ξέρουν ότι η ιστορία δεν μπορεί να δαιμονώσει άλλο από μύθους.

3. Υπερβολή και μονομέρεια των αισθημάτων των μαζών

Τα αισθήματα, καλά ή άσχημα, που εκδηλώνονται από μια μάζα, παρουσιάζουν αυτόν τον διπλό χαρακτήρα, να είναι πολύ μονομερή και πολύ υπερβολικά. Ως προς αυτό το σημείο, όπως και ως προς τόσα άλλα, το άτομο στη μάζα προσομοιάζει στις πρωτόγονες υπάρξεις. Αναίσθητο στις αποχρώσεις, βλέπει τα πράγματα χονδρικά και δεν γνωρίζει τις μεταβάσεις. Μέσα στη μάζα, η υπερβολή ενός αισθήματος ισχυροποιείται από το γεγονός ότι, καθώς εξαπλώνεται πολύ γρήγορα διαμέσου της υποβολής και της μετάδοσης, η επιδοκιμασία, της οποίας γίνεται το αντικείμενο, αυξάνει σημαντικά τη δύναμή του.

Η μονομέρεια και η υπερβολή των αισθημάτων των μαζών τις προφυλάσσουν από την αμφιβολία και την αβεβαιότητα. Όπως οι γυναίκες, φτάνουν αμέσως στα άκρα. Μια εικασία που εκφράζεται, μεταμορφώνεται αμέσως σε αδιαμφισβήτητη προφάνεια. Ένα ίχνος αντιπάθειας ή αποδοκιμασίας που, στο μεμονωμένο άτομο, θα παρέμενε ελάχιστα τονισμένο, στο άτομο που βρίσκεται μέσα στη μάζα γίνεται αμέσως ένα άγριο μίσος.

Η βιαιότητα των αισθημάτων των μαζών γίνεται ακόμα πιο υπερβολική, μέσα κυρίως στις ετερογενείς μάζες, από την απουσία ευθύνης. Η βεβαιότητα της ατιμωρησίας, τόσο πιο δυνατή όσο περισσότερο πληθής είναι η μάζα, και η ιδέα μιας σημαντικής στιγμιαίας εξουσίας που οφείλεται στο πλήθος, καθιστούν δυνατά για την ομάδα αισθήματα και πράξεις αδύνατα για το μεμονωμένο άτομο. Μέσα στις μάζες, ο ηλίθιος, ο απαίδευτος και ο φθονερός είναι απαλλαγμένοι από το αίσθημα της μηδαιμότητάς τους και της αδυναμίας τους, το οποίο αντικαθιστά η ιδέα μιας δύναμης κτηνώδους, προσωρινής αλλά τεράστιας.

Η υπερβολή, σε ό,τι αφορά τις μάζες, έχει ως αντικείμενο, δυστυχώς, συχνά, άσχημα αισθήματα, αταβικά λείψανα των ενστικτών του πρωτόγονου ανθρώπου, που ο φόβος της τιμωρίας υποχρεώνει το μεμονωμένο και υπεύθυνο άτομο να χαλιναγωγήσει. Έτσι εξηγείται η ευκολία των μαζών να ρέπουν στις χειρότερες υπερβολές.

Επιδέξια υποβεβλημένες, οι μάζες γίνονται ικανές για ηρωισμό και για αφοσίωση. Είναι, ακόμα, πολύ περισσότερο ικανές γι' αυτά, απ' ό,τι είναι το μεμονωμένο άτομο. Θα έχουμε σε λίγο ευκαιρία να επανέλθουμε σε αυτό το σημείο, μελετώντας την ηθικότητα των μαζών.

Η μάζα, καθώς δεν εντυπωσιάζεται παρά μόνο από υπερβολικά αισθήματα, ο ρήτορας που θέλει να την εξαπατήσει πρέπει να κάνει κατάχρηση των εριστικών αποφάνσεων. Να υπερβάλλουν, να καταφάσκουν, να επαναλαμβάνουν και ποτέ να μην επιχειρούν να αποδείξουν τίποτα με ένα συλλογισμό είναι οι μέθοδοι της επιχειρηματολογίας, οι οικείες στους ρήτορες των λαϊκών συνελεύσεων.

Η μάζα απαιτεί επίσης την ίδια υπερβολή στα αισθήματα των ηρώων της. Τα προτερήματά τους και οι καταφανείς αρετές τους πρέπει πάντα να μεγαλοποιούνται. Στο θέατρο, η μάζα απαιτεί από τον ήρωα του έργου αρετές, ένα κουράγιο, μια ηθικότητα, που ποτέ δεν εφαρμόζονται μέσα στη ζωή.

Έχουν μιλήσει δικαιολογημένα για την ιδιαίτερη οπτική του θεάτρου. Υπάρχει μια τέτοια, αναμφίβολα, αλλά οι κανόνες της, τις πιο πολλές φορές, δεν έχουν σχέση με την ορθοφροσύνη και τη λογική. Η τέχνη να μιλά κανείς στις μάζες είναι κατώτερης τάξης, αλλά απαιτεί δεξιότητες απολύτως ιδιαίτερες. Ενίοτε, με την ανάγκωση, σχηματίζει κανείς εσφαλμένη άποψη σχετικά με την επιτυχία ορισμένων θεατρικών έργων. Οι διευθυντές των θεάτρων, όταν τα δέχονται, είναι οι ίδιοι γενικά πολύ αβέβαιοι για την επιτυχία γιατί, για να κρίνουν, θα έπρεπε να μεταμορφωθούν σε μάζα*. Αν μπορούσαμε να εισχωρήσουμε στις εξελίξεις, θα ήταν εύκολο να δείξουμε επίσης την καθοριστική επίδραση της φυλής. Το θεατρικό έργο που ενθουσιάζει τη μάζα σε μια χώρα μένει ενίοτε δίχως καμιά επιτυχία σε μια άλλη ή δεν κερδίζει παρά μια επιτυχία εκτίμησης και κατά συνθήκη, γιατί δεν μεταχειρίζεται τεχνάσματα ικανά να διεγείρουν το καινούργιο κοινό του.

Δεν ωφελεί να προσθέσουμε ότι η υπερβολή των μαζών αφορά μόνο στα αισθήματα και με κανέναν τρόπο στη διάνοια. Από μόνο το γεγονός ότι το άτομο βρίσκεται στη μάζα, το διανοητικό του επίπεδο, το έχω ήδη δείξει, πέφτει σημαντικά. Ο Μ. Tarde¹¹ το έχει επίσης διαπιστώσει διεξάγοντας τις έρευνές του πάνω στα εγκλήματα των μαζών. Είναι, λοιπόν, μόνο στην τάξη των αισθημάτων που οι μάζες μπορούν να ανεβούν πολύ ψηλά ή να κατεβούν, αντιθέτως, πολύ χαμηλά.

* Αυτό επιτρέπει να καταλάβουμε γιατί ορισμένα θεατρικά έργα, που τα απέρριψαν όλοι οι διευθυντές θεάτρου, τυγχάνουν τεράστιας επιτυχίας όταν, τυχαία, παίζονται. Γνωρίζουμε την επιτυχία του θεατρικού έργου *Για το Στέμμα*, που δέκα χρόνια το απέρριπταν οι διευθυντές των πρώτων θεάτρων, παρά το όνομα του συγγραφέα του. *Η νονά του Τσάρλι*, που ανέβηκε με έξοδα ενός μεσίτη, μετά από διαδοχικές απορρίψεις, έτυχε διακοσίων παραστάσεων στη Γαλλία και περισσότερων από χίλιες στην Αγγλία. Δίχως την ερμηνεία που δόθηκε πιο πάνω, σχετικά με την αδυναμία στην οποία βρίσκονται οι διευθυντές του θεάτρου να μπορούν να έρθουν νοερά στη θέση της μάζας, τέτοιες πλάνες στην κρίση από την πλευρά των αρμοδίων ατόμων, που ενδιαφέρονται πολύ να μη διαπράττουν τόσο σοβαρά λάθη, θα ήταν ακατανόητες.

4. Μισαλλοδοξία, αυταρχικότητα και συντηρητισμός των μαζών

Οι μάζες, καθώς δεν γνωρίζουν άλλα από τα μονομερή και ακραία αισθήματα, τις γνώμες, τις ιδέες και τις δοξασίες που τους υποβάλλουν τις αποδέχονται ή τις απορρίπτουν χονδρικά, και τις θεωρούν ως απόλυτες αλήθειες ή πλάνες όχι λιγότερο απόλυτες. Υπάρχουν πάντοτε, έτσι, πεποιθήσεις που καθορίζονται με την υποβολή, αντί να έχουν γεννηθεί με το συλλογισμό. Καθένας γνωρίζει πόσο οι θρησκευτικές πεποιθήσεις είναι μισαλλόδοξες, και ποια δεσποτική εξουσία ασκούν πάνω στις ψυχές.

Χωρίς να διατηρεί καμιά αμφιβολία σχετικά με αυτό που η ίδια θεωρεί αλήθεια ή πλάνη, και έχοντας, από την άλλη πλευρά, σαφή ιδέα της δύναμής της, η μάζα είναι τόσο αυταρχική όσο και μισαλλόδοξη. Το άτομο μπορεί να δεχτεί την αντίρρηση και τη συζήτηση, η μάζα δεν τις ανέχεται ποτέ. Στις δημόσιες συνελεύσεις, η πιο ήπια αντίρρηση εκ μέρους ενός ρήτορα γίνεται αμέσως δεκτή με ουρλιαχτά οργής και βίαιες ύβρεις, που αμέσως τις ακολουθούν βιαιοπραγίες και αποπομπή, αν ο ρήτορας επιμένει. Δίχως την ανψυχαστική παρουσία των αρχών, ο αντιλέγων θα κατέληγε συχνά, επίσης, λυντσαρισμένος.

Η αυταρχικότητα και η μισαλλοδοξία είναι γενικές σε όλες τις κατηγορίες μαζών, αλλά παρουσιάζονται σε πολύ διαφορετικούς βαθμούς και εδώ επίσης εμφανίζεται πάλι η θεμελιώδης έννοια της φυλής, κυριαρχική των αισθημάτων και των σκέψεων των μαζών. Η αυταρχικότητα και η μισαλλοδοξία αναπτύσσονται κυρίως στις λατινογενείς μάζες. Αυτές είναι έτσι στο βαθμό που έχουν καταστρέψει αυτό το αίσθημα της ατομικής ανεξαρτησίας, το τόσο ισχυρό στον Αγγλοσάξονα. Οι λατινογενείς μάζες δεν είναι ευαίσθητες παρά μόνο για τη συλλογική ανεξαρτησία της φρατρίας τους, και το χαρακτηριστικό αυτής της ανεξαρτησίας είναι η ανάγκη να υποτάξουν άμεσα και βίαια στις πίστεις τους όλους τους ετερόδοξους. Στους λατινογενείς λαούς, οι Ιακωβίνοι όλων των εποχών, από αυτούς της Ιερής Εξέτασης και μετά, δεν μπόρεσαν ποτέ να ανυψωθούν σε μιαν άλλη αντίληψη για την ελευθερία.

Η αυταρχικότητα και η μισαλλοδοξία είναι για τις μάζες αισθήματα πολύ σαφή, που τα υποστηρίζουν τόσο εύκολα όσο και τα εφαρμόζουν. Σέβονται τη δύναμη και εντυπωσιάζονται μέτρια από την καλοσύνη, που εύκολα τη θεωρούν ως μια μορφή αδυναμίας. Οι συμπάθειές τους δεν ήταν ποτέ για τους αγαθούς κυρίους, αλλά για τους τυράννους που τις εξουσίασαν σθεναρά. Είναι γι' αυτούς που, πάντα, σπικώνουν τα πιο ψηλά αγάλματα. Αν πατούν ευχαρίστως με τα πόδια τους τον δεσπότη που ανατράπηκε, είναι γιατί, έχοντας χάσει τη δύναμή του, μεταπίπτει στην κατηγορία των αδυνάτων που περιφρονούνται και δεν φοβούνται. Ο τύπος του ήρωα που αγαπούν οι μάζες θα έχει πάντα τη μορφή ενός Καίσαρα. Η λάμψη του τις θέλγει, η εξουσία του τους επιβάλλεται, και το σπαθί του τις τρομάζει.

Πάντα έτοιμη να ξεσπκωθεί ενάντια σε μια αδύναμη εξουσία, η μάζα σκύβει με δουλοπρέπεια μπροστά σε μια εξουσία ισχυρή. Αν η δράση της εξουσίας είναι διαλείπουσα, η μάζα, υπακούοντας πάντα στα ακραία αισθήματά της, περνά αλληλοδιαδοχικά από την αναρχία στη δουλοπρέπεια και από τη δουλοπρέπεια στην αναρχία.

Θα παραγνωρίζαμε άλλωστε την ψυχολογία των μαζών, αν πιστεύαμε ότι επικρατούν σε αυτές επαναστατικά ένστικτα. Μόνο οι βιαιοτήτες τους μας παραπλανούν ως προς αυτό το σημείο. Οι εκρήξεις της εξέγερσης και της καταστροφής είναι πάντα πολύ εφήμερες. Κυριαρχούνται πολύ από το ασυνείδητο, και υπόκεινται πολύ, επομένως, στην επήρεια πολύ παλαιών κληρονομιών, για να μη φανούν υπερβολικά συντηρητικές. Εγκαταλελειμμένες στους εαυτούς τους, τις βλέπουμε σε λίγο κουρασμένες από τις ασωτίες τους να κατευθύνονται από ένστικτο προς τη δουλοπρέπεια. Οι πιο αλαζόνες και οι περισσότερο αμετάπειστοι από τους Ιακωβίνους επευφήμησαν ζωηρά τον Βοναπάρτη, όταν αφήρεσε όλες τις ελευθερίες και έδειξε σκληρά το σιδερένιο χέρι του.

Η ιστορία των λαϊκών επαναστάσεων είναι σχεδόν ακατανόητη, αν κανείς παραγνωρίσει τα βαθιά συντηρητικά ένστικτα των μαζών. Τους αρέσει να αλλάζουν τα ονόματα των θεσμών τους, και πραγματοποιούν ενίοτε ακόμα και βίαιες επαναστάσεις για να καταφέρουν αυτές τις αλλαγές· αλλά η ουσία αυτών των θεσμών είναι σε μεγάλο βαθμό η έκφραση των κληρονομικών αναγκών της φυλής, και δεν μπορούν παρά να επανέρχονται πάντα σε αυτήν. Η αδιάκοπη αστάθεια τους δεν αφορά παρά μόνο στα επιφανειακά πράγματα. Πράγματι, έχουν άκαμπτα συντηρητικά ένστικτα, και, όπως όλοι οι πρωτόγονοι, έναν φετιχιστικό σεβασμό για τις παραδόσεις, έναν ασυνείδητο τρόπο για νεωτερισμούς ικανούς να τροποποιήσουν τις πραγματικές συνθήκες τους της ύπαρξης.

Αν η σημερινή δύναμη των δημοκρατιών υπήρχε την εποχή που εφευρέθηκαν τα μηχανικά επαγγέλματα, η ατμομηχανή και οι σιδηρόδρομοι, η πραγμάτωση αυτών των εφευρέσεων θα ήταν αδύνατη ή μονάχα με τίμημα διαρκείς επαναστάσεις. Ευτυχώς για τις προόδους του πολιτισμού, η υπεροχή των μαζών δεν έλαβε χώρα παρά όταν οι μεγάλες ανακαλύψεις της επιστήμης και της βιομηχανίας είχαν ήδη γίνει πράξη.

5. Ηθικότητα των μαζών

Αν δώσουμε στη λέξη ηθικότητα την έννοια του σταθερού σεβασμού ορισμένων κοινωνικών συμβάσεων και της μόνιμης αναστολής των ενδοσυντηρητικών παρορμήσεων, είναι προφανές ότι οι μάζες είναι πολύ παρορμητικές και πολύ ασταθείς για να είναι επιδεκτικές ηθικότητας. Όμως αν,

σε αυτόν τον όρο, εισαγάγουμε τη στιγμιαία εμφάνιση ορισμένων ιδιοτήτων όπως η αυταπάρνηση, η αφοσίωση, η αφιλοκέρδεια, η αυτοθυσία, η ανάγκη για δικαιοσύνη, μπορούμε να πούμε ότι οι μάζες είναι αντιθέτως, κάποιες φορές, επιδεκτικές μιας πολύ υψηλής ηθικότητας.

Οι ελάχιστοι ψυχολόγοι που τις έχουν μελετήσει, δεν το έκαναν παρά μόνο από την άποψη των εγκληματικών τους πράξεων και βλέποντας αυτές τις συχνές πράξεις, προσδιόρισαν για τις μάζες ένα ηθικό επίπεδο πολύ χαμηλό.

Δίχως αμφιβολία, αυτές αυτό το αποδεικνύουν συχνά όμως γιατί; Απλά, γιατί τα ένστικτα καταστροφικής αγριότητας είναι υπολείμματα πρωτόγονων εποχών που κοιμούνται στα μύχια καθενός από εμάς. Για το μεμονωμένο άτομο θα ήταν επικίνδυνο να τα ικανοποιήσει, ενώ η απορρόφησή του μέσα σε μια ανεύθυνη μάζα, και όπου, επομένως, η ατιμωρησία είναι εξασφαλισμένη, του δίνει κάθε ελευθερία να τα ακολουθήσει. Μην μπορώντας να εξασκήσουμε συνήθως αυτά τα καταστροφικά ένστικτα πάνω στους όμοιους μας, περιοριζόμαστε να τα ικανοποιούμε πάνω στα ζώα. Από την ίδια πηγή απορρέουν το πάθος για το κυνήγι και η αγριότητα των μαζών. Η μάζα, πληγώνοντας αργά ένα ανυπεράσπιστο θύμα επιδεικνύει μια ωμότητα πολύ άνανδρη όμως, πολύ στενά συγγενή, για τον φιλόσοφο, με αυτήν των κυνηγών που συγκεντρώνονται σε δωδεκάδες για να έχουν την ευχαρίστηση να παρευρεθούν στο ξεκοίλιασμα ενός δυστυχισμένου ελαφιού από τα σκυλιά τους.

Αν η μάζα είναι ικανή για φόνο, για εμπρησμό και για όλα τα είδη των εγκλημάτων, είναι, επίσης, το ίδιο ικανή για πράξεις θυσίας και αφιλοκέρδειας πολύ πιο υψηλές από αυτές των οποίων είναι επιδεκτικό το μεμονωμένο άτομο. Είναι κυρίως πάνω στο άτομο μέσα στη μάζα που δρα κανείς, όταν επικαλείται αισθήματα δόξας, τιμής, θρησκείας και πατρίδας. Η ιστορία βρίθει από παραδείγματα ανάλογα με αυτά των σταυροφοριών και των εθελοντών του '93. Μόνο οι ομάδες είναι ικανές για μεγάλη αφοσίωση και για μεγάλη αφιλοκέρδεια. Πόσες μάζες σφαγιασθηκαν ηρωικά για πίστεις και ιδέες που μόλις καταλάβαιναν! Οι μάζες που κάνουν απεργίες, τις κάνουν περισσότερο για να υπακούσουν σε μια εντολή, παρά για να πετύχουν μια αύξηση μισθού. Το προσωπικό συμφέρον σπάνια είναι ένα ισχυρό κίνητρο για τις μάζες, ενώ συνιστά το σχεδόν αποκλειστικό κίνητρο του μεμονωμένου ατόμου. Δεν είναι σίγουρα αυτό που οδήγησε τις μάζες σε τόσους πολέμους, πολύ συχνά ακατανόητους για τη διάνοιά τους, και όπου αφέθηκαν να σφαγιαστούν το ίδιο εύκολα με τους κορυδαλλούς, τους υπνωτισμένους από τον καθρέφτη του κυνηγού.

Και οι πιο τέλειοι αγύρτες ακόμα, από μόνο το γεγονός ότι είναι ενωμένοι σε μάζα, αποκτούν ενίοτε αρχές ηθικότητας πολύ αυστηρές. Ο Ταινε¹² παρατηρεί ότι οι σφαγείς του Σεπτέμβρη¹³ πήγαιναν να αποθέσουν πάνω στο τραπέζι των επιτροπών τα πορτοφόλια και τα κοσμήματα

που βρίσκονταν πάνω στα θύματά τους, και τα οποία ήταν τόσο εύκολο να κλέψουν. Η ωρυόμενη, έρπουσα και άθλια μάζα, που κατέκλυσε τα Κεραμουργεία στη διάρκεια της επανάστασης του 1848¹⁴ δεν έκλεψε κανένα από τα αντικείμενα που τη θάμπωσαν και, από τα οποία, ένα μόνο αντιστοιχούσε σε ψωμί για πολλές ημέρες.

Αυτή η ηθικοποίηση του ατόμου από τη μάζα δεν είναι σίγουρα ένας σταθερός κανόνας αλλά παρατηρείται συχνά, και μάλιστα σε περιστάσεις πολύ λιγότερο σοβαρές από αυτές που μόλις ανέφερα. Στο θέατρο, το έχω ήδη πει, η μάζα απαιτεί από τον ήρωα του θεατρικού έργου υπερβολικές αρετές, και ένα ακροατήριο, ακόμα και συντεθειμένο από κατώτερα στοιχεία, παρουσιάζεται ενίοτε πολύ σεμνότυφο. Ο επαγγελματίας φιλήδονος, ο οπαδός, το χαμίνι που χλευάζει, μουρμουρίζουν συχνά μπρος σε μια σκηνή λίγο τολμηρή ή έναν ελαφρό λόγο, πολύ ανώδυνα παρ' όλα αυτά σε σύγκριση με τις συνηθισμένες τους συζητήσεις.

Λοιπόν, οι μάζες που παραδίνονται συχνά σε χαμηλά ένστικτα, δίνουν ενίοτε επίσης το παράδειγμα υψηλών πράξεων ηθικότητας. Αν η αφιλοκέρδεια, η καρτερικότητα, η απόλυτη αφοσίωση σε ένα ιδανικό, χειμερικό ή πραγματικό, είναι ηθικές αρετές, μπορούμε να πούμε ότι οι μάζες διαθέτουν ενίοτε αυτές τις αρετές σε ένα βαθμό που οι πιο σοφοί φιλόσοφοι σπάνια έχουν φτάσει. Οι μάζες, δίχως αμφιβολία, τις πραγματώνουν ασυνείδητα, αλλά τι σημασία έχει; Αν οι μάζες είχαν συχνά συλλογιστεί και συμβουλευτεί τα άμεσα συμφέροντά τους, κανένας πολιτισμός δεν θα είχε ίσως αναπτυχθεί στην επιφάνεια του πλανήτη μας, και η ανθρωπότητα δεν θα είχε ιστορία.

ιδέες, συλλογισμοί και φαντασία των μαζών

1. Οι ιδέες των μαζών

Μελετώντας σε ένα παλαιότερο έργο το ρόλο των ιδεών στην εξέλιξη των λαών αποδείξαμε ότι κάθε πολιτισμός πηγάζει από έναν μικρό αριθμό θεμελιωδών ιδεών που σπάνια ανανεώνονται. Εκθέσαμε πώς αυτές οι ιδέες εγκαθίστανται μέσα στην ψυχή των μαζών με ποια δυσκολία εισχωρούν σε αυτήν, και τη δύναμη που αποκτούν αφού εισχωρήσουν σε αυτή. Δείξαμε επίσης ότι οι μεγάλες ιστορικές αναταραχές πηγάζουν πολύ συχνά από αλλαγές αυτών των θεμελιωδών ιδεών.

Έχοντας επαρκώς ασχοληθεί με αυτό το θέμα, δεν θα επανέλθω σε αυτό και θα περιοριστώ να πω κάποια λόγια για τις ιδέες τις προσιτές στις μάζες, και κάτω από ποιες μορφές τις αντιλαμβάνονται.

Μπορούμε να τις χωρίσουμε σε δύο κατηγορίες. Στη μία θα τοποθετήσουμε τις τυχαίες και προσωρινές ιδέες, που δημιουργούνται κάτω από επιδράσεις της στιγμής: η προκατάληψη για ένα άτομο ή μια θεωρία, για παράδειγμα. Στην άλλη τις θεμελιώδεις ιδέες, στις οποίες το περιβάλλον, η κληρονομικότητα, η κοινή γνώμη δίνουν μια μεγάλη σταθερότητα: τέτοιες ήταν άλλοτε οι θρησκευτικές ιδέες, σήμερα οι δημοκρατικές και κοινωνικές ιδέες.

Οι θεμελιώδεις ιδέες θα μπορούσαν να παρασταθούν με τη μάζα των νερών ενός ποταμού που κυλάει αργά στο ρεύμα του· οι προσωρινές

ιδέες με τα μικρά κύματα που πάντα αλλάζουν, ταράζουν την επιφάνειά του, και τα οποία, αν και δίχως πραγματική σημασία, είναι περισσότερο ορατά από την πορεία του ίδιου του ποταμού.

Στις μέρες μας, οι μεγάλες θεμελιώδεις ιδέες με τις οποίες έζησαν οι πρόγονοί μας μοιάζουν όλο και περισσότερο ασταθείς και, ταυτόχρονα, οι θεσμοί που στηρίζονταν πάνω τους βρίσκονται βαθιά κλονισμένοι. Επί του παρόντος διαμορφώνονται πολλές από αυτές τις μικρές εφήμερες ιδέες, για τις οποίες μιλούσα πριν όμως ελάχιστες ανάμεσά τους μοιάζουν να μπορούν να αποκτήσουν μια καταλυτική επιρροή.

Όποιες και αν είναι οι ιδέες που υποβάλλονται στις μάζες, δεν μπορούν να αποβούν κυρίαρχες, παρά μόνο υπό την προϋπόθεση να πάρουν ένα σχήμα πολύ απλό, και να παρουσιαστούν μέσα στο πνεύμα τους με τη μορφή εικόνων. Καθώς κανένας λογικός σύνδεσμος αναλογίας ή διαδοχής δεν συνδέει μεταξύ τους αυτές τις ιδέες-εικόνες, αυτές μπορούν να υποκαταστήσουν η μία την άλλη όπως τα γυαλιά του μαγικού φαναριού, τα οποία ο πειραματιστής ανασύρει από το κουτί όπου ήταν τοποθετημένα το ένα πάνω στο άλλο. Μπορούμε λοιπόν να δούμε μέσα στις μάζες τη διαδοχή των πιο αντιφατικών ιδεών. Ανάλογα με τις συγκυρίες της στιγμής, η μάζα θα τεθεί υπό την επιρροή μιας από τις διάφορες ιδέες που έχουν εναποθηκευθεί στο νου της, και θα προβεί επομένως στις πιο ανόμοιες ενέργειες. Η πλήρης απώλειά της του κριτικού πνεύματος δεν της επιτρέπει να αντιληφθεί τις αντιφάσεις τους.

Εδώ, εξάλλου, δεν έχουμε να κάνουμε με ένα φαινόμενο ιδιαίτερο στις μάζες. Το συναντούμε σε πολλά μεμονωμένα άτομα, όχι μόνο ανάμεσα στις πρωτόγονες υπάρξεις, αλλά σε όλους αυτούς που, με κάποια πλευρά του πνεύματός τους – οι οπαδοί μιας ισχυρής θρησκευτικής πίστης, για παράδειγμα – προσεγγίζουν τους πρωτόγονους. Το έχω παρατηρήσει, για παράδειγμα, στους εγγράμτους Ινδούς, που εκπαιδεύτηκαν στα ευρωπαϊκά μας πανεπιστήμια και που απέκτησαν όλα τα διπλώματα. Πάνω στο αμετάβλητο έδαφός τους των κληρονομημένων θρησκευτικών ή κοινωνικών ιδεών, είχε προσεπιτεθεί, δίχως καθόλου να τις αλλοιώσει, ένα στρώμα δυτικών ιδεών δίχως συγγένεια με τις πρώτες. Ανάλογα με τις συγκυρίες της στιγμής, οι μεν ή οι δε εμφανίζονταν με την ιδιαίτερη ακολουθία τους του λόγου, και το ίδιο άτομο παρουσίαζε έτσι τις πιο πρόδηλες αντιφάσεις. Αντιφάσεις περισσότερο φαινομενικές παρά πραγματικές, γιατί, οι κληρονομικές ιδέες από μόνες τους, είναι αρκετά ισχυρές στο μεμονωμένο άτομο για να γίνουν αληθινά ελατήρια συμπεριφοράς. Μόνο όταν, από διασταυρώσεις, ο άνθρωπος βρίσκεται ανάμεσα σε διαφορετικές κληρονομικές παρορμήσεις, οι πράξεις μπορούν να είναι από τη μια στιγμή στην άλλη εντελώς αντιφατικές. Είναι ανώφελο να επιμείνουμε εδώ πάνω σε αυτά τα φαινόμενα, παρόλο που η ψυχολογική τους σημασία είναι θεμελιώδης. Θεωρώ ότι

χρειάζονται τουλάχιστο δέκα χρόνια ταξιδιών και παρατηρήσεων, για να φτάσουμε να τα καταλάβουμε.

Οι ιδέες, καθώς δεν είναι προσιτές στις μάζες παρά αφού περιβληθούν μια μορφή πολύ απλή, πρέπει, για να γίνουν δημοφιλείς, να υφίστανται συχνά τις πιο πλήρεις μεταμορφώσεις. Όταν πρόκειται για φιλοσοφικές ή επιστημονικές ιδέες λίγο υψηλές, μπορούμε να διαπιστώσουμε το βάθος των τροποποιήσεων που τους είναι απαραίτητες για να κατεβούν σταδιακά μέχρι το επίπεδο των μαζών. Αυτές οι τροποποιήσεις εξαρτώνται κυρίως από τη φυλή στην οποία ανήκουν αυτές οι μάζες· είναι όμως, πάντα, μειωτικές και απλουστευτικές. Επίσης, δεν υπάρχει καθόλου, στην πραγματικότητα, από κοινωνικής άποψης, ιεραρχία των ιδεών, δηλαδή ιδέες περισσότερο ή λιγότερο υψηλές. Από μόνο το γεγονός ότι μια ιδέα φτάνει στις μάζες και μπορεί να τις συγκινήσει, απογυμνώνεται σχεδόν από όλα όσα έκαναν την υπεροχή της και το μεγαλείο της.

Η ιεραρχική αξία μιας ιδέας είναι, εξάλλου, δίχως σημασία. Πρέπει να λαμβάνονται υπόψη μόνο τα αποτελέσματα που προκαλεί. Οι χριστιανικές ιδέες του Μεσαίωνα, οι δημοκρατικές ιδέες του περασμένου αιώνα, οι κοινωνικές ιδέες του σήμερα σίγουρα δεν είναι πολύ υψηλές. Μπορούμε φιλοσοφικά να τις θεωρήσουμε ως αρκετά ευτελείς πλάνες. Εντούτοις ο ρόλος τους ήταν –και θα συνεχίσει να είναι– τεράστιος, και θα λογαριάζονται για καιρό ανάμεσα στους πιο ουσιαστικούς παράγοντες της διοίκησης των κρατών.

Έστω και αν η ιδέα έχει υποστεί τροποποιήσεις που την καθιστούν προσιτή στις μάζες, δεν ενεργεί παρά όταν, με διάφορες διαδικασίες που θα μελετηθούν αλλού, εισχωρεί μέσα στο ασυνείδητο και γίνεται ένα αίσθημα. Αυτή η μεταμόρφωση είναι γενικά πολύ αργή.

Δεν πρέπει να πιστέψουμε άλλωστε ότι, επειδή πορθότητα μιας ιδέας έχει αποδειχθεί, μπορεί αυτή να παραγάγει τα αποτελέσματά της, ακόμα και στα καλλιεργημένα πνεύματα. Αυτό το αντιλαμβανόμαστε καθώς βλέπουμε πόσο, η πιο σαφής απόδειξη, έχει μικρή επιρροή πάνω στην πλειονότητα των ανθρώπων. Την περιφανή προφάνεια θα μπορέσει να την αναγνωρίσει ένας πεπαιδευμένος ακροατής· όμως θα επαναφερθεί γρήγορα από το ασυνείδητο του στις πρωτόγονες αντιλήψεις του. Δείτε τον πάλι μετά από κάποιες ημέρες, και θα σας παραθέσει εκ νέου τα παλιά του επιχειρήματα ακριβώς με τους ίδιους όρους. Πράγματι, τα αισθήματα δημιουργήθηκαν κάτω από την επίδραση προηγούμενων ιδεών επομένως, μόνο αυτές δρουν πάνω στα βαθιά ελατήρια των πράξεων μας και των λόγων μας.

Όταν, με διάφορες διαδικασίες, μια ιδέα έχει καταλήξει να χαραχθεί μέσα στην ψυχή των μαζών, αποκτά μια ακαταμάχητη ισχύ και αναπτύσσει μια ολόκληρη σειρά από συνέπειες. Οι φιλοσοφικές ιδέες που

κατέληξαν στη Γαλλική Επανάσταση έκαναν καιρό να ριζώσουν μέσα στη λαϊκή ψυχή. Γνωρίζουμε την ακαταμάχητη δύναμή τους όταν εγκαταστάθηκαν σε αυτήν. Η ορμή ενός ολόκληρου λαού προς την κατάκτηση της κοινωνικής ισότητας, προς την πραγμάτωση αφηρημένων δικαιωμάτων και ιδεατών ελευθεριών έκανε να κλονιστούν όλοι οι θρόνοι και τάρραξε βαθιά τον δυτικό κόσμο. Επί είκοσι χρόνια οι λαοί έπεφταν ο ένας πάνω στον άλλον, και η Ευρώπη γνώρισε εκατόμβες συγκρίσιμες με αυτές του Τζένγκις Χαν και του Ταμερλάνου. Ποτέ δεν φάνηκε τόσο καθαρά αυτό που μπορεί να προκαλέσει η εξεπόλυση ιδεών, ικανών να αλλάξουν τον προσανατολισμό των αισθημάτων.

Αν χρειάζεται πολύς καιρός στις ιδέες για να εγκατασταθούν μέσα στην ψυχή των μαζών, ένας χρόνος όχι λιγότερο σεβαστός τούς είναι απαραίτητος για να βγουν από αυτήν. Επομένως, οι μάζες είναι πάντα, από την άποψη των ιδεών, καθυστερημένες πολλές γενιές, σε σχέση με τους επιστήμονες και τους φιλοσόφους. Όλοι οι πολιτικοί άντρες γνωρίζουν σήμερα την πλάνη που περιέχουν οι θεμελιώδεις ιδέες που αναφέραμε πριν λίγο, αλλά επειδή η επίδραση τους είναι ακόμα πολύ ισχυρή, αυτοί είναι υποχρεωμένοι να κυβερνούν σύμφωνα με αρχές στην αλήθεια των οποίων έχουν σταματήσει να πιστεύουν.

2. Οι συλλογισμοί των μαζών

Δεν μπορούμε να πούμε με απόλυτο τρόπο ότι οι μάζες δεν μπορούν να επηρεαστούν από συλλογισμούς. Όμως τα επιχειρήματα που χρησιμοποιούν, και αυτά που επιδρούν πάνω τους, φαίνονται, από την άποψη της λογικής, μιας τόσο κατώτερης τάξης που μόνο αναλογικά μπορούμε να τα χαρακτηρίσουμε συλλογισμούς.

Οι κατώτεροι συλλογισμοί των μαζών είναι, όπως οι υψηλοί συλλογισμοί, βασισμένοι σε ειρμούς: όμως, οι ιδέες που συνδυάζονται από τις μάζες, δεν έχουν μεταξύ τους παρά μόνο φαινομενικούς δεσμούς ομοιότητας ή διαδοχής. Συνάπτονται όπως οι ιδέες ενός Εσκιμώου που, γνωρίζοντας από εμπειρία ότι ο πάγος, σώμα διαφανές, λιώνει μέσαστοστόμα, συμπεραίνει από αυτό ότι το γυαλί, σώμα ομοίως διαφανές, πρέπει επίσης να λιώσει μέσα στο στόμα· ή όπως αυτές του αγρίου, που φαντάζεται ότι τρώγοντας την καρδιά ενός θαρραλέου εχθρού αποκτά την αντρειά του· ή, ακόμα, όπως αυτές του εργάτη, που, επειδή τον εκμεταλλεύτηκε κάποιο αφεντικό, βγάζει από αυτό το συμπέρασμα ότι όλα τα αφεντικά είναι εκμεταλλευτές.

Συνδυασμός ανόμοιων πραγμάτων, που δεν έχουν ανάμεσά τους παρά σχέσεις φαινομενικές, και άμεση γενίκευση ιδιαίτερων καταστάσεων αυτά είναι τα χαρακτηριστικά της ομαδικής λογικής. Αυτής της

τάξης συνδυασμούς παρουσιάζουν πάντα στις μάζες, οι ρήτορες που ξέρουν να τις μεταχειρίζονται. Μόνο αυτοί μπορούν να τις επηρεάσουν. Μια αλυσίδα αυστηρών συλλογισμών θα ήταν ολοκληρωτικά ακατανόητη για τις μάζες, και γ' αυτό επιτρέπεται να πούμε ότι δεν συλλογίζονται ή συλλογίζονται λάθος, και δεν μπορούν να επηρεαστούν από ένα συλλογισμό. Η αδυναμία ορισμένων λόγων που άσκησαν μια τεράστια επιρροή στους ακροατές τους, ενίοτε ξαφνιάζει στην ανάγνωση· ξεχνούμε όμως ότι κατασκευάστηκαν για να παρασύρουν ομάδες, και όχι για να διαβαστούν από φιλοσόφους. Ο ρήτορας, σε ενδόμυχη επικοινωνία με τη μάζα, ξέρει να ξυπνάει τις εικόνες που την αποπλανούν. Αν το πετύχει, ο σκοπός του επιτεύχθηκε· και ένας τόμος δημηγοριών δεν αντισταθμίζει τις κάποιες φράσεις που πέτυχαν να αποπλανήσουν τις ψυχές που έπρεπε να πείσουν.

Είναι ακόφελο να προσθέσουμε ότι η αδυναμία των μαζών να συλλογιστούν ορθά τις στερεί από κάθε κριτικό πνεύμα, δηλαδή από την ικανότητα να διακρίνουν την αλήθεια από την πλάνη, να εκφέρουν μια σαφή κρίση. Οι κρίσεις που δέχονται δεν είναι παρά κρίσεις επιβεβλημένες, και ποτέ κρίσεις που τις συζήτησαν. Πολλά είναι, από αυτήν την άποψη, τα άτομα που δεν υψώνονται πάνω από τις μάζες. Η ευκολία με την οποία ορισμένες απόψεις γίνονται γενικές, οφείλεται κυρίως στην αδυναμία των περισσότερων ανθρώπων να σχηματίσουν μια ιδιαίτερη άποψη, βασισμένη στους δικούς τους συλλογισμούς.

3. Η φαντασία των μαζών

Η παραστατική φαντασία των μαζών, όπως αυτή όλων των όντων στα οποία δεν παρεμβαίνει ο συλλογισμός, είναι επιδεκτική στο να είναι βαθιά εντυπωσιακή. Οι εικόνες που ανακαλούνται στο πνεύμα τους από ένα πρόσωπο, ένα γεγονός, ένα δυστύχημα, έχουν σχεδόν τη ζωηρότητα των αληθινών πραγμάτων. Οι μάζες βρίσκονται λίγο στην κατάσταση του κοιμωμένου, του οποίου η λογική, που αναστέλλεται στιγμιαία, αφήνει να αναδυθούν μέσα στο πνεύμα εικόνες μιας υπέρμετρης έντασης, οι οποίες όμως θα σκόρπιζαν γρήγορα στην επαφή με τη σκέψη. Οι μάζες, καθώς δεν είναι ικανές ούτε για σκέψη ούτε για συλλογισμό, δεν γνωρίζουν το απίθανο: έτσι, τα πιο απίθανα πράγματα, είναι γενικά τα πιο εντυπωσιακά.

Και, γ' αυτό, είναι πάντα οι μεταφυσικές και μυθικές πλευρές των γεγονότων που κάνουν περισσότερο εντύπωση στις μάζες. Το μεταφυσικό και το μυθικό είναι, στην πραγματικότητα, τα αληθινά στηρίγματα ενός πολιτισμού. Μέσα στην ιστορία, το φαινόμενο έπαιξε πάντα ένα ρόλο πολύ πιο σημαντικό από την πραγματικότητα. Εκεί, το μη πραγματικό επικρατεί πάντα πάνω στο πραγματικό.

Οι μάζες, καθώς δεν μπορούν να σκεφτούν παρά μόνο με εικόνες, δεν εντυπωσιάζονται παρά μόνο από εικόνες. Μόνο αυτές οι τελευταίες τις τρομάζουν ή τις παραπλανούν και γίνονται ελατήρια δράσης.

Γι' αυτό οι θεατρικές παραστάσεις, που δίνουν την εικόνα υπό την πιο σαφή της μορφή, έχουν πάντα μια τεράστια επίδραση πάνω στις μάζες. Άρτος και θεάματα συνιστούσαν άλλοτε για τον ρωμαϊκό όχλο το ιδεώδες της ευτυχίας. Καθώς η μια εποχή διαδεχόταν την άλλη αυτό το ιδεώδες λίγο άλλαξε. Τίποτα δεν πλήττει περισσότερο τη λαϊκή φαντασία όσο ένα θεατρικό έργο. Όλη η αίθουσα δοκιμάζει ταυτόχρονα τις ίδιες συγκινήσεις, και αν αυτές οι τελευταίες δεν μεταμορφώνονται πάραυτα σε πράξεις, είναι που, ο πιο ασυνείδητος θεατής δεν μπορεί να αγνοεί ότι είναι θύμα ονειροπολημάτων, και ότι γέλασε ή έκλαψε με φανταστικές περιπέτειες. Κάποιες φορές, όμως, τα αισθήματα που υποβάλλονται από τις εικόνες, είναι αρκετά δυνατά για να τείνουν, όπως οι συνήθεις υποβολές, να μεταμορφωθούν σε πράξεις. Συχνά διηγούνται την ιστορία αυτού του λαϊκού δραματικού θεάτρου, που ήταν υποχρεωμένο να προστατεύει στην έξοδο τον ηθοποιό που παρίστανε τον προδότη, για να τον απαλλάξει από τις βιαιότητες των θεατών, των αγανακτισμένων από τα φανταστικά του εγκλήματα. Εδώ βρίσκεται, πιστεύω, μία από τις πιο αξιοσημείωτες ενδείξεις της διανοητικής κατάστασης των μαζών, και κυρίως της ευκολίας με την οποία κανείς τις υποβάλλει. Το μη πραγματικό έχει τόση σχεδόν σημασία στα μάτια τους, όση και το πραγματικό. Έχουν μια προφανή τάση να μην τα διακρίνουν.

Είναι πάνω στη λαϊκή φαντασία που είναι θεμελιωμένες η ισχύς των πορθητών και η δύναμη των κρατών. Δρώντας πάνω σε αυτή, παρασύρουν τις μάζες. Όλα τα μεγάλα ιστορικά γεγονότα, η δημιουργία του Βουδισμού, του Χριστιανισμού, του Ισλαμισμού, η Μεταρρύθμιση, η Επανάσταση και, στις μέρες μας, η απειλητική εισβολή του Σοσιαλισμού, είναι οι άμεσες ή μακρινές συνέπειες δυνατών εντυπώσεων που παρήχθησαν στη φαντασία των μαζών.

Επίσης, οι μεγάλοι πολιτικοί άντρες όλων των εποχών και όλων των χωρών, συμπεριλαμβανομένων των πιο απόλυτων δεσποτών, θεώρησαν τη λαϊκή φαντασία ως το στήριγμα της δύναμής τους. Ποτέ δεν προσπάθησαν να κυβερνήσουν εναντίον της. «Επειδή έγινα καθολικός», έλεγε ο Ναπολέων στο Συμβούλιο της Επικρατείας, «τελείωσα τον πόλεμο του Βεντέ· επειδή έγινα μουσουλμάνος εγκαταστάθηκα στην Αίγυπτο, επειδή έγινα παπικός κέρδισα τους ιερείς στην Ιταλία. Αν κυβερνούσα ένα λαό Εβραίων, θα αναστήλωνα το Ναό του Σολομώντα». Ποτέ, ίσως, από τον καιρό του Αλεξάνδρου και του Καίσαρα, κανένας μεγάλος άντρας δεν κατάλαβε καλύτερα πώς πρέπει να εντυπωσιάζεται η φαντασία των μαζών. Η διαρκής του μέριμνα ήταν να την εξάψει. Αυτό σκεφτόταν στις

νίκες του, στις δημηγορίες του, στους λόγους του, σε όλες του τις πράξεις. Ακόμα και στο νεκρικό του κρεβάτι αυτό σκεφτόταν.

Πώς εντυπωσιάζει κανείς τη φαντασία των μαζών; Θα το δούμε σε λίγο. Ας πούμε από τώρα ότι, αποδείξεις που προορίζονται να επηρεάσουν τη διάνοια και την κρίση, θα ήταν ανίκανες να φτάσουν αυτόν το σκοπό. Ο Αντώνιος δεν είχε ανάγκη από μια επιδέξια ρητορική για να συναγείρει το λαό εναντίον των δολοφόνων του Καίσαρα. Του διάβασε τη διαθήκη του και του έδειξε το πτώμα του.

Όλα όσα εξάπτουν τη φαντασία των μαζών, παρουσιάζονται υπό τη μορφή μιας εικόνας συγκινητικής και καθαρής, απαλλαγμένης από πρόσθετη ερμηνεία, ή μην έχοντας άλλη συνοδεία από κάποια θαυμαστά γεγονότα: μια μεγάλη νίκη, ένα μεγάλο θαύμα, ένα μεγάλο έγκλημα, μια μεγάλη ελπίδα. Ενδιαφέρει να παρουσιάζονται τα πράγματα χονδρικά, και χωρίς ποτέ να προσδιορίζεται η γένεσή τους. Εκατό μικρά εγκλήματα ή εκατό μικρά δυστυχήματα δεν θα εξάψουν καθόλου τη φαντασία των μαζών ενώ, ένα μόνο σημαντικό έγκλημα, μια μόνο καταστροφή, θα τις πλήξουν βαθιά, έστω και με αποτελέσματα απείρως λιγότερο καταστροφικά από τα εκατό μικρά δυστυχήματα συγκεντρωμένα. Η μεγάλη επιδημία γρίπης, που έκανε να χαθούν στο Παρίσι πέντε χιλιάδες άνθρωποι, μέσα σε μερικές εβδομάδες, λίγο συγκίνησε τη λαϊκή φαντασία. Αυτή η αληθινή εκατόμβη δεν μεταφραζόταν, πραγματικά, σε κάποια ορατή εικόνα, αλλά μονάχα σε εβδομαδιαίες ενδείξεις της στατιστικής. Ένα δυστύχημα στο οποίο αντί για πέντε χιλιάδες ανθρώπους θα χάνονταν μόνο πεντακόσιοι, την ίδια μέρα σε ένα δημόσιο χώρο, εξαιτίας ενός γεγονότος πολύ ορατού, της πτώσης του πύργου Άιφελ, για παράδειγμα, θα είχε προκαλέσει στη φαντασία μια τεράστια εντύπωση. Η ενδεχόμενη απώλεια ενός υπερωκεάνιου που υπέθεταν, ελλείψει νέων, ότι καταποντίστηκε στην ανοιχτή θάλασσα, έπληξε βαθιά, επί οκτώ ημέρες, τη φαντασία των μαζών. Όμως, οι επίσημες στατιστικές δείχνουν ότι, μέσα στην ίδια χρονιά, χάθηκαν χίλια μεγάλα σκάφη. Γι' αυτές τις διαδοχικές απώλειες, κατά τα άλλα πολύ σημαντικές, όπως η καταστροφή ζώων και εμπορευμάτων, οι μάζες δεν ανησύχησαν ούτε στιγμή.

Δεν είναι επομένως τα γεγονότα καθαυτά που εξάπτουν τη λαϊκή φαντασία, αλλά μάλλον ο τρόπος με τον οποίο παρουσιάζονται. Αυτά τα γεγονότα πρέπει με συμπύκνωση, αν μπορώ να εκφραστώ έτσι, να παράγουν μια συγκινητική εικόνα που γεμίζει και βασανίζει το πνεύμα. Όταν γνωρίζεις την τέχνη να εντυπωσιάζεις τη φαντασία των μαζών, σημαίνει ότι γνωρίζεις την τέχνη να τις κυβερνάς.

τέταρτο κεφάλαιο

θρησκευτικές μορφές που καλύπτουν όλες τις πεποιθήσεις των μαζών

Είδαμε ότι οι μάζες δεν συλλογίζονται, ότι δέχονται ή απορρίπτουν τις ιδέες χονδρικά, ότι δεν ανέχονται ούτε συζήτηση ούτε αντιλογία και ότι οι υποβολές που δρουν πάνω τους κατακλύζουν εντελώς το πεδίο της νόσπής τους και τείνουν αμέσως να μεταμορφωθούν σε πράξεις. Έχουμε δείξει ότι οι μάζες που υποβάλλονται με τον κατάλληλο τρόπο είναι έτοιμες να θυσιάστουν για το ιδανικό που τους έχουν υποβάλει. Είδαμε τέλος ότι αυτές γνωρίζουν μόνο τα βίαια και ακραία αισθήματα. Σε αυτές η συμπάθεια γίνεται γρήγορα λατρεία, και μόλις γεννηθεί η αντιπάθεια μεταμορφώνεται σε μίσος. Αυτές οι γενικές ενδείξεις επιτρέπουν ήδη να προαισθανθούμε τη φύση των πεποιθήσεών τους.

Εξετάζοντας από κοντά τις πεποιθήσεις των μαζών, τόσο στις εποχές πίστης όσο και στις μεγάλες πολιτικές εξεγέρσεις, όπως αυτές του περασμένου αιώνα, διαπιστώνουμε ότι παρουσιάζουν πάντα μια ιδιαίτερη μορφή, που δεν μπορώ να την ορίσω καλύτερα παρά δίνοντάς της το όνομα του θρησκευτικού αισθήματος.

Αυτό το αίσθημα έχει πολύ απλά χαρακτηριστικά: λατρεία ενός όντος υποτίθεται ανώτερου, φόβος για τη δύναμη που του αποδίδουν, τυφλή υποταγή στις προσταγές του, αδυναμία να συζητήσουν τα δόγματά του, επιθυμία να τα διαδώσουν, τάση να θεωρούν εχθρούς όλους αυτούς που

αρνούνται να τα δεχτούν. Επειδή ένα τέτοιο αίσθημα αναφέρεται σε έναν αόρατο θεό, σε ένα πέτρινο είδωλο, σε έναν ήρωα ή σε μια πολιτική ιδέα, παραμένει πάντα κατ' ουσία θρησκευτικό. Το υπερφυσικό και το θαυματουργό ξαναβρίσκονται εκεί εξίσου. Οι μάζες περιβάλλουν με μια ίδια μυστηριακή δύναμη το πολιτικό σχήμα ή τον τροπαιούχο αρχηγό που τις φανατίζει προς στιγμή.

Δεν είναι κανείς ευσεβής μόνο όταν λατρεύει μια θεότητα, αλλά όταν θέτει όλα τα μέσα του πνεύματος του, όλη την πειθαρχία της βούλησής του, όλες τις ορμές του φανατισμού στην υπηρεσία ενός σκοπού ή μιας ύπαρξης που έχει γίνει ο στόχος και ο οδπηγός των αισθημάτων και των πράξεων.

Η μισαλλοδοξία και ο φανατισμός συνιστούν τη συνηθισμένη συνοδεία ενός θρησκευτικού αίσθήματος. Είναι αναπόφευκτα σε αυτούς που πιστεύουν ότι κατέχουν το μυστικό της πρόσκαιρης ή αιώνιας ευτυχίας. Αυτά τα δύο χαρακτηριστικά αναγνωρίζονται σε όλους τους ανθρώπους που βρίσκονται σε ομάδα, όταν τους διεγείρει κάποια πεποίθηση. Οι Ιακωβίνοι της Τρομοκρατίας ήταν το ίδιο, κατά βάθος, ευσεβείς, όσο οι καθολικοί της Ιερής Εξέτασης, και η άσπλαχνη ορμή τους απέρρευε από την ίδια πηγή.

Τις πεποιθήσεις των μαζών περιβάλλουν αυτοί οι χαρακτήρες της τυφλής υπακοής, της θηριώδους μισαλλοδοξίας, της ανάγκης για βίαιη προπαγάνδα, που είναι σύμφυτοι στο θρησκευτικό αίσθημα. Μπορούμε λοιπόν να πούμε ότι όλες οι πεποιθήσεις τους έχουν μια θρησκευτική μορφή. Ο ήρωας που επευφημεί η μάζα είναι στ' αλήθεια ένας θεός γι' αυτή. Ο Ναπολέων υπήρξε αυτό για δεκαπέντε χρόνια, και ποτέ θεότητα δεν είχε τόσο τέλειους λάτρεις. Καμία δεν έστειλε πιο εύκολα τους ανθρώπους στο θάνατο. Οι θεοί του Παγανισμού και του Χριστιανισμού δεν άσκησαν ποτέ μια εξουσία περισσότερο απόλυτη πάνω στις ψυχές.

Οι θεμελιωτές θρησκευτικών ή πολιτικών πεποιθήσεων δεν τις θεμελίωσαν παρά επειδή ήξεραν να επιβάλλουν στις μάζες αυτά τα αισθήματα θρησκευτικού φανατισμού, που κάνουν να βρίσκει ο άνθρωπος την ευτυχία του στη λατρεία και τον σπρώχνουν να θυσιάσει τη ζωή του για το είδωλό του. Έτσι είχαν τα πράγματα σε όλες τις εποχές. Στο ωραίο βιβλίο του για τη ρωμαϊκή Γαλατία, ο Fustel de Coulanges παρατηρεί ορθά ότι η ρωμαϊκή αυτοκρατορία δεν διατηρήθηκε καθόλου με τη δύναμη αλλά με το θρησκευτικό θαυμασμό που ενέπνεε. «Θα ήταν ανήκουστο μέσα στην ιστορία του κόσμου», λέει δικαιολογημένα, «ένα βασιλείο μιστό από τους πληθυσμούς να διαρκέσει πέντε αιώνες... Δεν θα μπορούσαμε να εξηγήσουμε ότι τριάντα λεγεώνες της αυτοκρατορίας μπόρεσαν να εξαναγκάσουν εκατό εκατομμύρια ανθρώπων να υπακούσουν». Αν υπάκουγαν, είναι γιατί ο αυτοκράτορας,

προσωποποιώντας το ρωμαϊκό μεγαλείο, λατρευόταν ομόφωνα όπως μια θεότητα. Μέσα στην πιο ελάχιστη κώμη της αυτοκρατορίας, ο αυτοκράτορας είχε βωμούς. «Έβλεπε κανείς να εμφανίζεται απότομα εκείνον τον καιρό μέσα στις ψυχές, από τη μια άκρη της αυτοκρατορίας ως την άλλη, μια καινούργια θρησκεία, που είχε για θεότητες τους ίδιους τους αυτοκράτορες. Μερικά χρόνια πριν τη χριστιανική εποχή, ολόκληρη η Γαλατία, που συναπαρτιζόταν από εξήντα πολιτείες, ανήγειρε από κοινού ένα ναό, κοντά στην πόλη της Λιόν, στον Αύγουστο... Οι ιερείς του, εκλεγμένοι από τη συνέλευση των γαλατικών πολιτειών, ήταν τα πρώτα πρόσωπα της χώρας τους... Είναι αδύνατο να αποδώσουμε όλα αυτά στο φόβο και στη δουλοπρέπεια. Ολόκληροι λαοί δεν είναι δουλοπρεπείς, και δεν είναι τέτοιοι επί τρεις αιώνες. Δεν ήταν οι αυλικοί που λάτρευαν τον αυτοκράτορα, ήταν η Ρώμη. Δεν ήταν μόνο η Ρώμη, ήταν η Γαλατία, ήταν η Ισπανία, ήταν η Ελλάδα και η Ασία».

Σήμερα, οι περισσότεροι από τους μεγάλους κατακτητές των ψυχών δεν διαθέτουν πια βωμούς, όμως έχουν αγάλματα ή εικόνες, και η λατρεία που τους αποδίδουν δεν είναι πολύ διαφορετική από αυτή στο παρελθόν. Δεν κατορθώνουμε να κατανοήσουμε, λίγο έστω, τη φιλοσοφία της Ιστορίας, παρά αφού καταλάβουμε καλά αυτό το θεμελιώδες στοιχείο της ψυχολογίας των μαζών: πρέπει να είσαι θεός γι' αυτές, αλλιώς δεν είσαι τίποτα.

Δεν έχουμε να κάνουμε εδώ με δεισιδαιμονικές προλήψεις μιας άλλης εποχής, που εκδιώχθηκαν οριστικά από το Λόγο. Στον διπνεκή αγώνα του ενάντια στο Λόγο, το συναίσθημα δεν νικήθηκε ποτέ. Οι μάζες δεν θέλουν πια να ακούν τα λόγια της θεότητας και της θρησκείας, που τόσο καιρό τις δυνάστευσαν μα καμιά εποχή δεν τις είδε να υψώνουν τόσα αγάλματα και βωμούς, όσα εδώ και έναν αιώνα τώρα. Το λαϊκό κίνημα που είναι γνωστό υπό το όνομα του αρτισμού, απέδειξε με πόση ευκολία τα θρησκευτικά ένστικτα των μαζών είναι έτοιμα να ξαναγεννηθούν. Δεν υπήρχε πανδοχείο χωριού, που να μην είχε την εικόνα του ήρωα. Του απέδιδαν τη δύναμη να επανορθώνει όλες τις αδικίες, όλα τα κακώς κείμενα, και χιλιάδες ανθρώπων θα έδιναν τη ζωή τους γι' αυτόν. Ποιόν τύπο δεν θα είχε κατακτήσει μέσα στην ιστορία, αν ο χαρακτήρας του είχε μπορέσει να αντέξει το μύθο του!

Επίσης είναι μια αρκετά ανώφελη κοινοτοπία να επαναλάβουμε ότι στις μάζες χρειάζεται μια θρησκεία. Οι πολιτικές, θεολογικές και κοινωνικές πεποιθήσεις δεν ριζώνουν σε αυτές, παρά μόνο υπό την προϋπόθεση να περιβάλλονται πάντα τη θρησκευτική μορφή που τις προφυλάσσει από την αμφισβήτηση. Ο Αθεϊσμός, αν ήταν δυνατό να γίνει αποδεκτός από τις μάζες, θα είχε όλη τη μισαλλόδοξη ορμή ενός θρησκευτικού αισθήματος, και, στις εξωτερικές του μορφές, θα γινόταν

γρήγορα μια λατρεία. Η ανάπτυξη της μικρής θετικιστικής αίρεσης μας παρέχει μια περιεργη απόδειξη γι' αυτό. Αυτή μοιάζει με εκείνο το μηδενιστή, του οποίου την ιστορία μας διηγείται ο βαθύς Ντοστογιέφσκι. Φωτισμένος μια μέρα από τα φώτα του Λόγου, κατέστρεψε τις εικόνες των θεοτήτων και των αγίων που στόλιζαν το βωμό από το μικρό του παρεκκλήσι, έσβησε τα κεριά, και, δίχως να χάσει μια στιγμή, αντικατέστησε τις κατεστραμμένες εικόνες με τα έργα κάποιων άθεων φιλοσόφων, και μετά άναψε πάλι με ευλάβεια τα κεριά. Το αντικείμενο των θρησκευτικών του πεποιθήσεων είχε μεταμορφωθεί, αλλά, τα θρησκευτικά του αισθήματα, μπορεί κανείς να πει στ' αλήθεια ότι είχαν αλλάξει;

Δεν καταλαβαίνουμε καλά, το επαναλαμβάνω ακόμα, κάποια ιστορικά γεγονότα – και ακριβώς τα πιο σημαντικά – παρά αφού λάβουμε υπόψη μας τη θρησκευτική μορφή που καταλήγουν πάντα να περιβάλλονται οι πεποιθήσεις των μαζών. Πολλά κοινωνικά φαινόμενα απαιτούν τη μελέτη ενός ψυχολόγου πολύ περισσότερο από αυτή ενός νατουραλιστή. Ο μεγάλος μας ιστορικός Ταινε δεν εξέτασε την Επανάσταση παρά ως νατουραλιστής, και η πραγματική γένεση των γεγονότων συχνά του ξέφυγε. Παρατήρησε τέλεια τα συμβάντα, αλλά, επειδή δεν είχε κατανοήσει την ψυχολογία των μαζών, ο διάσημος συγγραφέας δεν μπόρεσε πάντα να αναχθεί στις αιτίες. Επειδή τα συμβάντα τον τρώμαξαν με την αιματηρή, αναρχική και θηριώδη πλευρά τους, δεν είδε στους ήρωες της μεγάλης εποποιίας άλλο από μια ορδή άγριων επιληπτικών που παραδίνονταν ανεμπόδιστα στα ένστικτά τους. Οι βιαιότητες της Επανάστασης, οι σφαγές της, η ανάγκη της για προπαγάνδα, οι κηρύξεις της πολέμου σε όλους τους βασιλιάδες, εξηγούνται μόνο αν θεωρήσουμε ότι αυτή υπήρξε η εγκατάσταση μιας καινούργιας θρησκευτικής πεποίθησης μέσα στην ψυχή των μαζών. Η Μεταρρύθμιση¹⁵, ο Άγιος Βαρθολομαίος¹⁶, οι θρησκευτικοί πόλεμοι, η Ιερή Εξέταση, η Τρομοκρατία¹⁷, είναι ταυτόσημα φαινόμενα, που έλαβαν χώρα υπό την υποβολή αυτών των θρησκευτικών αισθημάτων, που οδηγούν αναγκαστικά στην εξόντωση, με το σίδηρο και τη φωτιά, όλων όσων αντιτίθενται στην εγκατάσταση της καινούργιας πεποίθησης. Οι μέθοδοι της Ιερής Εξέτασης και της Τρομοκρατίας είναι αυτές των αληθινών πεπεισμένων. Δεν θα ήταν πεπεισμένοι αν χρησιμοποιούσαν άλλες.

Οι ανάλογες με αυτές που μόλις ανέφερα ταραχές, δεν είναι δυνατές παρά μόνο όταν η ψυχή των μαζών τις κάνει να γεννιούνται. Οι πιο απόλυτοι δεσπότες θα ήταν αδύναμοι να τις υποκινήσουν. Οι ιστορικοί που παρουσιάζουν τον Άγιο Βαρθολομαίο ως το έργο ενός βασιλιά, αγνοούν την ψυχολογία των μαζών όσο και αυτή των βασιλιάδων. Παρόμοιες εκδηλώσεις δεν μπορούν να προέλθουν παρά μόνο από τη λαϊκή ψυχή. Η δύναμη, η περισσότερο απόλυτη, του πιο δεσποτικού μονάρχη, δεν

πάει καθόλου μακρύτερα από το να τους επισπεύσει ή να τους καθυστερήσει λίγο την ώρα. Δεν είναι οι βασιλιάδες που έκαναν ούτε τον Άγιο Βαρθολομαίο ούτε τους θρησκευτικούς πολέμους, και ούτε ο Ροβεσπιέρος¹⁸, ο Νταντόν¹⁹ ή ο Σαιν-Ζυστ έκαναν την Τρομοκρατία. Πίσω από παρόμοια γεγονότα ξαναβρίσκουμε πάντα την ψυχή των μαζών.

δεύτερο μέρος

οι απόψεις και
οι πεποιθήσεις
των μαζών

έμμεσοι παράγοντες των πεποιθήσεων και των απόψεων των μαζών

Μελετήσαμε τη διανοητική κατάσταση των μαζών. Γνωρίζουμε τους τρόπους τους να αισθάνονται, να συλλογίζονται. Ας εξετάσουμε τώρα πώς γεννιούνται και ριζώνουν οι απόψεις τους και οι πεποιθήσεις τους.

Οι παράγοντες που καθορίζουν αυτές τις απόψεις και αυτές τις πεποιθήσεις είναι δύο τάξεων: παράγοντες έμμεσοι και παράγοντες άμεσοι.

Οι έμμεσοι παράγοντες κάνουν τις μάζες ικανές να υιοθετήσουν ορισμένες πεποιθήσεις και ανίκανες να συγκινηθούν από άλλες. Προετοιμάζουν το έδαφος όπου βλέπουμε να φυτρώνουν ξαφνικά καινούργιες ιδέες, των οποίων η δύναμη και τα αποτελέσματα ξαφνιάζουν, αλλά που δεν είναι απροσδόκπτες παρά ως προς την εμφάνιση. Η έκρηξη και η πραγμάτωση ορισμένων ιδεών από τις μάζες παρουσιάζουν ενίοτε έναν κεραυνοβόλο αιφνιδιασμό. Αυτό δεν είναι παρά ένα επιφανειακό αποτέλεσμα, πίσω από το οποίο πρέπει να αναζητήσουμε τις περισσότερες φορές μια μακρά προγενέστερη εργασία.

Οι άμεσοι παράγοντες είναι αυτοί που, καθώς προστίθενται σε αυτή τη μακρά εργασία, δίχως την οποία δεν θα μπορούσαν να δράσουν, πείθουν ενεργητικά τις μάζες, δηλαδή κάνουν να πάρει μορφή η ιδέα, και την εξαπολύουν με όλες της τις συνέπειες. Υπό την ώθηση αυτών των

άμεσων παραγόντων προκίπτουν οι αποφάσεις που ξεσπκώνουν βίαια τις ομάδες· με αυτές ξεσπάει μια στάση ή αποφασίζεται μια απεργία· με αυτές, τεράστιες πλειοψηφίες φέρνουν έναν άνθρωπο στην εξουσία ή ανατρέπουν μια κυβέρνηση.

Σε όλα τα μεγάλα γεγονότα της ιστορίας, διαπιστώνουμε τη διαδοχική δράση αυτών των δύο τάξεων παραγόντων. Η Γαλλική Επανάσταση, για να πάρουμε ένα από τα πιο χτυπητά παραδείγματα, είχε ανάμεσα στους έμμεσους παράγοντές της τις κριτικές των συγγραφέων, τις άδικες φορολογίες του Παλαιού Καθεστώτος. Η ψυχή των μαζών, έτσι προετοιμασμένη, ξεσπκώθηκε στη συνέχεια εύκολα από άμεσους παράγοντες, όπως οι λόγιοι των ρητόρων, και οι αντιδράσεις της αυλής εν όψει ασήμαντων μεταρρυθμίσεων.

Μεταξύ των έμμεσων παραγόντων υπάρχουν γενικοί παράγοντες, τους οποίους ξαναβρίσκουμε στη βάση όλων των πεποιθήσεων και απόψεων των μαζών αυτοί είναι: η φυλή, οι παραδόσεις, η εποχή, οι θεσμοί, η εκπαίδευση. Θα μελετήσουμε τον σημαντικό τους ρόλο.

1. Η φυλή

Αυτός ο παράγοντας, η φυλή, πρέπει να τοποθετηθεί σε πρώτη θέση, γιατί, μόνος του αυτός, είναι πολύ πιο σημαντικός από όλους τους άλλους. Τον έχουμε μελετήσει επαρκώς σε μια προηγούμενη εργασία, ώστε δεν ωφελεί να επανέλθουμε σε αυτόν επί μακρόν. Εκεί δείξαμε τι είναι μια ιστορική φυλή και πως, από τη στιγμή που οι χαρακτήρες της είναι διαμορφωμένοι, οι πεποιθήσεις της, οι θεσμοί της, οι τέχνες της, με μια λέξη όλα τα στοιχεία του πολιτισμού της, γίνονται η εξωτερική έκφραση της ψυχής της. Η δύναμη της φυλής είναι τέτοια, ώστε κανένα στοιχείο δεν θα μπορούσε να περάσει από ένα λαό σε έναν άλλο, δίχως να υποστεί τις πιο βαθιές μεταμορφώσεις*.

Το περιβάλλον, οι καταστάσεις, τα γεγονότα, αντιπροσωπεύουν τις πρόσκαιρες κοινωνικές υποβολές. Μπορούν να ασκήσουν μια σημαντική επίδραση, όμως πάντα εφήμερη, αν είναι αντίθετη στις υποβολές της φυλής, δηλαδή όλης της σειράς των προγόνων.

Σε πολλά κεφάλαια αυτού του έργου θα έχουμε ακόμα την ευκαιρία να επανέλθουμε στην επίδραση της φυλής και να δείξουμε ότι αυτή η

* Επειδή αυτή η πρόταση είναι αρκετά καινούργια ακόμα, και η ιστορία παραμένει εντελώς ακατανόητη δίχως αυτή, αφιέρωσα πολλά κεφάλαια του έργου μου (*Οι Ψυχολογικοί Νόμοι της Ανάπτυξης των Λαών*) στην απόδειξή της. Ο αναγνώστης θα δει εκεί ότι, παρά τα απαιτητά φαινόμενα, ούτε η γλώσσα, ούτε η θρησκεία, ούτε οι τέχνες, ούτε, με μια λέξη, κανένα στοιχείο πολιτισμού, δεν μπορεί να περάσει ανέπαφο από ένα λαό σε έναν άλλο.

επίδραση είναι τόσο μεγάλη, που ορίζει τους ιδιαίτερους χαρακτήρες στην ψυχή των μαζών. Γι' αυτό, τα πλήθη από διαφορετικές χώρες, παρουσιάζουν στις πεποιθήσεις τους και τη συμπεριφορά τους διαφορές πολύ έντονες, και δεν μπορούν να επηρεαστούν με τον ίδιο τρόπο.

2. Οι παραδόσεις

Οι παραδόσεις αντιπροσωπεύουν τις ιδέες, τις ανάγκες, τα αισθήματα του παρελθόντος. Είναι η σύνθεση της φυλής, και βαρύνουν πάνω μας με όλο τους το βάρος.

Οι βιολογικές επιστήμες μεταμορφώθηκαν από τότε που η εμβρυολογία έδειξε τη μέγιστη επίδραση του παρελθόντος πάνω στην εξέλιξη των ατόμων και οι ιστορικές επιστήμες θα υποστούν το ίδιο, όταν αυτή η ιδέα θα εξαπλωθεί περισσότερο. Δεν έχει ακόμα διαδοθεί επαρκώς, και πολλοί πολιτικοί έχουν μείνει στις ιδέες των θεωρητικών του περασμένου αιώνα, και φαντάζονται ότι μια κοινωνία μπορεί να αποκοπεί από το παρελθόν της και να ανασυνταχθεί εκ βάθρων, παίρνοντας για οδηγούς τα φώτα του Λόγου.

Ένας λαός είναι ένας οργανισμός δημιουργημένος από το παρελθόν. Όπως κάθε οργανισμός, δεν μπορεί να τροποποιηθεί παρά με αργές κληρονομικές συμπληρώσεις.

Οι αληθινοί οδηγοί των λαών είναι οι παραδόσεις τους και, όπως το έχω επαναλάβει πολλές φορές, δεν αλλάζουν εύκολα παρά οι εξωτερικές μορφές. Δίχως παραδόσεις, δηλαδή δίχως εθνική ψυχή, κανένας πολιτισμός δεν είναι δυνατός.

Επίσης, οι δύο μεγάλες μέριμνες του ανθρώπου, όσον καιρό υπάρχει, ήταν να δημιουργείται ένα σύμπλεγμα παραδόσεων και μετά να τις καταστρέφει, όταν θα είχε εκμεταλλευτεί τα ευεργετικά τους αποτελέσματα. Χωρίς σταθερές παραδόσεις δεν υπάρχει πολιτισμός· δίχως την αργή εξάλειψη αυτών των παραδόσεων δεν υπάρχει πρόοδος. Η δυσκολία είναι να βρεθεί μια ορθή ισορροπία ανάμεσα στη σταθερότητα και την αστάθεια. Αυτή η δυσκολία είναι τεράστια. Όταν ένας λαός αφήνει τα έθιμά του να παγιωθούν πολύ σταθερά στη διάρκεια πολλών γενεών, δεν μπορεί πια να αναπτυχθεί και γίνεται, όπως η Κίνα, ανίκανος για τελειοποιήσεις. Οι ίδιες οι βίαιες επαναστάσεις γίνονται ανίσχυρες, γιατί συμβαίνει τότε, ή τα σπασμένα κομμάτια της αλυσίδας να ξανακολλούν, και τότε το παρελθόν ανακτά δίχως αλλαγές την εξουσία του, ή τα σκόρπια κομμάτια να γεννούν την αναρχία και κατόπιν την παρακμή.

Επίσης, το θεμελιώδες καθήκον ενός λαού πρέπει να είναι να διατηρεί τους θεσμούς του παρελθόντος τροποποιώντας τους λίγο λίγο.

Δύσκολο καθήκον. Οι Ρωμαίοι στους αρχαίους χρόνους, οι Άγγλοι στη σύγχρονη εποχή, είναι σχεδόν οι μόνοι που το έχουν καταφέρει.

Οι πιο επίμονοι συντηρητές των παραδοσιακών ιδεών, και οι οποίοι αντιτίθενται περισσότερο έμμονα στην αλλαγή τους, είναι ακριβώς οι μάζες, και ιδιαιτέρως οι κατηγορίες των μαζών που αποτελούν τις κλάστες. Έχω ήδη επιμείνει πάνω σε αυτό το συντηρητικό πνεύμα, και έδειξα ότι πολλές εξεγέρσεις δεν καταλήγουν παρά σε αλλαγές λέξεων. Στο τέλος του προηγούμενου αιώνα, μπροστά στις κατεστραμμένες εκκλησίες, τους κυνηγημένους ή κατατομημένους ιερείς, τον καθολικό διωγμό της καθολικής λατρείας, μπορούσε κανείς να πιστέψει ότι οι γερασμένες θρησκευτικές ιδέες είχαν χάσει κάθε δύναμη· και όμως, έπειτα από μερικά χρόνια, οι καθολικές διαμαρτυρίες επέφεραν την αποκατάσταση της λατρείας που είχε καταργηθεί*.

Κανένα παράδειγμα δεν δείχνει καλύτερα τη δύναμη των παραδόσεων πάνω στην ψυχή των μαζών. Οι ναοί δεν προστατεύουν τα πιο φοβερά είδωλα, ούτε τα παλάτια τους πιο δεσποτικούς τυράννους. Εύκολα τα καταστρέφει κανείς. Οι αόρατοι κύριοι που βασιλεύουν μέσα στις ψυχές μας ξεφεύγουν από κάθε απόπειρα, και δεν υποκύπτουν παρά στην αργή φθορά των αιώνων.

3. Ο χρόνος

Στα κοινωνικά προβλήματα, όπως και στα βιολογικά προβλήματα, ένας από τους πιο δραστικούς παράγοντες είναι ο χρόνος. Αντιπροσωπεύει τον αληθινό δημιουργό και το μεγάλο καταστροφέα. Είναι αυτός που έχει υψώσει τα βουνά με κόκκους άμμου, και ανυψώσει μέχρι την ανθρώπινη αξιοπρέπεια το άσημο κύτταρο των γεωλογικών χρόνων. Αρκεί για να μεταμορφωθεί οποιοδήποτε φαινόμενο να μεσολαβήσουν οι αιώνες. Έχουν πει δικαιολογημένα ότι ένα μυρμήγκι που θα είχε το χρόνο μπροστά του θα μπορούσε να ισοπεδώσει το Λευκό Όρος. Ένα ον που

* Η αναφορά του πρώην μέλους της Εθνοσυνέλευσης Φουρτσογ, που παρατίθεται από τον Ταϊνε, είναι, από αυτή την άποψη, πολύ σαφής:

«Αυτό που βλέπουμε παντού, σχετικά με τον εορτασμό της Κυριακής και την επίσκεψη στις εκκλησίες, αποδεικνύει ότι η μάζα των Γάλλων θέλει να επιστρέψει στις παλιές συνήθειες, και δεν είναι πια καιρός να αντιστεκόμαστε σε αυτή την εθνική τάση... Η μεγάλη μάζα των ανθρώπων έχει ανάγκη από θρησκεία, από λατρεία και ιερείς. Είναι μια πλάνη κάποιων σύγχρονων φιλοσόφων, στην οποία παρασύρθηκα και εγώ, να πιστεύουν στη δυνατότητα μιας παιδείας αρκετά δεδομένης για να καταστρέψει τις θρησκευτικές προκαταλήψεις· αυτές είναι, για τον μεγάλο αριθμό των δυστυχισμένων, μια πηγή παρηγοριάς...

»Πρέπει, λοιπόν, να αφήσουμε στη μάζα του λαού τους ιερείς της, τους βωμούς της και τη λατρεία της».

θα είχε τη μαγική δύναμη να αλλάζει το χρόνο κατά βούληση, θα είχε τη δύναμη που οι πιστοί αποδίδουν στους θεούς τους.

Όμως, εμείς δεν έχουμε να ασχοληθούμε εδώ παρά με την επίδραση του χρόνου στη γένεση των ιδεών των μαζών. Από αυτή την άποψη η δράση του είναι ακόμα πιο σημαντική. Κρατεί υπό την εξάρτησή του τις μεγάλες δυνάμεις, τέτοιες όπως η φυλή, που δεν μπορούν να διαμορφωθούν χωρίς αυτόν. Κάνει να αναπτυχθούν και να πεθάνουν όλες οι πεποιθήσεις. Εξαιτίας του αποκτούν τη δύναμή τους και εξαιτίας του, επίσης, τη χάνουν.

Ο χρόνος προετοιμάζει τις ιδέες και τις πεποιθήσεις των μαζών, δηλαδή το έδαφος που θα φυτρώσουν. Έπεται ότι ορισμένες ιδέες πραγματοποιήσιμες σε μια εποχή δεν είναι πια τέτοιες σε μιαν άλλη. Ο χρόνος συσσωρεύει το τεράστιο απόθεμα πεποιθήσεων και σκέψεων, πάνω στο οποίο γεννιούνται οι ιδέες μιας εποχής. Δεν εμφανίζονται ξαφνικά και κατά τύχη. Οι ρίζες τους βυθίζονται σε ένα μακρύ παρελθόν. Όταν ανθίζουν, ο χρόνος είχε προετοιμάσει το άνοιγμα του άνθους τους και είναι πάντα πίσω που πρέπει να ανατρέχουμε για να κατανοήσουμε τη γένεσή τους. Είναι κόρες τους παρελθόντος και μητέρες του μέλλοντος, σκλάβες πάντα του χρόνου.

Αυτός ο τελευταίος είναι, λοιπόν, ο αληθινός μας κύριος, και αρκεί να τον αφήσουμε να δρα, για να δούμε όλα τα πράγματα να μεταμορφώνονται. Σήμερα ανησυχούμε πολύ για τις απειλητικές ορέξεις των μαζών, για τις καταστροφές και τις ταραχές που προμηνύουν. Ο χρόνος θα αναλάβει μόνος του να αποκαταστήσει την ισορροπία. «Κανένα πολίτευμα», γράφει πολύ ορθά ο M. Lavissee, «δεν θεμελιώθηκε σε μια μέρα. Οι πολιτικοί και κοινωνικοί οργανισμοί είναι έργα που απαιτούν αιώνες· ο φεουδαλισμός υπήρξε άμορφος και χαοτικός για αιώνες, προτού να βρει τους κανόνες του· η απόλυτη μοναρχία έζησε για αιώνες επίσης, προτού να βρει ομαλά μέσα διακυβέρνησης, και έλαβαν χώρα μεγάλες ταραχές σε αυτές τις περιόδους αναμονής».

4. Οι πολιτικοί και κοινωνικοί θεσμοί

Η ιδέα ότι οι θεσμοί μπορούν να θεραπεύσουν τα ελαττώματα των κοινωνιών, ότι η πρόοδος των λαών είναι αποτέλεσμα της τελειοποίησης των νόμων και των κυβερνήσεων, και ότι οι κοινωνικές αλλαγές επισυμβαίνουν διαμέσου διαταγμάτων αυτή η ιδέα, λέγω, είναι ακόμα πολύ γενικά διαδεδομένη. Η Γαλλική Επανάσταση την είχε ως αφετηρία, και οι σύγχρονες κοινωνικές θεωρίες βρίσκουν σε αυτήν το υπομολχίό τους.

Αλλεπάλληλες εμπειρίες δεν πέτυχαν να κλονίσουν αυτήν τη φοβερή χίμαιρα. Μάταια φιλόσοφοι και ιστορικοί προσπάθησαν να αποδείξουν

τον παραλογισμό της. Δεν τους ήταν εντούτοις δύσκολο να δείξουν ότι οι θεσμοί είναι γιοι των ιδεών, των αισθημάτων και των πθών και ότι δεν αναμορφώνουμε τις ιδέες, τα αισθήματα και τα ήθη αναμορφώνοντας τους νόμους. Ένας λαός δεν επιλέγει σύμφωνα με τη βούλησή του περισσότερο θεσμούς, απ' ό,τι επιλέγει το χρώμα των ματιών του ή των μαλλιών του. Οι θεσμοί και οι κυβερνήσεις αντιπροσωπεύουν το προϊόν της φυλής. Μακριά από το να είναι οι δημιουργοί μιας εποχής, είναι τα δημιουργήματά της. Οι λαοί δεν κυβερνούνται ανάλογα με τις ορέξεις τους της στιγμής, αλλά όπως το απαιτεί ο χαρακτήρας τους. Χρειάζονται ενίοτε αιώνες για να σχηματίσουν έναν πολιτικό θεσμό, και αιώνες για να τον αλλάξουν. Οι θεσμοί δεν έχουν καμιά έμφυτη αρετή· δεν είναι ούτε καλοί ούτε άσχημοι καθαυτοί. Καλοί σε μια δεδομένη στιγμή για ένα δοσμένο λαό, μπορεί να είναι χειριστοι για έναν άλλο.

Ένας λαός, λοιπόν, δεν έχει καθόλου τη δύναμη να αλλάξει πραγματικά τους θεσμούς του. Μπορεί ασφαλώς, με βίαιες επαναστάσεις, να αλλάξει το όνομά τους, αλλά η ουσία δεν αλλάζει. Τα ονόματα είναι ασήμαντες ετικέτες, τις οποίες ο ιστορικός, που μέρимνά του είναι η αληθινή αξία των πραγμάτων, δεν πρέπει να υπολογίζει. Γι' αυτό, για παράδειγμα, η πιο δημοκρατική χώρα του κόσμου είναι η Αγγλία*, που όμως υπόκειται σε ένα μοναρχικό πολίτευμα, ενώ οι ισπανο-αμερικανικές δημοκρατίες, που διοικούνται από δημοκρατικούς νόμους, υφίστανται τους πιο βαρείς δεσποτισμούς. Ο χαρακτήρας των λαών, και όχι οι κυβερνήσεις, καθορίζει τους προορισμούς τους. Επιχείρησα να αποδείξω αυτή την αλήθεια σε έναν προηγούμενο τόμο, στηριζόμενος πάνω σε κατηγορηματικά παραδείγματα.

Είναι, λοιπόν, ένα παιδαριώδες έργο, μια ανώφελη ρητορική άσκηση, να χάνει κανείς το χρόνο του κατασκευάζοντας θεσμούς. Η ανάγκη και ο χρόνος αναλαμβάνουν να τους επεξεργαστούν, όταν αφήνουμε να δράσουν αυτοί οι δύο παράγοντες. Ο μεγάλος ιστορικός Macaulay δείχνει σε μια παράγραφο που θα έπρεπε να την αποστηθίσουν οι πολιτικοί όλων των λατινικών χωρών, ότι οι Αγγλοσάξονες ενεργούν με το συγκεκριμένο τρόπο. Αφού εξηγεί τις ωφέλειες νόμων που, από την άποψη της καθαρής λογικής, έμοιαζαν ένα χάος από παραλογισμούς και αντιφάσεις, συγκρίνει τις δωδεκάδες νεκρών νόμων μέσα στους σπασμούς

* Αυτό αναγνωρίζουν, ακόμα και στις Ηνωμένες Πολιτείες, οι πιο προοδευτικοί δημοκρατικοί. Η αμερικανική εφημερίδα *Forum* εξέφραζε αυτή την κατηγορηματική άποψη με τους όρους που αντιγράφω εδώ, σύμφωνα με τη *Review of Reviews* του Δεκεμβρίου του 1894:

«Δεν πρέπει κανείς ποτέ να ξεχνά, ακόμη και μεταξύ των πιο ένθερμων εχθρών της αριστοκρατίας, ότι η Αγγλία είναι σήμερα η πιο δημοκρατική χώρα του κόσμου, αυτή όπου τα δικαιώματα του ατόμου είναι περισσότερο σεβαστά, και αυτή όπου τα άτομα διαθέτουν την περισσότερη ελευθερία».

των λατινογενών λαών της Ευρώπης και της Αμερικής με αυτούς της Αγγλίας, και δείχνει ότι αυτή η τελευταία δεν άλλαξε παρά πολύ αργά, τμηματικά, κάτω από την επίδραση άμεσων αναγκών και ποτέ θεωρητικών συλλογισμών. «Να μην ανησυχούν καθόλου για τη συμμετρία και να ανησυχούν πολύ για την ωφέλεια· να μην αποβάλλουν ποτέ μια ανωμαλία μόνο επειδή είναι ανωμαλία· ποτέ να μην καινοτομήσουν αν δεν είναι επειδή αισθάνονται μια ανησυχία, και τότε να καινοτομήσουν ακριβώς αρκετά για να απαλλαγούν από την ανησυχία· να μη διατυπώνουν ποτέ μια πρόταση πιο ευρεία από την ιδιαίτερη περίπτωση στην οποία επεμβαίνουν θεραπευτικά· αυτοί είναι οι κανόνες που, από τον καιρό του Ιωάννη μέχρι την εποχή της Βικτωρίας, έχουν γενικά καθοδηγήσει τα βουλεύματα των διακοσίων πενήντα Κοινοβουλίων μας».

Θα έπρεπε να πάρουμε έναν έναν τους νόμους, τους θεσμούς κάθε λαού, για να δείξουμε σε ποιο βαθμό είναι η έκφραση των αναγκών της φυλής τους, και δεν θα μπορούσαν γ' αυτόν το λόγο να μεταμορφωθούν βίαια. Μπορούμε να επιχειρηματολογήσουμε φιλοσοφικά, για παράδειγμα, πάνω στα πλεονεκτήματα και τα μειονεκτήματα της συγκεντρωτικότητας· όμως, όταν βλέπουμε ένα λαό, συντεθειμένο από διαφορετικές φυλές, να θυσιάζει χίλια χρόνια προσπαθειών για να φτάσει σταδιακά σε αυτή τη συγκεντρωτικότητα, όταν διαπιστώνουμε ότι μια μεγάλη επανάσταση, που είχε για σκοπό να καταστρέψει όλους τους θεσμούς του παρελθόντος, αναγκάστηκε όχι μόνο να τη σεβαστεί, αλλά να τη διογκώσει επιπλέον, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι αυτή είναι κόρη επιτακτικών αναγκών, επίσης ένας όρος ύπαρξης, και να οικτίρουμε το ανίσχυρο πνευματικό βεληνεκές των πολιτικών αντρών που ουζητούν να την καταστρέψουν. Αν κατά τύχη η άποψη τους θριάμβευε, αυτή η επιτυχία θα ήταν το σημάδι μιας βαθιάς αναρχίας*, που θα έφερνε άλλωστε πίσω σε μια καινούργια συγκεντρωτικότητα πιο βαριά από την παλιά.

Από αυτά που προηγούνται συμπεραίνουμε ότι δεν είναι στους θεσμούς που πρέπει να ψάξουμε το μέσο για να επιδράσουμε βαθιά στην

* Αν εξετάσουμε τις βαθιές θρησκευτικές και πολιτικές διχόνοιες που χωρίζουν τα διάφορα διαμερίσματα της Γαλλίας, και είναι κυρίως ένα πρόβλημα φυλής, τις αποσχιστικές τάσεις που εκδηλώθηκαν την εποχή της Επανάστασης, και σχηματίστηκαν εκ νέου προς το τέλος του γαλλο-γερμανικού πολέμου, βλέπουμε ότι οι διάφορες φυλές που υφίστανται πάνω στο έδαφός μας βρίσκονται ακόμα πολύ μακριά από το να συγχωνευθούν. Η δραστική συγκεντρωτικότητα της Επανάστασης και η δημιουργία πλασματικών επαρχιών, προορισμένων να περιλάβουν τις παλαιές επαρχίες, ήταν σίγουρα το πιο ωφέλιμο έργο της. Αν η αποκέντρωση, για την οποία τόσο μιλούν σήμερα μη προνοητικά πνεύματα, μπορούσε να πραγματοποιηθεί, θα κατέληγε γρήγορα σε πιο αιματηρές διχόνοιες. Η παραγνώριση σημαίνει ότι ξεχνούμε τελείως την ιστορία μας.

ψυχή των μαζών. Κάποιες χώρες, όπως οι Ηνωμένες Πολιτείες, ευμερούς θαυμάσια με δημοκρατικούς θεσμούς, και άλλες, όπως οι ισπανο-αμερικανικές δημοκρατίες, φυτοζωούν μέσα στην πιο αξιοθρήνητη αναρχία παρά τους παρόμοιους θεσμούς. Αυτοί οι θεσμοί είναι το ίδιο ξένοι στο μεγαλείο των μεν, όσο και στην παρακμή των άλλων. Οι λαοί κυβερνιούνται με το χαρακτήρα τους, και όλοι οι θεσμοί που δεν είναι στενά εφαρμοσμένοι πάνω σε αυτόν το χαρακτήρα, δεν αντιπροσωπεύουν παρά ένα δανεικό ένδυμα, μια προσωρινή μεταμφίεση. Σίγουρα, αιματηροί πόλεμοι, βίαιες επαναστάσεις έγιναν και θα γίνουν ακόμα, για να επιβάλουν θεσμούς στους οποίους έχει αποδοθεί η υπερφυσική δύναμη να δημιουργούν την ευτυχία. Θα μπορούσαμε λοιπόν να πούμε, με μια έννοια, ότι οι θεσμοί επιδρούν στην ψυχή των μαζών, αφού προκαλούν παρόμοιες εξεγέρσεις. Όμως ξέρουμε ότι, στην πραγματικότητα, θριαμβευτές ή ηττημένοι, δεν διαθέτουν από μόνοι τους καμία αρετή. Κυνηγώντας την κατάκτησή τους, δεν κυνηγάμε, λοιπόν, παρά χίμαιρες.

5. Η παιδεία και η εκπαίδευση

Στην πρώτη θέση των κυρίαρχων ιδεών της εποχής μας βρίσκεται σήμερα η εξής: η παιδεία έχει ως βέβαιο αποτέλεσμα να βελτιώνει τους ανθρώπους και, επίσης, να τους κάνει ίσους. Από το γεγονός και μόνο της επανάληψης, αυτή η διαβεβαίωση κατέληξε να γίνει ένα από τα πιο ακλόνητα δόγματα της δημοκρατίας. Θα ήταν το ίδιο δύσκολο να πλήξουμε αυτά τώρα, όσο ήταν άλλοτε να πλήξουν αυτά της Εκκλησίας.

Όμως, ως προς αυτό το σημείο, όπως και ως προς πολλά άλλα, οι δημοκρατικές ιδέες βρίσκονται σε βαθιά ασυμφωνία με τα δεδομένα της ψυχολογίας και της εμπειρίας. Πολλοί έξοχοι φιλόσοφοι, ο Herbert Spencer ιδιαιτέρως, δεν δυσκολεύτηκαν πολύ για να δείξουν ότι η παιδεία δεν κάνει τον άνθρωπο ούτε πιο ηθικό ούτε πιο ευτυχισμένο, ότι δεν αλλάζει τα ένστικτά του και τα κληρονομικά του πάθη και ότι μπορεί, αν κατευθυνθεί άσχημα, να γίνει πολύ περισσότερο ολέθρια παρά ωφέλιμη. Οι στατιστικολόγοι ήρθαν να επιβεβαιώσουν αυτές τις απόψεις, λέγοντάς μας ότι η εγκληματικότητα αυξάνει με τη γενίκευση της παιδείας, ή τουλάχιστο μιας ορισμένης παιδείας: ότι οι χειρότεροι εχθροί της κοινωνίας, οι αναρχικοί, στρατολογούνται συχνά ανάμεσα στους βραβευμένους των σχολείων. Ένας διακεκριμένος δικαστής, ο M. Adolphe Guillaot, παρατηρούσε ότι υπολογίζονται σήμερα τρεις χιλιάδες κακοποιοί μορφωμένοι έναντι χιλίων αμόρφωτων, και ότι, μέσα σε πενήντα χρόνια, οι εγκληματίες έχουν περάσει από διακόσιους είκοσι επτά, για εκατό χιλιάδες κατοίκους, σε πεντακόσιους πενήντα δύο, που είναι μια

αύξηση της τάξης του 133%. Παρατήρησε επίσης, μαζί με τους συναδέλφους του, ότι η εγκληματικότητα προχωρεί κυρίως στους νέους ανθρώπους, για τους οποίους το δωρεάν σχολείο έχει υποκαταστήσει την εξουσία.

Κανείς, σίγουρα, δεν υποστήριξε ποτέ ότι η παιδεία που κατευθύνεται σωστά δεν μπορεί να δώσει πρακτικά αποτελέσματα πολύ ωφέλιμα, αν όχι για να προαγάγει την πθικότητα, τουλάχιστο για να αναπτύξει τις επαγγελματικές δεξιότητες. Δυστυχώς οι λατινογενείς λαοί, κυρίως εδώ και τριάντα χρόνια, έχουν βασίσει το εκπαιδευτικό τους σύστημα πάνω σε αρχές πολύ ελλιπείς και, παρά τις παρατηρήσεις έξοχων πνευμάτων, εμμένουν στις οικτρές τους πλάνες. Ο ίδιος, σε διάφορα έργα*, έχω δείξει ότι, η σημερινή μας εκπαίδευση, μεταμορφώνει σε εχθρούς της κοινωνίας έναν μεγάλο αριθμό από αυτούς που την έχουν λάβει, και στρατολογεί πολλούς οπαδούς για τις χειρότερες μορφές του Σοσιαλισμού.

Ο πρώτος κίνδυνος αυτής της εκπαίδευσης – που πολύ ορθά τη χαρακτηρίζουν λατινική – είναι ότι στηρίζεται πάνω σε μια θεμελιώδη ψυχολογική πλάνη: να φαντάζεται ότι η αποστήθιση των εγχειριδίων αναπτύσσει τη διάνοια. Επομένως, πασχίζει κανείς να τα μάθει όσο το δυνατόν καλύτερα και, από το κατώτερο σχολείο ως το διδακτορικό ή την υπηρεσία, ο νέος άνθρωπος δεν κάνει άλλο από το να καταπίνει το περιεχόμενο των βιβλίων, δίχως να ασκεί ποτέ την κρίση του και την πρωτοβουλία του. Η παιδεία, γι' αυτόν, συνίσταται στο να απαγγέλει και να υπακούει. «Να μαθαίνουμε μαθήματα, να ξέρουμε απ' έξω μια γραμματική ή μια σύνοψη, να επαναλαμβάνουμε καλά, να μιμούμαστε καλά», έγραφε ένας παλιός υπουργός της δημόσιας Παιδείας, ο Μ. Jules Simon, και συμπλήρωνε: «Μια ευχάριστη εκπαίδευση, όπου κάθε προσπάθεια είναι μια πράξη πίστης ενώπιον του αλάνθαστου του δασκάλου, και δεν καταλήγει παρά στο να μας μειώνει και να μας κάνει ανίσχυρους».

Αν αυτή η εκπαίδευση δεν ήταν παρά ανώφελη, θα μπορούσαμε να περιοριστούμε στο να οικτρίσουμε τα δυστυχισμένα παιδιά, στα οποία, αντί για τόσα απαραίτητα πράγματα, προτιμούν να διδάσκουν τη γενεαλογία των γιών του Κλοθάριου, τις μάχες της Νευστρίας και της Αυστρασίας ή ζωολογικές ταξινομήσεις· όμως, αυτή παρουσιάζει τον πολύ σοβαρότερο κίνδυνο να εμπνέει σε αυτόν που την έχει λάβει μια βίαιη αποστροφή για την κατάσταση στην οποία έχει γεννηθεί, και την έντονη επιθυμία να βγει από αυτήν. Ο εργάτης δεν θέλει πια να μείνει εργάτης, ο χωρικός δεν θέλει πια να είναι χωρικός, και ο τελευταίος των αστών δεν βλέπει για τους γιους του άλλη πιθανή σταδιοδρομία από τα καθήκοντα τα μισθωμένα από την Πολιτεία. Αντί να προετοιμάζει ανθρώπους για τη

* Βλ. *Ψυχολογία του Σοσιαλισμού*, 7 η έκδ., και *Ψυχολογία της Εκπαίδευσης*, 14η έκδ.

ζωή, το σχολείο δεν τους προετοιμάζει παρά για δημόσιες υπηρεσίες, όπου η επιτυχία δεν απαιτεί καμία λάμψη πρωτοβουλίας. Στο βάθος της κοινωνικής κλίμακας δημιουργεί αυτούς τους στρατούς των προλετάριων, που είναι δυσσχεσθημένοι από το είδος τους και πάντα έτοιμοι για επανάσταση: στο πάνω μέρος, η επιπόλαιη αστική μας τάξη, ταυτόχρονα σκεπτικίστρια και εύπιστη, εμφορούμενη από μια προληπτική εμπιστοσύνη στο κράτος πρόνοιας, το οποίο, όμως, το ψέγει ασταμάτητα, κατηγορώντας πάντα την κυβέρνηση για τα δικά της λάθη και ανίκανη να επιχειρήσει οτιδήποτε δίχως τη μεσολάβηση της εξουσίας.

Το κράτος, που παράγει με εγχειρίδια όλα αυτά τα διπλώματα, δεν μπορεί να χρησιμοποιήσει από αυτά παρά έναν μικρό αριθμό, και αφήνει αναγκαστικά τους άλλους χωρίς απασχόληση. Πρέπει, λοιπόν, να υποτάσσεται στο να τρέφει τους πρώτους και να έχει για εχθρούς τους δεύτερους. Από το ψηλότερο στο χαμηλότερο σημείο της κοινωνικής πυραμίδας, το φοβερό πλήθος των διπλωμάτων πολιορκεί σήμερα τις καριέρες. Ένας έμπορος μπορεί πολύ δύσκολα να βρει έναν πράκτορα για να πάει να τον αντιπροσωπεύσει στις αποικίες, όμως χιλιάδες υποψήφιοι εκλιπαρούν για τις πιο ταπεινές δημόσιες θέσεις. Ο νομός της Σεν αριθμεί μόνος του είκοσι χιλιάδες δασκάλους και δασκάλες δίχως απασχόληση, και οι οποίοι, περιφρονώντας τους αγρούς και το εργοστάσιο, απευθύνονται στο κράτος για να ζήσουν. Καθώς ο αριθμός των εκλεκτών περιορίστηκε, αυτός των δυσσχεσθημένων είναι κατ' ανάγκην τεράστιος. Αυτοί οι τελευταίοι είναι έτοιμοι για όλες τις επαναστάσεις, όποιοι και αν είναι οι αρχηγοί τους και ο σκοπός που επιδιώκεται. Η απόκτηση γνώσεων που δεν μπορούν να χρησιμοποιηθούν είναι ένα σίγουρο μέσο για να γίνει ο άνθρωπος επαναστάτης*.

Είναι προφανώς πολύ αργά για να αναπλεύσουμε σε ένα τέτοιο ρεύμα.

* Αυτό δεν είναι άλλωστε ένα φαινόμενο ιδιαίτερο στους λατινογενείς λαούς: το παρατηρεί κανείς επίσης στην Κίνα, χώρα που διοικείται ομοίως από μια σταθερή ιεραρχία μανδαρινών, και όπου το αξίωμα του μανδαρινού αποκτάται επίσης με διαγωνισμούς, των οποίων η μόνη δοκιμασία είναι η ατάραχη απαγγελία χοντρών εγχειριδίων. Ο στρατός των μορφωμένων δίχως εργασία θεωρείται σήμερα στην Κίνα μια αληθινή εθνική μάστιγα. Το ίδιο και στην Ινδία, όπου, από τότε που οι Άγγλοι άνοιξαν τα σχολεία, όχι για να μορφώσουν, όπως στην Αγγλία, αλλά απλώς για να εκπαιδεύσουν τους ιθαγενείς, σχηματίστηκε μια ιδιαίτερη τάξη μορφωμένων, οι Μπάμπους, οι οποίοι, επειδή δεν μπορούν να αποκτήσουν μια σουν μια θέση, γίνονται αδιάλλακτοι εχθροί της αγγλικής ισχύος. Σε όλους τους Μπάμπους, εφοδιασμένους ή όχι με εργασία, το πρώτο αποτέλεσμα της εκπαίδευσης υπήρξε να μειωθεί εξαιρετικά το επίπεδο της ηθικότητάς τους. Επέμεινα πολύ πάνω σε αυτό το σημείο στο βιβλίο μου *Οι Πολιτισμοί της Ινδίας*. Όλοι οι συγγραφείς που έχουν επισκεφθεί τη μεγάλη χερσόνησο το έχουν επίσης διαπιστώσει.

Μόνο η εμπειρία, τελευταία παιδαγωγός των λαών, θα αναλάβει να μας φανερώσει το λάθος μας. Μόνο αυτή θα μπορέσει να αποδείξει την ανάγκη να αντικαταστήσουμε τα μυσαρά εγχειρίδιά μας, τους οικτρούς διαγωνισμούς μας με μια επαγγελματική εκπαίδευση, ικανή να φέρει τους νέους πίσω στους αγρούς, στα εργοστάσια, στις αποικιακές επιχειρήσεις, που σήμερα είναι εγκαταλελειμμένες.

Αυτή η επαγγελματική εκπαίδευση, που την επικαλούνται τώρα όλα τα φωτεινά πνεύματα, υπήρξε αυτή που έλαβαν στο παρελθόν οι γονείς μας, και την οποία, οι λαοί που σήμερα κυριαρχούν στον κόσμο, μπόρεσαν να διατηρήσουν με τη βούλησή τους, την πρωτοβουλία τους, το επιχειρηματικό τους πνεύμα. Μέσα σε περιφανείς σελίδες, από τις οποίες θα αντιγράψω αργότερα τις κύριες παραγράφους, ο Ταιπε έδειξε ξεκάθαρα ότι η εκπαίδευσή μας στο παρελθόν ήταν σχεδόν αυτό που είναι σήμερα η αγγλική ή αμερικανική εκπαίδευση, και, με μια αξιοσημείωτη σύγκριση του λατινικού και του αγγλοσαξονικού συστήματος, μας κάνει να δούμε καθαρά τις συνέπειες των δύο μεθόδων.

Θα μπορούσε ίσως κάποιος να δεχτεί όλα τα μειονεκτήματα της κλασικής μας εκπαίδευσης, ακόμα κι αν αυτή δεν δημιουργούσε άλλο από έκπτώτους και δυσσαρεστημένους, αν η επιφανειακή απόκτηση τόσων γνώσεων, η τέλεια αποστήθιση τόσων εγχειριδίων, ανύψωναν το επίπεδο της διάνοιας. Πετυχαίνει όμως πράγματι αυτό το αποτέλεσμα; Όχι, αλίμονο! Η κρίση, η εμπειρία, η πρωτοβουλία, ο χαρακτήρας είναι προϋποθέσεις επιτυχίας στη ζωή, και δεν είναι μέσα στα βιβλία που τις μαθαίνουμε. Τα βιβλία είναι λεξικά, χρήσιμα να τα συμβουλευτεί κανείς, από τα οποία όμως είναι τελείως ανώφελο να εναποθηκεύουμε στο κεφάλι μεγάλα αποσπάσματα.

Πώς η επαγγελματική εκπαίδευση μπορεί να αναπτύξει τη διάνοια σε ένα μέτρο που διαφεύγει τελείως από την κλασική εκπαίδευση. Ο Ταιπε το έδειξε πολύ καλά στις επόμενες γραμμές:

Οι ιδέες δεν διαμορφώνονται παρά μέσα στο φυσικό και κανονικό τους περιβάλλον· αυτό που κάνει να βλαστάνει η φύτρα τους είναι οι αναρίθμητες δυνατές εντυπώσεις που ο νέος άνθρωπος λαμβάνει καθημερινά στο εργοστάσιο, μέσα στο ορυχείο, στο δικαστήριο, στις σπουδές, πάνω στο κρηπίδωμα, στο νοσοκομείο, με τη θέα των εργαλείων, των υλικών και των επιχειρήσεων, με την παρουσία των υπαλλήλων, των εργατών, μπρος στην εργασία, στο έργο που έγινε καλό ή άσχημο, δαπανηρό ή επικερδές: να οι μικρές ιδιαίτερες αντιλήψεις των ματιών, του αφτιού, των χεριών και, ακόμα, της όσφρησης, που, καθώς προσλαμβάνονται ακούσια και αφομοιώνονται αθόρυβα, οργανώνονται μέσα

του για να του εμπνεύσουν αργά ή γρήγορα αυτόν τον καινούργιο συνδυασμό, την απλοποίηση, την οικονομία, την τελειοποίηση ή την εφεύρεση. Απ' όλες αυτές τις πολύτιμες επαφές, απ' όλα αυτά τα αφομοιώσιμα και απαραίτητα στοιχεία, ο νεαρός Γάλλος είναι στερημένος, και ακριβώς στη διάρκεια της γόνιμης ηλικίας: επί επτά ή οκτώ χρόνια είναι απομονωμένος μέσα σε ένα σχολείο, μακριά από την άμεση και προσωπική εμπειρία, που θα του έδινε την ακριβή και ζωντανή ιδέα των πραγμάτων, των ανθρώπων και των διάφορων τρόπων να τους χειρίζεται.

Τουλάχιστον εννέα στους δέκα έχουν χάσει το χρόνο και τον κόπο τους, πολλά χρόνια από τη ζωή τους, και χρόνια παραγωγικά, σημαντικά ή ακόμα και αποφασιστικά: υπολογίστε κατ' αρχάς το μισό ή τα δύο τρίτα από αυτούς που παρουσιάζονται στις εξετάσεις, θέλω να πω τους αποκλεισμένους· ακολούθως, από αυτούς που έγιναν δεκτοί, που προβιβάστηκαν, που πήραν πτυχίο και δίπλωμα, ακόμα το μισό ή τα δύο τρίτα, θέλω να πω τους αποκαμωμένους. Τους ζήτησαν πολλά, απαιτώντας ότι εκείνη την ημέρα, πάνω σε μια καρέκλα ή μπροστά σε ένα τραπέζι, θα γίνονταν, επί δύο ώρες και για μια ομάδα επιστημών, ζωντανά ευρετήρια όλης της ανθρώπινης γνώσης· πράγματι, υπήρξαν αυτό, ή σχεδόν αυτό, εκείνη την ημέρα, επί δύο ώρες· όμως, ένα μήνα αργότερα, δεν είναι πια αυτό· δεν θα μπορούσαν να αντέξουν εκ νέου την εξέταση· τα αποκτήματα τους, πολυάριθμα και πολύ βαριά, γλιστρούν αδιάκοπα έξω από το πνεύμα τους, και δεν αποκτούν πια καινούργια. Η πνευματική τους ζωηρότητα έχει υποχωρήσει· το γόνιμο σφρίγος έχει εξατληθεί· ο ώριμος άνθρωπος εμφανίζεται, και, συχνά, είναι ο κατεστραμμένος άνθρωπος. Αυτός, κόσμιος, παντρεμένος, υποταγμένος να γυρίζει σε κύκλο, και αδιάκοπα μέσα στον ίδιο κύκλο, οχυρώνεται μέσα στο στενό γραφείο του· το κατέχει ακριβώς, τίποτα πέραν αυτού. Αυτή είναι η μέση παραγωγή· σίγουρα οι εισπράξεις δεν αντισταθμίζουν τα έξοδα. Στην Αγγλία και την Αμερική, ή, όπως άλλοτε πριν το 1789 στη Γαλλία, χρησιμοποιούν την αντίστροφη μέθοδο, και η απόδοση που επιτυγχάνεται είναι ίδια ή ανώτερη.

Ο επιφανής ιστορικός μάς δείχνει στη συνέχεια τη διαφορά του δικού μας συστήματος με αυτό των Αγγλοσαξόνων. Σε αυτούς η διδασκαλία δεν προέρχεται από το βιβλίο αλλά από το ίδιο το πράγμα. Ο μηχανικός, για παράδειγμα, επειδή μορφώνεται μέσα σε ένα εργαστήριο και ποτέ μέσα σε ένα σχολείο, καθένας μπορεί να φτάσει ακριβώς στο βαθμό που επιτρέπει η νόση του, εργάτης ή αρχιτεχνίτης αν είναι ανίκανος να πάει πιο μακριά, μηχανικός αν οι δεξιότητες του το επιτρέπουν.

Εκεί υπάρχει μια μέθοδος διαφορετικά δημοκρατική και ωφέλιμη για την κοινωνία, από το να κάνουν να εξαρτάται όλη η καριέρα ενός ατόμου από ένα διαγωνισμό κάποιων ωρών που τον υφίσταται στα δεκαοκτώ ή είκοσι χρόνια.

Στο νοσοκομείο, μέσα στο ορυχείο, μέσα στο εργοστάσιο, κοντά στον αρχιτέκτονα, κοντά στον άνθρωπο του νόμου, ο μαθητής, που έχει γίνει δεκτός πολύ νέος, κάνει τη μαθητεία του, και την εξάσκηση του, σχεδόν όπως σε εμάς ένας κληρικός στη μελέτη του ή ένας νεαρός ζωγράφος στο ατελιέ του. Προηγουμένως, και προτού να εισαχθεί, έχει μπορέσει να παρακολουθήσει κάποια σειρά παραδόσεων γενική και συνοψιστική, προκειμένου να έχει ένα πλαίσιο απολύτως έτοιμο για να τοποθετήσει εκεί τις παρατηρήσεις που πρόκειται να κάνει σε λίγο. Εντωμεταξύ, όταν εισαχθεί υπάρχουν, πολύ συχνά, κάποια τεχνικά μαθήματα που θα μπορέσει να παρακολουθήσει στις ελεύθερες ώρες του, προκειμένου να συναρμολογήσει βαθμηδόν τις καθημερινές παρατηρήσεις που κάνει. Κάτω από έναν τέτοιο θεσμό η πρακτική ικανότητα αναπτύσσεται και εξελίσσεται από μόνη της, ακριβώς στο βαθμό που το επιτρέπουν οι δεξιότητες του μαθητή, και στην κατεύθυνση που αρμόζει, ανάλογα με τη μελλοντική του ασχολία, ανάλογα με το ιδιαίτερο έργο στο οποίο, ήδη από το παρόν, θέλει να προσαρμοστεί. Με αυτόν τον τρόπο, στην Αγγλία και τις Ηνωμένες Πολιτείες, ο νέος άνθρωπος κατορθώνει γρήγορα να αντλήσει από τον εαυτό του όλα όσα αυτός διαθέτει. Από τα είκοσι πέντε χρόνια, και πολύ πιο νωρίς, αν δεν του λείπουν η υπόσταση και τα κεφάλαια, αυτός είναι όχι μόνο ένας χρήσιμος εκτελεστής, αλλά ακόμα ένας αυθόρμητος εργολάβος, όχι μόνο ένα τροχίασμα αλλά επί πλέον ένας κινητήρας. Στη Γαλλία, όπου επικράτησε η αντίστροφη μέθοδος και, σε κάθε γενιά, γίνεται περισσότερο κινεζική, το σύνολο των χαμένων δυνάμεων είναι τεράστιο.

Και ο μεγάλος φιλόσοφος φτάνει στο ακόλουθο συμπέρασμα, πάνω στην αυξανόμενη ασυμβατότητα της λατινικής μας εκπαίδευσης και της ζωής:

Στα τρία επίπεδα της εκπαίδευσης, για τα παιδιά, τους εφήβους και τους νέους, η θεωρητική και σχολική προετοιμασία πάνω σε θρανία, από βιβλία, έχει παραταθεί και υπερφορτωθεί, εν όψει των εξετάσεων, του βαθμού, του διπλώματος και του πτυχίου, εν όψει αυτών μονάχα, και με τα χειρότερα μέσα, με την εφαρμογή

ενός θεσμού αντιφυσικού και αντικοινωνικού, με την υπερβολική καθυστέρηση της πρακτικής μαθητείας, με το οικοτροφείο, με την τεχνητή εξάσκηση και τη μηχανική πλήρωση, με την υπερκόπωση, δίχως σκέψη για το χρόνο που θα ακολουθήσει, για την ενήλικη ζωή και για τα αντρικά καθήκοντα που ο άνθρωπος θα ασκήσει· αφαίρεση που έγινε από τον πραγματικό κόσμο, όπου θα πέσει σε λίγο ο νέος άνθρωπος, από την περιβάλλουσα κοινωνία, στην οποία πρέπει να τον προσαρμόσει ή να τον παραχωρήσει πρόωρα, από την ανθρώπινη σύγκρουση, όπου, για να υπερασπιστεί τον εαυτό του και να κρατηθεί όρθιος, πρέπει να είναι, προηγουμένως, εξοπλισμένος, οπλισμένος, εξασκημένος, σκληραγωγημένος. Αυτόν τον απαραίτητο εξοπλισμό, αυτό το απόκτημα, το πιο σημαντικό από όλα τα άλλα, αυτή τη σταθερότητα της ορθοφροσύνης, της βούλησης και των νευρών, τα σχολεία μας δεν του την παρέχουν, αλλά ακριβώς το αντίθετο: πολύ μακριά από το να τον εξοπλίζουν, τον αφοπλίζουν για την προσηχή και οριστική του κατάσταση. Φεύγοντας, πείσοδος του μέσα στον κόσμο και τα πρώτα του βήματα μέσα στο πεδίο της πρακτικής δράσης δεν είναι, πολύ συχνά, παρά μια ακολουθία οδυνηρών πτώσεων μένει από αυτές μωλωπισμένος και, για πολύ καιρό, ζαρωμένος, ενίοτε μόνιμα σακάτης. Είναι μια σκληρή και επικίνδυνη δοκιμασία – εκεί η ηθική και πνευματική ισορροπία φθείρεται και διατρέχει τον κίνδυνο να μην αποκατασταθεί, η απομυθοποίησή έχει έρθει, πολύ απότομη και πολύ ολοκληρωτική· οι απάτες υπήρξαν πολύ μεγάλες και οι απογοητεύσεις πολύ δυνατές*.

Απομακρυνθήκαμε, σε αυτά που προηγήθηκαν, από την ψυχολογία των μαζών; Σίγουρα όχι. Για να καταλάβουμε τις ιδέες, τις πεποιθήσεις που φυτρώνουν εκεί σήμερα και θα ανθίσουν αύριο, πρέπει να γνωρίζουμε πώς προετοιμάστηκε το έδαφος. Η παιδεία, που παρέχεται στη νεολαία μιας χώρας, επιτρέπει να προεικιάσουμε λίγο το πεπρωμένο αυτής της χώρας. Η εκπαίδευση της σύγχρονης γενιάς δικαιολογεί τις πιο μελαγχολικές προβλέψεις. Είναι εν μέρει με την παιδεία και την εκπαίδευση που βελτιώνεται ή διαφθείρεται η ψυχή των μαζών. Ήταν, λοιπόν, απαραίτητο να δείξουμε πώς την έχει διαμορφώσει το σύγχρονο

* Taine, *Το Σύγχρονο Πολίτευμα*, τ. II, 1894. Αυτές οι σελίδες είναι σχεδόν οι τελευταίες που έγραψε ο Taine. Συνοψίζουν θαυμάσια τα αποτελέσματα της μακράς εμπειρίας του. Η εκπαίδευση είναι το μόνο μας μέσο για να επιδράσουμε λίγο στην ψυχή ενός λαού. Είναι βαθιά λυπηρό ότι, σχεδόν κανείς στη Γαλλία, δεν μπορεί να καταλάβει τι φοβερό στοιχείο παρακμής συνιστά η σύγχρονη παιδεία μας. Αντί να εξυψώνει τη νεολαία, την ταπεινώνει και τη διαστρέφει.

σύστημα, και πώς η μάζα των αδιάφορων και των ουδέτερων έχει προοδευτικά γίνει ένας τεράστιος στρατός από δυσαρεστημένους, έτοιμος να ακολουθήσει όλες τις υποβολές των ουτοπιστών και των ψευδορητόρων. Το σχολείο πλάθει σήμερα δυσαρεστημένους και αναρχικούς, και προετοιμάζει για τους λατινογενείς λαούς τις ώρες της παρακμής.

δεύτερο κεφάλαιο

άμεσοι παράγοντες των απόψεων των μαζών

Μόλις διερευνήσαμε τους έμμεσους και προπαρασκευαστικούς παράγοντες, που προικίζουν την ψυχή των λαών με μια ιδιαίτερη δεκτικότητα, η οποία καθιστά δυνατή στις μάζες την άνθηση ορισμένων αισθημάτων και ορισμένων ιδεών. Μας μένει να εξετάσουμε τώρα τους παράγοντες που μπορούν να ασκήσουν μια άμεση δράση. Θα δούμε σε ένα επόμενο κεφάλαιο πώς πρέπει να μεταχειριστεί κανείς αυτούς τους παράγοντες, για να παραγάγουν όλα τα αποτελέσματά τους.

Το πρώτο μέρος του έργου μας πραγματεύτηκε αισθήματα, ιδέες, συλλογισμούς των ομάδων και αυτή η γνώση θα μπορούσε προφανώς να παράσχει, με έναν γενικό τρόπο, τα μέσα για να εντυπωσιάσει κανείς την ψυχή τους. Ξέρουμε ήδη αυτό που εξάπτει τη φαντασία των μαζών, τη δύναμη και τη μεταδοτικότητα των υποβολών που παρουσιάζονται κυρίως υπό τη μορφή εικόνων. Καθώς, όμως, οι πιθανές υποβολές είναι πολύ διαφορετικής καταγωγής, οι παράγοντες οι ικανοί να δράσουν πάνω στην ψυχή των μαζών μπορούν να είναι αρκετά διαφορετικοί. Είναι, λοιπόν, απαραίτητο να τους εξετάσουμε χωριστά. Οι μάζες είναι λίγο σαν τη σφίγγα του αρχαίου μύθου: πρέπει να ξέρουμε να λύνουμε τα προβλήματα που μας θέτει η ψυχολογία τους, ή να αφεθούμε να καταβροχθιστούμε από αυτές.

1. Οι εικόνες, οι λέξεις και οι τύποι

Μελετώντας τη φαντασία των μαζών, είδαμε ότι εντυπωσιάζονται κυρίως από εικόνες. Αν κανείς δεν διαθέτει πάντα αυτές τις εικόνες, είναι δυνατό να τις ανακαλέσει με την εσκεμμένη χρήση λέξεων και τύπων. Αν τις μεταχειριστεί τεχνηέντως, διαθέτουν στ' αλήθεια τη μυστηριώδη δύναμη που τους απέδιδαν στο παρελθόν οι μύστες της μαγείας. Προκαλούν μέσα στην ψυχή των όχλων τις πιο τρομερές ταραχές, αλλά και ξέρουν να τους καθουχάζουν. Θα ύψωνε κανείς μια πυραμίδα πιο ψηλή από αυτήν του αρχαίου Χέωπα, μόνο με τα οστά των θυμάτων της δύναμης των λέξεων και των τύπων.

Η δύναμη των λέξεων βρίσκεται στις εικόνες που ανακαλούν, και είναι απολύτως ανεξάρτητη από την πραγματική τους σημασία. Αυτές των οποίων το νόημα είναι το πιο άσχημα καθορισμένο, έχουν ενίοτε τη μεγαλύτερη επίδραση. Αυτό συμβαίνει, για παράδειγμα, με τους όρους: Δημοκρατία, Σοσιαλισμός, Ισότητα, Ελευθερία κ.λπ., το νόημα των οποίων είναι τόσο αόριστο, που ογκώδεις τόμοι δεν αρκούν για να το ορίσουν ακριβώς. Και, εντούτοις, μια δύναμη πραγματικά μαγική συνδέεται με τις μικρές τους συλλαβές, σαν αυτές να περιείχαν τη λύση όλων των προβλημάτων. Συνθέτουν ποικίλες ασυνείδητες επιθυμίες και την ελπίδα της πραγμάτωσής τους.

Ο λόγος και τα επιχειρήματα δεν θα μπορούσαν να παλέψουν ενάντια σε ορισμένες λέξεις και ορισμένους τύπους. Τους προφέρουν με κατάνυξη μπροστά στις μάζες· και, πάραυτα, τα πρόσωπα γεμίζουν σεβασμό και τα κεφάλια σκύβουν. Πολλοί τους θεωρούν δυνάμεις της φύσης, δυνάμεις υπερφυσικές. Ανακαλούν μέσα στις ψυχές εικόνες μεγαλοπρεπείς και ασαφείς, αλλά η ίδια η ασάφεια που τους σκιάζει αυξάνει τη μυστηριώδη τους δύναμη. Μπορούμε να τους συγκρίνουμε με αυτές τις τρομερές θεότητες που κρύβονται πίσω από το σκηνώμα, και τις οποίες ο θεοσεβής δεν τις πλησιάζει παρά τρέμοντας.

Καθώς οι εικόνες που ανακαλούνται από τις λέξεις είναι ανεξάρτητες από το νόημά τους, ποικίλλουν από εποχή σε εποχή, από λαό σε λαό, κάτω από την ταυτότητα των τύπων. Με ορισμένες λέξεις συνδέονται πρόσκαιρα ορισμένες εικόνες: η λέξη δεν είναι παρά το κομβίο κλήσης που τις κάνει να εμφανιστούν.

Όλες οι λέξεις και όλοι οι τύποι δεν έχουν τη δύναμη να ανακαλούν εικόνες· και υπάρχουν άλλοι που, αφού τις ανακαλέσουν, φθείρονται και δεν ξυπνούν πια τίποτε μέσα στο πνεύμα. Τότε γίνονται ανώφελοι ήχοι, των οποίων η κύρια χρησιμότητα είναι να απαλλάσσουν αυτόν που τους χρησιμοποιεί από την υποχρέωση να σκεφτεί. Με μια μικρή παρακαταθήκη από τύπους και κοινούς τόπους που έχουν μαθευτεί στα χρόνια της νεότητας, διαθέτουμε όλα όσα πρέπει για να

διασχίσουμε τη ζωή δίχως την κουραστική ανάγκη να πρέπει να στοχαστούμε.

Αν θεωρήσουμε μια καθορισμένη γλώσσα, βλέπουμε ότι, οι λέξεις από τις οποίες συντίθεται, τροποποιούνται αρκετά αργά μέσα στο πέρασμα των αιώνων, όμως αλλάζουν ασταμάτητα οι εικόνες που ανακαλούν ή το νόημα που συνδέουμε με αυτές. Και γ' αυτό έφτασα, σε ένα άλλο έργο, στο συμπέρασμα ότι, η ακριβής μετάφραση μιας γλώσσας, κυρίως όταν πρόκειται για νεκρούς λαούς, είναι τελείως αδύνατη. Τι κάνουμε, στην πραγματικότητα, όταν βάζουμε ένα γαλλικό όρο στη θέση ενός λατινικού, ελληνικού ή σανσκριτικού, ή ακόμα όταν προσπαθούμε να καταλάβουμε ένα βιβλίο γραμμένο στη γλώσσα μας πριν από μερικούς αιώνες; Αντικαθιστούμε απλώς με τις εικόνες και τις ιδέες που η σύγχρονη ζωή έχει παραγάγει μέσα στη διάνοιά μας, τις απόλυτα διαφορετικές έννοιες και εικόνες, που η αρχαία ζωή είχε κάνει να γεννηθούν μέσα στην ψυχή φυλών, που υπόκεινταν σε συνθήκες ύπαρξης δίχως αναλογία με τις δικές μας. Οι άνθρωποι της Επανάστασης, που φαντάζονταν ότι αντέγραφαν τους Έλληνες και τους Ρωμαίους, δεν έκαναν άλλο από το να δίνουν σε αρχαίες λέξεις ένα νόημα που δεν είχαν ποτέ. Ποια ομοιότητα μπορούσε να υπάρχει ανάμεσα στους θεσμούς των Ελλήνων και αυτούς που συμβολίζουν στις μέρες μας οι αντίστοιχες λέξεις; Τι ήταν τότε μια δημοκρατία αν όχι ένας θεσμός ουσιαστικά αριστοκρατικός, διαμορφωμένος από μια ένωση μικρών δεσποτών που διοικούσαν μια μάζα σκλάβων, τους οποίους κρατούσαν στην πιο απόλυτη υποταγή. Αυτές οι κοινοτικές αριστοκρατίες, βασισμένες στη δουλεία, δεν θα είχαν μπορέσει να υπάρξουν ούτε για μια στιγμή δίχως αυτή.

Και η λέξη ελευθερία, τι παρόμοιο μπορούσε να σημαίνει με αυτό που εμείς καταλαβαίνουμε σήμερα, σε μια εποχή που ούτε καν είχαν υποψιαστεί την ελευθερία της σκέψης, και που δεν υπήρχε έγκλημα πιο μεγάλο και, άλλωστε, πιο σπάνιο, από το να αμφισβητούν τους θεούς, τους νόμους και τα έθιμα της πόλης; Η λέξη πατρίδα, μέσα στην ψυχή ενός Αθηναίου ή ενός Σπαρτιάτη, σήμαινε τη λατρεία της Αθήνας ή της Σπάρτης, και καθόλου αυτήν της Ελλάδας, που αποτελείτο από αντίπαλες και πάντα σε κατάσταση πολέμου πόλεις. Η ίδια λέξη της πατρίδας, τι νόημα είχε στους αρχαίους Γαλάτες, που ήταν χωρισμένοι σε αντίπαλες φυλές, με καταβολές, γλώσσες και θρησκείες διαφορετικές, και τους οποίους ο Καίσαρας τους νίκησε τόσο εύκολα, γιατί πάντα είχε ανάμεσά τους συμμάχους. Μόνο η Ρώμη προίκισε τη Γαλατία με μια πατρίδα, δίνοντάς της την πολιτική και θρησκευτική ενότητα. Ακόμη και χωρίς να ανατρέξουμε τόσο μακριά, και πηγαίνοντας μόλις δύο αιώνες πίσω, πιστεύει κανείς ότι η ίδια λέξη της πατρίδας γινόταν αντιληπτή όπως σήμερα από τους γάλλους πρίγκιπες, που συμμαχούν στο εξωτερικό εναντίον του μονάρχη τους; Και η ίδια λέξη ακόμα δεν είχε μια έννοια πολύ διαφορετική από

τη σύγχρονη έννοια, για τους μετανάστες που φαντάζονταν ότι υπακούουν στους νόμους της τιμής μαχόμενοι τη Γαλλία, και υπάκουαν πράγματι σε αυτούς, σύμφωνα με τη δική τους άποψη, αφού ο φεουδαλικός νόμος εξαρτούσε τον υποτελή από τον κύριο και όχι από τη γη, και ότι εκεί όπου διέταζε ο κυρίαρχος εκεί ήταν η αληθινή πατρίδα.

Πολλές είναι οι λέξεις των οποίων το νόημα άλλαξε τόσο βαθιά από εποχή σε εποχή. Δεν μπορούμε να φτάσουμε να τις καταλάβουμε όπως τις καταλάβαιναν στο παρελθόν, παρά μετά από μια μεγάλη προσπάθεια. Είναι απαραίτητη πολύ μελέτη, δικαιολογημένα το είπαν, για να φτάσουμε μόνο να αντιληφθούμε αυτό που σήμαιναν στα μάτια των προπαππούδων μας λέξεις όπως «ο βασιλιάς» και «η βασιλική οικογένεια». Υπάρχουν άλλωστε περισσότερο περίπλοκοι όροι;

Οι λέξεις, λοιπόν, δεν έχουν παρά προσωρινές και ασταθείς σημασίες, που αλλάζουν από εποχή σε εποχή και από λαό σε λαό. Όταν θέλουμε να επιδράσουμε με αυτές πάνω στη μάζα, πρέπει να ξέρουμε το νόημα που έχουν γ' αυτή σε μια δοσμένη στιγμή, και όχι αυτό που είχαν άλλοτε ή μπορούν να έχουν για άτομα διαφορετικής διανοητικής σύνθεσης. Οι λέξεις ζουν όπως οι ιδέες.

Επίσης, όταν οι μάζες, έπειτα από πολιτικές αναταραχές, αλλαγές πεποιθήσεων, καταλήγουν να ομολογήσουν μια βαθιά αντιπάθεια για τις εικόνες που ανακαλούνται από ορισμένες λέξεις, το πρώτο καθήκον του αληθινού πολιτικού άντρα είναι να αλλάξει αυτές τις λέξεις δίχως, εννοείται, να αγγίξει τα πράγματα καθαυτό. Αυτά τα τελευταία είναι πολύ στενά δεμένα με μια κληρονομική σύνθεση για να μπορούν να μεταμορφωθούν. Ο συνετός Tocqueville²⁰ παρατηρεί ότι η δουλειά της Υπατείας και της Αυτοκρατορίας ήταν κυρίως να ντύνει με καινούργιες λέξεις τους περισσότερους από τους θεσμούς του παρελθόντος, να αντικαθιστά επομένως λέξεις που ανακαλούν δυσάρεστες εικόνες μέσα στη φαντασία με άλλες, των οποίων το καινοφανές εμπόδιζε παρόμοιους συνειρμούς. Ο φόρος έγινε κτηματική εισφορά· ο φόρος για το αλάτι, ο δασμός του αλατιού· οι συνδρομές, έμμεσες και άμεσες εισφορές συγχωνευμένες· ο φόρος των εκκλησιαστικών χορωδιών και των ενόρκων ονομάστηκε φόρος επιτηδεύματος κ.λπ.

Ένα από τα πιο ουσιαστικά καθήκοντα των πολιτικών αντρών συνίσταται λοιπόν στο να βαπτίζουν με λαοφιλείς λέξεις, ή τουλάχιστον ουδέτερες, τα πράγματα που οι μάζες απεχθάνονται με τα παλιά τους ονόματα. Η δύναμη των λέξεων είναι τόσο μεγάλη, που αρκούν όροι καλά επιλεγμένοι για να τις κάνουν να δεχτούν τα πιο μισητά πράγματα. Ο Ταίπε παρατηρεί ορθά ότι επικαλούμενοι την ελευθερία και την αδελφότητα, λέξεις πολύ λαοφιλείς τότε, οι Ιακωβίνοι μπόρεσαν να «εγκαταστήσουν ένα δεσποτισμό αντάξιο του Dahomey, ένα δικαστήριο παρόμοιο με αυτό της Ιερής Εξέτασης, ανθρώπινες εκατόμβες όμοιες με

αυτές του αρχαίου Μεξικού». Η τέχνη των κυβερνώντων, όπως αυτή των δικηγόρων, συνίσταται κυρίως στο να ξέρουν να μεταχειρίζονται τις λέξεις. Τέχνη δύσκολη γιατί, μέσα στην ίδια κοινωνία, οι ίδιες λέξεις έχουν, πολύ συχνά, έννοιες διαφορετικές για τα διάφορα κοινωνικά στρώματα. Αυτά χρησιμοποιούν φαινομενικά τις ίδιες λέξεις· αλλά δεν μιλούν την ίδια γλώσσα.

Στα παραδείγματα που προηγούνται, παρεμβάλαμε το χρόνο ως κύριο παράγοντα της αλλαγής του νοήματος των λέξεων. Αν παρεμβάλαμε επίσης τη φυλή, θα βλέπαμε τότε ότι, την ίδια εποχή, σε λαούς το ίδιο πολιτισμένους αλλά διαφορετικών φυλών, ταυτόσημες λέξεις ανταποκρίνονται πολύ συχνά σε ιδέες εξαιρετικά ανόμοιες. Αυτές οι διαφορές δεν μπορούν να γίνουν κατανοητές δίχως πολλά ταξίδια· δεν θα μπορούσα λοιπόν να επιμείνω σε αυτές, και μου αρκεί να παρατηρήσω ότι είναι, ακριβώς, οι πιο χρησιμοποιημένες λέξεις που, από τον ένα λαό στον άλλο, έχουν τις πιο διαφορετικές έννοιες. Τέτοιες, για παράδειγμα, είναι οι λέξεις «δημοκρατία» και «Σοσιαλισμός», που χρησιμοποιούνται τόσο συχνά σήμερα.

Ανταποκρίνονται, πραγματικά, σε ιδέες και εικόνες εντελώς αντίθετες μέσα στις λατινικές ψυχές και μέσα στις αγγλοσαξονικές ψυχές. Στους Λατίνους, η λέξη δημοκρατία σημαίνει κυρίως υποχώρηση της βούλησης και της πρωτοβουλίας του ατόμου μπροστά σε αυτές του κράτους. Αυτό το τελευταίο έχει αναλάβει προοδευτικά να κυβερνήσει, να συγκεντρώσει, να μονοπωλήσει και να δημιουργήσει. Είναι αυτό που όλα τα κόμματα, δίχως εξαίρεση, ριζοσπαστικά, σοσιαλιστικά ή μοναρχικά, επικαλούνται διαρκώς. Στον Αγγλοσάξονα, αυτόν της Αμερικής ιδιαιτέρως, η ίδια λέξη δημοκρατία, σημαίνει αντίθετα έντονη ανάπτυξη της βούλησης και του ατόμου, υποχώρηση του κράτους, στο οποίο, εκτός από την αστυνομία, το στρατό και τις διπλωματικές σχέσεις, δεν επιτρέπεται να διευθύνει τίποτα, ούτε ακόμα και την παιδεία. Η ίδια λέξη έχει, λοιπόν, σε αυτούς τους δύο λαούς έννοιες απόλυτα αντίθετες*.

2. Οι ψευδαισθήσεις

Ήδη από την αυγή των πολιτισμών, οι λαοί υφίσταντο πάντα την επίδραση των ψευδαισθήσεων. Έχτισαν ναούς, αγάλματα και βωμούς κυρίως για τους δημιουργούς της ψευδαισθήσεων. Θρησκευτικές ψευδαισθήσεις στο παρελθόν, ψευδαισθήσεις φιλοσοφικές και κοινωνικές σήμερα, ξαναβρίσκουμε αυτούς τους φοβερούς δυνάστες

* Στο *Οι Ψυχολογικοί Νόμοι της Ανάπτυξης των Λαών* επέμεινα διά μακρόν πάνω στη διαφορά που διαχωρίζει το λατινικό δημοκρατικό ιδεώδες από το αγγλοσαξονικό δημοκρατικό ιδεώδες.

στο κεφάλι όλων των πολιτισμών που έχουν διαδοχικά ακμάσει πάνω στον πλανήτη μας. Στο όνομά τους οικοδομήθηκαν οι ναοί της Χαλδαίας και της Αιγύπτου, τα θρησκευτικά μνημεία του Μεσαίωνα, και γι' αυτούς η Ευρώπη ολόκληρη αναστατώθηκε εδώ και έναν αιώνα. Δεν υπάρχει ούτε μία από τις καλλιτεχνικές, πολιτικές ή κοινωνικές αντιλήψεις μας που να μη φέρει το ισχυρό τους αποτύπωμα. Ο άνθρωπος ενίοτε τις καταστρέφει, με τίμημα φρικτούς σπασμούς, όμως μοιάζει καταδικασμένος να τις αποκαθιστά πάντα. Δίχως αυτές δεν θα είχε μπορέσει να βγει από την πρωτόγονη βαρβαρότητα, και δίχως αυτές, πάλι, θα ξαναέπεφτε σε αυτή σύντομα. Πρόκειται για φανταστικές σκιές, δίχως αμφιβολία· όμως, αυτές οι θυγατέρες των ονείρων μας έχουν υποκινήσει τους λαούς να δημιουργήσουν όλα όσα κάνουν τη λαμπρότητα των τεχνών και το μεγαλείο των πολιτισμών.

«Αν κάποιος κατέστρεφε, μέσα στα μουσεία και τις βιβλιοθήκες, και έκανε να καταρρεύσουν, από τις πλάκες των προπυλαίων των ναών, όλα τα έργα και όλα τα μνημεία της τέχνης που ενέπνευσαν οι θρησκείες, τι θα έμενε από τα μεγάλα ανθρώπινα όνειρα;» γράφει ένας συγγραφέας που συνοψίζει τις θεωρίες μας. «Για να δίνουν στους ανθρώπους το μερίδιο στην ελπίδα και τις ψευδαισθήσεις²¹, δίχως το οποίο δεν μπορούν να υπάρξουν, αυτός είναι ο λόγος ύπαρξης των θεών, των ηρώων και των ποιητών. Εδώ και λίγο καιρό, φάνηκε η επιστήμη να αναλαμβάνει αυτό το καθήκον. Όμως, αυτό που την εξέθεσε μέσα στις καρδιές που λιμοκτονούν για ιδανικά, είναι ότι δεν τολμά πια να υποσχεθεί αρκετά και ότι δεν ξέρει να ψεύδεται αρκετά».

Οι φιλόσοφοι του περασμένου αιώνα αφοσιώθηκαν με ζέση να καταστρέψουν τις θρησκευτικές, πολιτικές και κοινωνικές ψευδαισθήσεις, με τις οποίες, για πολλούς αιώνες, είχαν ζήσει οι πρόγονοί μας. Καταστρέφοντάς τες, στέρεψαν τις πηγές της ελπίδας και της καρτερίας. Πίσω από τις σφαγιασμένες χίμαιρες βρήκαν τις τυφλές δυνάμεις της φύσης, αμείλικτες για την αδυναμία και δίχως να γνωρίζουν τον οίκτο.

Με όλες αυτές τις προόδους, η Φιλοσοφία δεν μπόρεσε ακόμα να προσφέρει στους λαούς κανένα ιδανικό, ικανό να τους γοητεύσει. Καθώς οι ψευδαισθήσεις τους είναι απαραίτητες, κατευθύνονται ενστικτωδώς, όπως το έντομο που πάει στο φως, προς τους ρήτορες που τους τις παρουσιάζουν. Ο μεγάλος παράγοντας της ανάπτυξης των λαών δεν υπήρξε ποτέ η αλήθεια αλλά η πλάνη. Και αν ο Σοσιαλισμός βλέπει σήμερα τη δύναμή του να αυξάνεται, είναι γιατί συνιστά τη μόνη ψευδαισθησιολογία που επιβιώνει. Οι επιστημονικές αποδείξεις δεν εμποδίζουν καθόλου την προοδευτική του πορεία. Η κύρια δύναμή του είναι να τον υπερασπίζονται πνεύματα που αγνοούν αρκετά τις πραγματικότητες των πραγμάτων, ώστε να τολμούν να υπόσχονται αναιδώς στον άνθρωπο την ευτυχία. Η κοινωνική αυταπάτη βασιλεύει σήμερα πάνω σε όλα τα

οι σωρευμένα ερείπια του παρελθόντος και το μέλλον τής ανήκει. Οι μάζες ποτέ δεν διψασαν για αλήθειες. Μπροστά στις προφάνειες που τις δισαρεστούν, μεταστρέφονται και προτιμούν να θεοποιήσουν την πλάνη, αν η πλάνη τις θέλγει. Αυτός που ξέρει να τις εξαπατά γίνεται εύκολα ο κύριός τους· αυτός που προσπαθεί να τις απαλλάξει από την πλάνη είναι πάντα το θύμα τους.

3. Η εμπειρία

Η εμπειρία συνιστά τη μόνη σχεδόν αποτελεσματική μέθοδο για να εγκατασταθεί σταθερά μια αλήθεια μέσα στην ψυχή των μαζών, και για να καταστρέψει τις αυταπάτες που έχουν γίνει πολύ επικίνδυνες. Επίσης, αυτή πρέπει να λάβει χώρα σε μια πολύ μεγάλη κλίμακα και να επαναληφθεί πολύ συχνά. Οι εμπειρίες που απέκτησε μια γενιά είναι γενικά άχρηστες για την επόμενη: και, γι' αυτό, τα ιστορικά γεγονότα που επικαλούνται ως αποδεικτικά στοιχεία δεν θα μπορούσαν να χρησιμεύσουν. Η μόνη τους ωφελιμότητα είναι να αποδεικνύουν μέχρι ποιο σημείο οι εμπειρίες πρέπει να επαναλαμβάνονται από εποχή σε εποχή, για να ασκούν κάποια επίδραση και για να πετυχαίνουν να κλονίσουν μια πλάνη σταθερά εγκατεστημένη.

Ο αιώνας μας, και αυτός που προηγήθηκε, θα παρατίθενται δίχως αμφιβολία από τους ιστορικούς του μέλλοντος ως μια εποχή σπάνιων πειραμάτων. Σε καμιά εποχή δεν επιχειρήθηκαν τόσα.

Το πιο γιγαντιαίο υπήρξε η Γαλλική Επανάσταση. Για να ανακαλύψουν ότι δεν αναδημιουργεί κανείς μια κοινωνία εκ βάθρων πάνω στις αδηγίες του καθαρού λόγου, έπρεπε να σφάζουν πολλά εκατομμύρια ανθρώπων και να αναστατώσουν την Ευρώπη ολόκληρη για είκοσι χρόνια. Για να αποδείξουν πειραματικά ότι οι Καίσαρες στοιχίζουν ακριβά στους λαούς που τους επευφημούν, δύο καταστροφικά πειράματα υπήρξαν απαραίτητα μέσα σε πενήντα χρόνια, και, παρόλη τους τη σαφήνεια, δεν μοιάζουν να υπήρξαν επαρκώς πειστικά. Το πρώτο στοίχισε εντούτοις τρία εκατομμύρια ανθρώπων και μια εισβολή, το δεύτερο ένα διαμελισμό και την ανάγκη μόνιμων στρατευμάτων. Ένα τρίτο έπαψε να επιχειρείται εδώ και κάποια χρόνια και θα συνεχίσει σίγουρα ακόμα.

Για να κάνουν χους άλλους να παραδεχθούν ότι ο τεράστιος γερμανικός στρατός δεν ήταν, όπως το έδειχναν πριν το 1870, ένα είδος αβλαβούς εθνικής φρουράς*, χρειάστηκε ο φοβερός πόλεμος που μας

* Η άποψη είχε διαμορφωθεί, σε αυτή την περίπτωση, από τους χονδροειδείς συνδυασμούς ανόμοιων πραγμάτων, των οποίων εξήγησα το μηχανισμό προηγουμένως. Επειδή την εθνική μας φρουρά τότε την αποτελούσαν ειρηνικοί μικροί άνθρωποι δίχως ίχνη πειθαρχίας, και επειδή δεν γινόταν να τους πάρουν στα

στοίχισε τόσο ακριβά. Για να αναγνωρίσουμε ότι το προστατευτικό σύστημα καταστρέφει τελικά τους λαούς που το δέχονται, θα είναι αναγκαίες ολέθριες εμπειρίες. Θα μπορούσαμε να πολλαπλασιάσουμε επί αόριστον αυτά τα παραδείγματα.

4. Η λογική

Στην απαρίθμηση παραγόντων ικανών να εντυπωσιάσουν την ψυχή των μαζών θα μπορούσαμε να αποφύγουμε να αναφέρουμε τη λογική, αν δεν ήταν απαραίτητο να δείξουμε την αρνητική αξία της επίδρασής της.

Έχουμε ήδη δείξει ότι οι μάζες δεν γίνονται να επηρεαστούν από συλλογισμούς και δεν καταλαβαίνουν παρά χονδροειδείς συνδυασμούς ιδεών. Γι' αυτό, είναι τα αισθήματά τους που επικαλούνται, και ποτέ τη λογική τους, οι ρήτορες που ξέρουν να τις εντυπωσιάζουν. Οι νόμοι του ορθού Λόγου δεν έχουν καμιά επίδραση πάνω σε αυτές*. Για να επιβλη-

σοβαρά, ό,τι έφερε ένα ανάλογο όνομα ξυπνούσε τις ίδιες εικόνες, και θεωρούνταν επομένως παρομοίως αβλαβές. Την πλάνη των μαζών μοιράζονταν τότε, όπως συμβαίνει τόσο συχνά με τις γενικές απόψεις, και οι καθοδηγητές τους. Σε ένα λόγο που εκφωνήθηκε την 31η Δεκεμβρίου 1867 στη Βουλή, ένας πολιτικός που πολύ συχνά ακολούθησε τη γνώμη των μαζών, ο M. Thiers, επανελάμβανε ότι η Πρωσία, εκτός από έναν ενεργητικό στρατό σχεδόν ίδιο αριθμητικά με τον δικό μας, δεν διέθετε παρά μια εθνική φρουρά ανάλογη με αυτήν που διαθέταμε εμείς και, κατά συνέπεια, δίχως σημασία. Διαβεβαιώσεις το ίδιο ακριβείς με τις διάσπες προγνώσεις του ίδιου πολιτικού σχετικά με το σύντομο μέλλον των σιδηροδρόμων.

* Οι πρώτες μου παρατηρήσεις πάνω στην τέχνη εντυπωσιασμού των μαζών, και τα αδύναμα μέσα που παρέχουν από αυτή την άποψη οι κανόνες της λογικής, χρονολογούνται από την πολιορκία του Παρισιού, την ημέρα που είδα να οδηγούν στο Λούβρο, όπου ήταν τότε η κυβέρνηση, τον πεταλωτή V, τον οποίο μια μαινόμενη μάζα διατεινόταν ότι είχε συλλάβει να ξεσηκώνει το σχέδιο των οχυρώσεων για να το πουλήσει στους Πρώσους. Ένα μέλος της κυβέρνησης, ο G.P., διάσημος ρήτορας, βγήκε για να μιλήσει στη μάζα που απαιτούσε την άμεση εκτέλεση του αιχμαλώτου. Περίμενα ο ρήτορας να αποδείξει τον παραλογισμό της κατηγορίας, λέγοντας ότι ο κατηγορούμενος πεταλωτής ήταν ακριβώς ένας από τους κατασκευαστές αυτών των οχυρώσεων, το σχέδιο των οποίων πουλιόταν άλλωστε σε όλους τους βιβλιοπώλες. Προς μεγάλη μου έκπληξη – ήμουν πολύ νέος τότε – ο λόγος ήταν τελειώς διαφορετικός. «Δικαιοσύνη θα αποδοθεί», φώναξε ο ρήτορας προχωρώντας προς τον αιχμάλωτο, «και μια δικαιοσύνη ανελέητη. Αφήστε την κυβέρνηση της Εθνικής Άμυνας να τελειώσει την έρευνά σας. Εμείς, εντωμεταξύ, θα φυλακίσουμε τον κατηγορούμενο». Καθησυχασμένη αμέσως από αυτή την προφανή ικανοποίηση, η μάζα σκόρπισε και, έπειτα από ένα τέταρτο της ώρας, ο πεταλωτής μπόρεσε να επιστρέψει στο σπίτι του. Θα είχε, το δίχως άλλο, τραυματιστεί σοβαρά, αν ο δικηγόρος του είχε αναπτύξει στη μαινόμενη μάζα

θεί κάποιος στις μάζες πρέπει, κατ' αρχάς, να λάβει καλά υπόψη του αισθήματα από τα οποία αυτές εμφορούνται, να προσποιηθεί ότι τα συμεριζεται, έπειτα να προσπαθήσει να τα μεταβάλει προκαλώντας, διαμέσου στοιχειωδών συνειρμών, ορισμένες υποβληπτικές εικόνες – να ξέρει εν ανάγκη να αλλάζει τη γνώμη του, να μαντεύει κυρίως σε κάθε στιγμή τα συναισθήματα που κάνει να γεννηθούν. Αυτή η ανάγκη να αλλάζει τη γλώσσα του ανάλογα με το αποτέλεσμα που παράγεται τη στιγμή που μιλάει, καθιστά εκ των προτέρων αδύναμο κάθε λόγο μελετημένο και προετοιμασμένο. Ο ρήτορας, ακολουθώντας τη σκέψη του και όχι αυτή των ακροατών του, χάνει, από αυτό και μόνο το γεγονός, κάθε επιρροή.

Τα λογικά πνεύματα, συνηθισμένα στους λίγο πυκνούς συλλογιστικούς ειρμούς, δεν μπορούν να αποφύγουν να καταφεύγουν σε αυτόν τρόπο της πειθούς όταν απευθύνονται στις μάζες, και η αναποτελεσματικότητα των επιχειρημάτων τους πάντα τους εκπλήσσει. «Τα συνήθη μαθηματικά συμπεράσματα που στηρίζονται πάνω στο συλλογισμό, δηλαδή πάνω σε σχέσεις ταυτότητας», γράφει ένας λογικός, «είναι αναγκαία... Η αναγκαιότητα θα προκαλούσε τη συγκατάθεση ακόμα και ενός ανόργανου σώματος, αν αυτό ήταν ικανό να παρακολουθήσει τις σχέσεις ταυτοτήτων». Αναμφίβολα όμως η μάζα δεν είναι περισσότερη ικανή από το ανόργανο σώμα να τους παρακολουθήσει, ούτε καν να τους ακούσει. Προσπαθήστε να πείσετε με ένα συλλογισμό πρωτόγονα πνεύματα, άγριους ή παιδιά, για παράδειγμα, και θα αντιληφθείτε την αμυδρή αξία που έχει αυτός ο τρόπος της επιχειρηματολογίας.

Και δεν είναι ανάγκη να κατεβούμε μέχρι τις πρωτόγονες υπάρξεις, για να διαπιστώσουμε την απόλυτη αδυναμία των συλλογισμών όταν έχουν να παλέψουν ενάντια σε αισθήματα. Ας θυμηθούμε απλώς πόσο υπήρξαν επίμονες, για πολλούς αιώνες, θρησκευτικές προκαταλήψεις αντίθετες στην πιο απλή λογική. Επί δύο σχεδόν χιλιάδες χρόνια τα πιο φωτεινά πνεύματα λύγισαν κάτω από τους νόμους τους, και χρειάστηκε να φτάσουμε στη νεότερη εποχή, για να μπορέσει η φιλαλήθειά τους απλώς να αμφισβητηθεί. Ο Μεσαίωνας και η Αναγέννηση είχαν πολλούς φωτισμένους ανθρώπους – δεν είχαν όμως έναν τουλάχιστο από αυτούς, στον οποίο ο συλλογισμός να δείξει τις παιδαριώδεις πλευρές αυτών των προκαταλήψεων, και να κάνει να γεννηθεί μια αμυδρή αμφιβολία σχετικά με τις κακές πράξεις του διαβόλου ή την ανάγκη να καίνε τους μάγους.

Πρέπει να λυπούμαστε που η λογική δεν είναι ο οδηγός των μαζών; Δεν τολμούμε να το πούμε. Ο ανθρώπινος λόγος δεν κατάφερε, αναμφίβολα, να παρασύρει την ανθρωπότητα στους δρόμους του πολιτισμού, με την ορμή και την τόλμη που την ξεσήκωσαν οι χίμαιρές της. Θυγατέ-

ρες του ασυνειδήτου που μας καθοδηγεί, αυτές οι χίμαιρες ήταν πιθανόν απαραίτητες. Κάθε φυλή φέρει μέσα στη διανοητική της σύνθεση τους νόμους του προορισμού της και, ίσως, υπακούει σε αυτούς τους νόμους με ένα αναπόφευκτο ένστικτο, ακόμα και στις, φαινομενικά, περισσότερο παράλογες παρορμήσεις της. Φαίνεται ενίοτε ότι οι λαοί υπόκεινται σε μυστικές δυνάμεις, ανάλογες με αυτές που υποχρεώνουν το βαλανίδι να μεταμορφωθεί σε βαλανιδιά ή τον κομήτη να ακολουθήσει την τροχιά του.

Το λίγο που μπορούμε να προαισθανθούμε από αυτές τις δυνάμεις, πρέπει να αναζητηθεί μέσα στη γενική πορεία της εξέλιξης ενός λαού και όχι μέσα στα απομονωμένα γεγονότα, από όπου αυτή η εξέλιξη φαίνεται ενίοτε να εμφανίζεται απότομα. Αν δεν λαμβάναμε υπόψη μας παρά μόνο αυτά τα απομονωμένα γεγονότα, η ιστορία θα έμοιαζε να κυριαρχείται από παράλογες συγκυρίες. Ήταν απίθανο που ένας αγράμματος ξυλουργός από τη Γαλιλαία μπόρεσε να γίνει επί δύο χιλιάδες χρόνια ένας παντοδύναμος θεός, στο όνομα του οποίου θεμελιώθηκαν οι πιο σημαντικοί πολιτισμοί: απίθανο, επίσης, που κάποιες συμμορίες Αράβων που βγήκαν από τις έρημους τους μπόρεσαν να κατακτήσουν το μεγαλύτερο μέρος του παλαιού ελληνορωμαϊκού κόσμου, και να θεμελιώσουν μια αυτοκρατορία πιο μεγάλη από αυτήν του Αλεξάνδρου· απίθανο ακόμα που, μέσα σε μια Ευρώπη πολύ γερασμένη και πολύ ιεραρχημένη, ένας απλός υπολοχαγός του πυροβολικού κατάφερε να επικρατήσει πάνω σε μια μάζα λαών και βασιλιάδων.

Ας αφήσουμε, λοιπόν, τη λογική στους φιλοσόφους, αλλά ας μην της ζητούμε πολύ να παρεμβαίνει στη διακυβέρνηση των ανθρώπων. Δεν είναι με τη λογική, και είναι συχνά δίχως αυτή, που δημιουργήθηκαν αισθήματα όπως η τιμή, η αυταπάρνηση, η θρησκευτική πίστη, η αγάπη για τη δόξα και την πατρίδα, που υπήρξαν, μέχρι τώρα, τα μεγάλα ελατήρια όλων των πολιτισμών.

οι καθοδηγητές των μαζών και τα μέσα τους της πειθούς

Η διανοητική σύνθεση των μαζών μάς είναι τώρα γνωστή, και γνωρίζουμε επίσης ποια ερεθίσματα εντυπωσιάζουν την ψυχή τους. Μας μένει να διερευνήσουμε πώς πρέπει να εφαρμόζονται αυτά τα ερεθίσματα και από ποιον μπορούν να χρησιμοποιηθούν επωφελώς.

1. Οι καθοδηγητές των μαζών

Από τη στιγμή που ένας ορισμένος αριθμός ζωντανών υπάρξεων συγκεντρώνονται, είτε πρόκειται για μια αγέλη ζώων είτε για μια μάζα ανθρώπων, τοποθετούνται από ένστικτο κάτω από την εξουσία ενός αρχηγού, δηλαδή ενός καθοδηγητή.

Μέσα στις ανθρώπινες μάζες ο καθοδηγητής παίζει σημαντικό ρόλο. Η βούλησή του είναι ο πυρήνας, γύρω από τον οποίο διαμορφώνονται και συνταυτίζονται οι απόψεις. Η μάζα είναι μια αγέλη, που δεν θα μπορούσε να κάνει δίχως αφεντικό.

Ο καθοδηγητής υπήρξε αρχικά, τις περισσότερες φορές, ένας καθοδηγούμενος, υπνωτισμένος από την ιδέα της οποίας έγινε στη συνέχεια ο αιόσπολος. Αυτή τον κυριεύει, σε σημείο που όλα εξαφανίζονται εκτός από αιτήν, και που κάθε αντίθετη άποψη του φαίνεται πλάνη και προκατάληψη. Έτσι και ο Ροβεσπιέρος υπνωτίστηκε από τις χιμαιρικές του ιδέες και χρησιμοποίησε τις μεθόδους της Ιερής Εξέτασης για να τις διαδώσει.

Οι καθοδηγητές δεν είναι, τις περισσότερες φορές, άνθρωποι της σκέψης αλλά της δράσης. Είναι ελάχιστα οξυδερκείς και δεν θα μπορούσαν να είναι, καθώς η οξυδέρκεια οδηγεί γενικά στην αμφιβολία και στην αδράνεια. Στρατολογούνται κυρίως ανάμεσα σε αυτούς τους νευρωσικούς, αυτούς τους εξερεθισμένους, αυτούς τους ημιπαράφρονες που βαδίζουν στα όρια της τρέλας. Όσο παράλογη και αν είναι η ιδέα που υπερασπίζονται ή ο σκοπός που επιδιώκουν, κάθε συλλογισμός αδυνατίζει απέναντι στην πεποίθησή τους. Η περιφρόνηση και οι διωγμοί άλλο δεν κάνουν από το να τους παροτρύνουν επιπλέον. Προσωπικό συμφέρον, οικογένεια, όλα έχουν θυσιαστεί. Το ίδιο το ένστικτο της αυτοσυντήρησης εκμηδενίζεται σε αυτούς, σε σημείο που η μόνη αμοιβή που ζητούν συχνά είναι το μαρτύριο. Η ένταση της πίστης προσδίδει στα λόγια τους μεγάλη υποβλητική δύναμη. Το πλήθος ακούει πάντα τον άνθρωπο που είναι προικισμένος με δυνατή βούληση. Τα άτομα που είναι συναθροισμένα σε μάζα, καθώς χάνουν κάθε βούληση, στρέφονται από ένστικτο προς αυτόν που την έχει.

Από καθοδηγητές, οι λαοί ποτέ δεν είχαν έλλειψη: όμως όλοι δεν διαθέτουν, κι εδώ υπάρχει έλλειψη, τις δυνατές πεποιθήσεις που κάνουν τους αποστόλους. Συχνά είναι επιτήδαιοι ψευδορόφητες, που δεν επιδιώκουν παρά τα προσωπικά τους συμφέροντα, και προσπαθούν να πείσουν κολακεύοντας χαμηλά ένστικτα. Η επιρροή που ασκούν, έτσι, μένει πάντα εφήμερη. Οι μεγάλοι πεπεισμένοι που ξεσηκώνουν την ψυχή των μαζών, οι Πέτρος ο Ερημίτης, οι Λούθηρος, οι Σαβοναρόλας, οι άνθρωποι της Επανάστασης, δεν άσκησαν γοητεία παρά αφού πρώτα οι ίδιοι υποδουλώθηκαν σε μια πεποίθηση. Τότε μπόρεσαν να δημιουργήσουν μέσα στις ψυχές αυτή την τρομερή δύναμη που ονομάζεται πίστη, που κάνει τον άνθρωπο απόλυτο σκλάβο του ονείρου του.

Να δημιουργούν την πίστη, είτε πρόκειται για θρησκευτική, πολιτική ή κοινωνική πίστη, για πίστη σε ένα έργο, σε ένα πρόσωπο, σε μια ιδέα, αυτός είναι κυρίως ο ρόλος των μεγάλων καθοδηγητών. Από όλες τις δυνάμεις που διαθέτει η ανθρωπότητα, η πίστη υπήρξε πάντα μία από τις πιο σημαντικές, και δικαιολογημένα το Ευαγγέλιο της αποδίδει τη δύναμη να σηκώνει τα βουνά. Όταν προικίζεις τον άνθρωπο με μια πίστη, σημαίνει ότι δεκαπλασιάζεις τη δύναμή του. Τα μεγάλα γεγονότα της ιστορίας πραγματώθηκαν συχνά από αφανείς πιστούς, που δεν είχαν με το μέρος τους παρά μόνο την πίστη τους. Δεν είναι με μορφωμένους και φιλοσόφους, ούτε κυρίως με σκεπτικιστές, που ιδρύθηκαν οι θρησκείες που κυβέρνησαν τον κόσμο, και οι απέραντες αυτοκρατορίες, οι εκτεταμένες από το ένα ημισφαίριο στο άλλο.

Όμως, τέτοια παραδείγματα αναφέρονται στους μεγάλους καθοδηγητές και, αυτοί οι τελευταίοι, είναι πολύ σπάνιοι για να μπορεί η Ιστορία εύκολα να καθορίσει τον αριθμό τους. Σχηματίζουν την κορυφή μιας

συνεχούς σειράς, που κατεβαίνει από τον ισχυρό χειριστή ανθρώπων στον εργάτη που, μέσα σε ένα καπνισμένο πανδοχείο, γοπεύει αργά τους συντρόφους του, αναμασώντας ασταμάτητα κάποιες συνταγές που δεν καταλαβαίνει καθόλου, αλλά των οποίων η εφαρμογή, σύμφωνα με αυτόν, οφείλει να επιφέρει τη σίγουρη πραγμάτωση όλων των ονείρων και όλων των ελπίδων.

Μέσα σε κάθε κοινωνική σφαίρα, από την πιο υψηλή μέχρι την πιο χαμηλή, από τη στιγμή που ο άνθρωπος δεν είναι πια απομονωμένος, υποκύπτει σύντομα στο νόμο ενός καθοδηγητή. Τα περισσότερα από τα άτομα, μέσα στα λαϊκά στρώματα κυρίως, καθώς δεν έχουν, εκτός από την ειδικότητά τους, καμιά ιδέα σαφή και δικαιολογημένη, είναι ανάκανα να κατευθύνουν τον εαυτό τους. Ο καθοδηγητής τους χρησιμεύει για οδηγός. Μπορεί να αντικατασταθεί εν ανάγκη, αλλά πολύ ανεπαρκώς, από αυτές τις περιοδικές δημοσιεύσεις που κατασκευάζουν απόψεις για τους αναγνώστες τους, και τους προμηθεύουν με φράσεις απολύτως έτοιμες, που τους απαλλάσσουν από το να σκέφτονται.

Η εξουσία των καθοδηγητών είναι πολύ δεσποτική, και μάλιστα δεν καταφέρνει να επιβληθεί παρά εξαιτίας αυτού του δεσποτισμού. Έχουμε επισημάνει πόσο εύκολα κάνουν να τους υπακούουν, δίχως να διαθέτουν εντούτοις κανένα μέσο για να στηρίξουν την εξουσία τους, μέσα στα πιο ταραχώδη εργατικά στρώματα. Καθορίζουν τις ώρες της δουλειάς, τη διατίμηση των αμοιβών, αποφασίζουν τις απεργίες, τις κάνουν να αρχίζουν και να σταματούν σε καθορισμένη ώρα.

Οι καθοδηγητές προσπαθούν σήμερα να υποκαταστήσουν προοδευτικά τις δημόσιες εξουσίες, στο μέτρο που αυτές οι τελευταίες επιτρέπουν να αμφισβητούνται και να αποδυναμώνονται. Χάρη στην τυραννία τους, αυτά τα καινούργια αφεντικά απολαμβάνουν από τις μάζες μια ευπείθεια πολύ περισσότερο πλήρη από αυτήν που απολαμβάνει από αυτές οποιαδήποτε κυβέρνηση. Αν, έπειτα από κάποιο τυχαίο συμβάν, ο καθοδηγητής χαθεί και δεν αναπληρωθεί αμέσως, η μάζα ξαναγίνεται μια ομάδα δίχως συνοχή ούτε αντίσταση. Στη διάρκεια μιας απεργίας των υπαλλήλων λεωφορείων στο Παρίσι, ήταν αρκετό να σταματήσουν τους δύο καθοδηγητές που τη διπύθυναν, για να την κάνουν αμέσως να σταματήσει. Δεν είναι η ανάγκη της ελευθερίας, αλλά αυτή της υποτέλειας που εξουσιάζει πάντα την ψυχή των μαζών. Η δίψα τους για υπακοή τις κάνει να υποτάσσονται από ένστικτο σε αυτόν που ανακηρύσσεται αφεντικό τους.

Μπορούμε να αποκαταστήσουμε μια διάκριση αρκετά αποφασιστική μέσα στην τάξη των καθοδηγητών. Οι μεν είναι άνθρωποι δραστήριοι, με ισχυρή αλλά προσωρινή βούληση· οι άλλοι, πολύ πιο σπάνιοι, διαθέτουν μια βούληση ταυτόχρονα ισχυρή και διαρκή. Οι πρώτοι εμφανίζονται βίαιοι, γενναίοι, ριψοκίνδυνοι. Είναι χρήσιμοι κυρίως για

να κατευθύνουν ένα χέρι, να παρασύρουν τα πλήθη παρά τον κίνδυνο, και να μεταμορφώνουν σε ήρωες τους νεοσύλλεκτους της προηγούμενης ημέρας. Τέτοιοι ήταν, για παράδειγμα, ο Ney και ο Murat, υπό την πρώτη αυτοκρατορία. Τέτοιος επίσης, στις μέρες μας, ο Γαριβάλδης, τυχοδιώκτης δίχως ταλέντο αλλά δραστήριος, που κατάφερε με μια φούχτα ανθρώπων να κατακτήσει το αρχαίο βασίλειο της Νάπολης, που όμως το υπερασπιζόταν ένας πειθαρχημένος στρατός.

Μα κι αν η δράση τέτοιων καθοδηγητών είναι δυναμική, είναι πρόσκαιρη και δεν επιβιώνει καθόλου με το ερέθισμα που την έκανε να γεννηθεί. Επιστρέφοντας στη ροή της συνηθισμένης ζωής, οι ήρωες που είχαν εμψυχωθεί από αυτό επιδεικνύουν συχνά, όπως αυτοί που μόλις ανέφερα, μια εκπληκτική αδυναμία. Μοιάζουν ανίκανοι να στοχαστούν και να βρουν το δρόμο τους μέσα στις πιο απλές συνθήκες, ενώ ήξεραν τόσο καλά να οδηγούν τους άλλους. Αυτοί οι καθοδηγητές δεν μπορούν να ασκήσουν το έργο τους παρά με την προϋπόθεση να καθοδηγούνται οι ίδιοι και να εξάπτονται ασταμάτητα, να αισθάνονται πάντα πάνω από αυτούς έναν άνθρωπο ή μια ιδέα, να ακολουθούν μια γραμμή πορείας καλά χαραγμένη.

Η δεύτερη κατηγορία των καθοδηγητών, αυτή των ανθρώπων με σταθερή βούληση, ασκεί, παρά τις λιγότερο μεγαλοπρεπείς μορφές, μια επίδραση πολύ πιο σημαντική. Σε αυτή βρίσκουμε τους αληθινούς θεμελιωτές θρησκειών ή μεγάλων έργων: άγιος Παύλος, Μωάμεθ, Χριστόφορος Κολόμβος, Λεσέψ. Ευφρείς ή μικρονοϊκοί, λίγο ενδιαφέρει, ο κόσμος θα είναι πάντα δικός τους. Η επίμονη βούληση που διαθέτουν είναι μια ικανότητα απείρως σπάνια και απείρως δυνατή, που όλα τα κάνει να υποτάσσονται. Δεν υπολογίζουμε πάντα επαρκώς αυτό που μπορεί μια βούληση δυνατή και διαρκής. Τίποτα δεν της αντιστέκεται, ούτε η φύση, ούτε οι θεοί, ούτε οι άνθρωποι.

Το πιο πρόσφατο παράδειγμα μας δόθηκε από τον διάσημο μηχανικό που χώρισε δύο κόσμους και πραγματοποίησε το έργο για το οποίο προσπάθησαν ανώφελα εδώ και τρεις χιλιάδες χρόνια τόσο μεγάλοι κοσμοκράτορες. Αργότερα απέτυχε σε μια ταυτόσημη επιχείρηση: όμως τα γηρατιά είχαν έλθει και όλα σβήνουν μπροστά σε αυτά, ακόμα και η βούληση.

Για να αποδείξουμε τη δύναμη της βούλησης, θα αρκούσε να παρουσιάσουμε στις λεπτομέρειες της την ιστορία των δυσκολιών που ξεπεράστηκαν τη στιγμή της δημιουργίας του καναλιού του Σουέζ. Ένας αυτόπτης μάρτυρας, ο Dr Cazalis, συνόψισε σε κάποιες συγκινητικές γραμμές τη σύνθεση αυτού του μεγάλου έργου, όπως την αφηγήθηκε ο αθάνατος δημιουργός του. «Και διηγιόταν, από μέρα σε μέρα, με επεισόδια, την εποποιία του καναλιού. Διηγιόταν όλα αυτά που έπρεπε να νικήσει, όλα τα αδύνατα που είχε κάνει δυνατά, όλες τις αντιστάσεις, τις

συμμαχίες εναντίον του και τις αποτυχίες, τα ατυχήματα, τις ήττες, που όμως δεν είχαν μπορέσει ποτέ να τον αποθαρρύνουν ούτε να τον καταβάλλουν θυμόταν την Αγγλία που τον πολεμούσε, που του επιτίθετο αδιάκοπα, και την Αίγυπτο και τη Γαλλία που δίσταζε, και τον πρόξενο της Γαλλίας που εναντιωνόταν περισσότερο από κάθε άλλον στις πρώτες εργασίες, και πώς τον μάχονταν, όταν έπλητταν τους εργάτες με τη δίψα και τους αρνούσαν το γλυκό νερό· και ο υπουργός της Ναυτιλίας και οι μηχανικοί, όλοι οι σοβαροί άνθρωποι, της πείρας και της επιστήμης, όλοι φυσικά εχθρικοί, και όλοι επιστημονικά βέβαιοι για την καταστροφή, υπολογίζοντας την και προμηνύοντάς την όπως κάποιος προμηνύει την έκλειψη για αυτή τη μέρα ή αυτή την ώρα».

Το βιβλίο που θα διηγόταν τη ζωή όλων αυτών των μεγάλων καθοδηγητών θα περιείχε λίγα ονόματα· όμως αυτά τα ονόματα υπήρξαν επικεφαλής των πιο σημαντικών γεγονότων του πολιτισμού και της ιστορίας.

2. Τα μέσα δράσης των καθοδηγητών: η διαβεβαίωση, η επανάληψη, η μετάδοση

Όταν πρόκειται κανείς να παρασύρει μια μάζα για μια στιγμή, και να την πείσει να διαπράξει μια οποιαδήποτε πράξη: να λεπλατήσει ένα παλάτι, να σφαγιαστεί για να υπερασπίσει ένα οδόφραγμα, πρέπει να δράσει πάνω της με γρήγορες υποβολές. Η πιο δραστική είναι ακόμα το παράδειγμα. Τότε είναι απαραίτητο η μάζα να είναι ήδη προετοιμασμένη από ορισμένες συνθήκες και, αυτός που θέλει να την παρασύρει, να διαθέτει το προσόν που θα μελετήσω πιο κάτω υπό το όνομα του κύρους.

Όταν πρόκειται να κάνουν ώστε να εισδύσουν αργά ιδέες και πεποιθήσεις μέσα στο πνεύμα των μαζών – οι σύγχρονες κοινωνικές θεωρίες, για παράδειγμα – οι μέθοδοι των καθοδηγητών είναι διαφορετικές. Καταφεύγουν κυρίως στις τρεις ακόλουθες μεθόδους: τη διαβεβαίωση, την επανάληψη, τη μετάδοση. Η δράση τους είναι αρκετά αργή, αλλά τα αποτελέσματα διαρκή.

Η καθαρή και απλή διαβεβαίωση, απαλλαγμένη από κάθε συλλογισμό και από κάθε απόδειξη, συνιστά ένα σίγουρο μέσο για να κάνουν να εισδύσει μια ιδέα μέσα στο πνεύμα των μαζών. Όσο πιο λακωνική είναι η διαβεβαίωση, στερημένη από τεκμήρια και απόδειξη, τόσο περισσότερη δύναμη έχει. Τα θρησκευτικά βιβλία και οι νόμοι όλων των εποχών πορεύτηκαν πάντα με την απλή διαβεβαίωση. Οι πολιτικοί άντρες του καλούνται να υπερασπίσουν μια κάποια πολιτική αρχή, οι βιομήχανοι που διαδίδουν τα προϊόντα τους με τη διαφήμιση, γνωρίζουν την αξία της διαβεβαίωσης.

Αυτή η τελευταία δεν έχει εντούτοις πραγματική επίδραση παρά υπό τον όρο να επαναλαμβάνεται σταθερά και, όσο το δυνατόν, με τις ίδιες λέξεις. Ο Ναπολέων έλεγε ότι δεν υπάρχει παρά μόνο μία σοβαρή μορφή ρητορικής, η επανάληψη. Το πράγμα που διαβεβαιώνεται φτάνει, με την επανάληψη, να εγκατασταθεί μέσα στα πνεύματα, σε σημείο που να γίνεται αποδεκτό ως μια αποδεδειγμένη αλήθεια.

Καταλαβαίνουμε καλά την επίδραση της επανάληψης στις μάζες βλέποντας ποια εξουσία ασκεί αυτή πάνω στα πιο φωτεινά πνεύματα. Το πράγμα που επαναλαμβάνεται καταλήγει, πράγματι, να χαραχθεί μέσα σε αυτές τις βαθιές ζώνες του ασυνειδήτου, όπου γίνεται η επεξεργασία των κινήτρων των πράξεών μας. Έπειτα από κάποιον καιρό, λησμονώντας ποιος είναι ο υπεύθυνος της επανειλημμένης διαβεβαίωσης, καταλήγουμε να την πιστέψουμε. Έτσι εξηγείται η εκπληκτική δύναμη της διαφήμισης. Όταν έχουμε διαβάσει εκατό φορές ότι η καλύτερη σοκολάτα είναι η σοκολάτα Χ, νομίζουμε ότι έχουμε ακούσει να το λένε συχνά και καταλήγουμε να είμαστε σίγουροι γι' αυτό. Πεισισμένοι από χίλιες πιστοποιήσεις ότι το άλευρο Υ έχει θεραπεύσει τις πιο μεγάλες προσωπικότητες από τις πιο επίμονες ασθένειες, καταλήγουμε να μπορούμε στον πειρασμό να το δοκιμάσουμε τη μέρα που θα προσβληθούμε από μια ασθένεια του ίδιου είδους. Επειδή βλέπουμε να επαναλαμβάνεται μέσα στην ίδια εφημερίδα ότι ο τάδε είναι ένας τέλειος αγύρτης και ο δείνα ένας πολύ τίμιος άνθρωπος, φτάνουμε να πειστούμε γι' αυτά, με την προϋπόθεση, εννοείται, ότι δεν διαβάζουμε συχνά μιαν άλλη εφημερίδα με αντίθετη άποψη, όπου οι δύο χαρακτηρισμοί να είναι αντίστροφοι. Η διαβεβαίωση και η επανάληψη είναι μόνες τους αρκετά ισχυρές για να μπορέι κάποιος να τους εναντιωθεί.

Όταν μια διαβεβαίωση έχει επαναληφθεί επαρκώς, με ομοφωνία στην επανάληψη, όπως συμβαίνει με ορισμένες οικονομικές επιχειρήσεις που εξαγοράζουν όλους τους διαγωνισμούς, διαμορφώνεται αυτό που ονομάζουν ρεύμα κοινής γνώμης, και ο ισχυρός μηχανισμός της μετάδοσης παρεμβαίνει. Μέσα στις μάζες οι ιδέες, τα αισθήματα, οι συγκινήσεις, οι πεποιθήσεις διαθέτουν μια μεταδοτική δύναμη τόσο ισχυρή όσο αυτή των μικροβίων. Αυτό το φαινόμενο παρατηρείται στα ίδια τα ζώα, από τη στιγμή που βρίσκονται σε μάζα. Τη σύσπαση ενός αλόγου μέσα σε ένα στάβλο, τη μιμούνται μετά από λίγο τα άλλα άλογα του ίδιου στάβλου. Ένας φόβος, μια άτακτη κίνηση κάποιων προβάτων επεκτείνεται σε λίγο σε όλο το κοπάδι. Η μετάδοση των συγκινήσεων εξηγεί το αφνίδιο των πανικών²². Οι εγκεφαλικές συγχύσεις, όπως η τρέλα, διαδίδονται επίσης με τη μετάδοση. Γνωρίζουμε πόσο είναι συχνή η φρενοβλάβεια στους ιατρούς-φρενολόγους. Αναφέρουν επίσης μορφές τρέλας, την αγοραφοβία, για παράδειγμα, που μεταδίδονται από τον άνθρωπο στα ζώα.

Η μετάδοση δεν απαιτεί την ταυτόχρονη παρουσία ατόμων σε έναν τόπο· μπορεί να πραγματοποιηθεί από απόσταση, υπό την επίδραση ορισμένων γεγονότων που προσανατολίζουν τα πνεύματα στην ίδια διεύθυνση, και που τους δίνουν τους χαρακτήρες τους ιδιαίτερους στις μάζες, κυρίως όταν είναι προετοιμασμένα από τους έμμεσους παράγοντες που μελέτησα πιο πάνω. Έτσι, για παράδειγμα, η επαναστατική έκρηξη του 1848, που ξεκίνησε από το Παρίσι, εξαπλώθηκε αιφνιδίως σε ένα μεγάλο μέρος της Ευρώπης και κλόνησε πολλές μοναρχίες*.

Η μίμηση, για την οποία λέγουν ότι επηρεάζει πολύ τα κοινωνικά φαινόμενα, δεν είναι, στην πραγματικότητα, παρά ένα απλό αποτέλεσμα της μετάδοσης. Έχοντας δείξει αλλού το ρόλο της, θα περιοριστώ να επαναλάβω αυτά που έλεγα γι' αυτήν πριν από πολύ καιρό, και τα οποία, από τότε, έχουν αναπτυχθεί από άλλους συγγραφείς:

«Όμοιος με τα ζώα, ο άνθρωπος είναι φυσιολογικά μιμητικός. Η μίμηση συνιστά μια ανάγκη γι' αυτόν υπό τον όρο, εννοείται, ότι αυτή η μίμηση είναι εύκολη, είναι από αυτή την ανάγκη που γεννιέται η επίδραση της μόδας. Είτε πρόκειται για απόψεις, για ιδέες, για λογοτεχνικά μανιφέστα ή απλώς για ενδυμασίες, πόσοι τολμούν να απαλλαγούν από την επιρροή της; Με πρότυπα καθοδηγεί κανείς τις μάζες, και όχι με επιχειρήματα. Σε κάθε εποχή, ένας μικρός αριθμός ατομικότητων επιβάλλουν τη δράση τους, την οποία ο ασυνείδητος όχλος μιμείται. Αυτές οι ατομικότητες δεν πρέπει, εντωμεταξύ, να παρεκκλίνουν πολύ από τις κατεστημένες ιδέες. Θα γινόταν τότε πολύ δύσκολο να τους μιμηθούν και η επιρροή τους θα ήταν μηδαμινή. Γι' αυτόν ακριβώς το λόγο, οι άνθρωποι οι πολύ ανώτεροι από την εποχή τους δεν έχουν γενικά καμία επιρροή πάνω της. Η απόκλιση είναι πολύ μεγάλη. Είναι για τον ίδιο λόγο επίσης που, οι Ευρωπαίοι, με όλα τα πλεονεκτήματα του πολιτισμού τους, ασκούν μια ασήμαντη επιρροή πάνω στους λαούς της Ανατολής.

«Η διπλή δράση του παρελθόντος και της αμοιβαίας μίμησης καταλήγει να κάνει όλους τους ανθρώπους μιας ίδιας χώρας και μιας ίδιας εποχής σε τέτοιο σημείο παρόμοιους, που, ακόμα και σε αυτούς που θα έμοιαζαν να πρέπει περισσότερο να ξεφύγουν από αυτά, φιλόσοφοι, επιστήμονες και λογοτέχνες, η σκέψη και το ύφος έχουν μια οικογενειακή ατμόσφαιρα, που κάνει να αναγνωρίζουμε αμέσως την εποχή στην οποία ανήκουν. Μια στιγμή συζήτησης με ένα οποιοδήποτε άτομο αρκεί για να γνωρίσουμε κατά βάθος τα διαβάσματά του, τις συνήθειες του απασχολήσεις και το περιβάλλον όπου ζει»**.

Η μετάδοση είναι αρκετά ισχυρή για να επιβάλει στους ανθρώπους όχι μόνο συγκεκριμένες απόψεις, αλλά, ακόμα, συγκεκριμένους

* Βλ. τα τελευταία μου έργα: *Πολιτική Ψυχολογία, Οι Απόψεις και οι Πεποιθήσεις, Γαλλική Επανάσταση*.

** Gustave Le Bon, *Ο Άνθρωπος και οι Κοινωνίες*, τ. II, σελ. 116, 1881.

τρόπους να αισθάνονται. Είναι αυτή που κάνει να περιφρονούν σε μια εποχή ένα τέτοιο έργο όπως ο *Tannhäuser*, για παράδειγμα, και αυτή που, κάποια χρόνια αργότερα, κάνει να το θαυμάζουν οι ίδιοι εκείνοι που το είχαν δυσφημήσει περισσότερο.

Με το μηχανισμό της μετάδοσης και πολύ λίγο με αυτόν του συλλογισμού, διαδίδονται οι απόψεις και οι πεποιθήσεις. Είναι στην ταβέρνα, με τη διαβεβαίωση, την επανάληψη και τη μετάδοση, που στεριώνουν οι σύγχρονες αντιλήψεις των εργατών. Οι πεποιθήσεις των μαζών όλων των εποχών δεν δημιουργήθηκαν καθόλου διαφορετικά. Ο Ρενάν συγκρίνει ορθά τους πρώτους ιδρυτές του Χριστιανισμού «με σοσιαλιστές εργάτες που διαδίδουν τις ιδέες τους από ταβέρνα σε ταβέρνα» και ο Βολταίρος είχε ήδη παρατηρήσει σχετικά με τη χριστιανική θρησκεία ότι «τον πιο άθλιο όχλο, μόνη αυτή, τον είχε αγκαλιάσει για περισσότερα από εκατό χρόνια».

Σε παραδείγματα ανάλογα με αυτά που μόλις ανέφερα, η μετάδοση, αφού ασκηθεί στα λαϊκά στρώματα, περνά στη συνέχεια στα ανώτερα στρώματα της κοινωνίας. Έτσι, στις μέρες μας, οι σοσιαλιστικές θεωρίες αρχίζουν να κερδίζουν αυτούς που θα ήταν, εντούτοις, τα πρώτα τους θύματα. Μπροστά στο μηχανισμό της μετάδοσης, το ίδιο το προσωπικό συμφέρον εξαφανίζεται.

Και γι' αυτό, κάθε ιδέα που γίνεται δημοφιλής καταλήγει να επιβάλλεται στα ανώτερα κοινωνικά στρώματα, όσο κι αν είναι ορατός ο παραλογισμός της ιδέας που θριαμβεύει. Αυτή η αντίδραση των κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων στα ανώτερα στρώματα τόσο είναι πιο περίεργη όσο οι πεποιθήσεις της μάζας απορρέουν πάντα, κατά το μάλλον ή ήττον, από κάποια ανώτερη ιδέα, που μένει συχνά δίχως επίδραση μέσα στο περιβάλλον που γεννήθηκε. Αυτή την ανώτερη ιδέα, οι καθοδηγητές που συναρπάζονται από αυτήν, την αναλαμβάνουν για λογαριασμό τους, την παραμορφώνουν και δημιουργούν μια αίρεση που την παραμορφώνει εκ νέου, και μετά τη διαδίδει όλο και πιο παραμορφωμένη μέσα στις μάζες. Αφού γίνει δημοφιλής αλήθεια, αναπλέει κατά κάποιον τρόπο στην πηγή της, και δρα τότε πάνω στα ανώτερα στρώματα ενός έθνους. Είναι επιτέλους ο νους που διευθύνει τον κόσμο, αλλά τον διευθύνει στ' αλήθεια από πολύ μακριά. Οι φιλόσοφοι δημιουργοί ιδεών έχουν, εδώ και πολύ καιρό, επιστρέψει στη σκόνη, αφού, με τη δράση του μηχανισμού που μόλις περιέγραψα, η σκέψη τους θριάμβευσε.

3. Το κύρος

Αν οι ιδέες που διαδίδονται με τη διαβεβαίωση, την επανάληψη και τη

μετάδοση διαθέτουν μια μεγάλη δύναμη, είναι γιατί καταλήγουν να αποκτήσουν αυτή τη μυστηριώδη δύναμη που ονομάζεται κύρος.

Ό,τι έχει κυριαρχήσει μέσα στον κόσμο, οι ιδέες ή οι άνθρωποι, έχει επιβληθεί κυρίως με την ακαταμάχητη δύναμη που εκφράζει η λέξη κύρος. Συλλαμβάνουμε όλες τις έννοιες αυτής της λέξης, όμως την αναφέρουμε με τρόπους πολύ διαφορετικούς, για να είναι εύκολο να την ορίσουμε. Το κύρος μπορεί να εμπνεύσει ορισμένα αισθήματα, όπως ο θαυμασμός και ο φόβος, τα οποία ενίοτε είναι και η βάση του, αλλά μπορεί πολύ καλά να υπάρξει δίχως αυτά. Άνθρωποι νεκροί, και που συνεπώς δεν θα μπορούσαμε να φοβηθούμε, ο Αλέξανδρος, ο Καίσαρας, ο Μωάμεθ, ο Βούδας, διαθέτουν ένα σημαντικό κύρος. Από μian άλλη πλευρά, ορισμένοι μύθοι που δεν θαυμάζουμε, οι τερατώδεις θεότητες των υπογείων ναών της Ινδίας, για παράδειγμα, μας φαίνονται εντούτοις περιβεβλημένοι με ένα μεγάλο κύρος.

Το κύρος είναι στην πραγματικότητα ένα είδος γοητείας που ασκεί στο πνεύμα μας ένα άτομο, ένα έργο ή μια θεωρία. Αυτή η γοητεία παραλύει όλες μας τις κριτικές ικανότητες και γεμίζει την ψυχή μας με θαυμασμό και σεβασμό. Τα αισθήματα που προκαλούνται τότε είναι ανεξήγητα, όπως όλα τα αισθήματα, αλλά πιθανώς της ίδιας τάξης με την υποβολή που υφίσταται ένα μαγνητισμένο υποκείμενο. Το κύρος είναι το πιο ισχυρό μέσο επιτυχίας κάθε κυριαρχίας. Οι θεοί, οι βασιλιάδες και οι γυναίκες δεν θα είχαν ποτέ βασιλέψει δίχως αυτό.

Μπορούμε να συνοψίσουμε τις διάφορες εκφάνσεις του κύρους σε δύο κύριες μορφές: το επίκτητο κύρος και το προσωπικό κύρος. Το επίκτητο κύρος είναι αυτό που παρέχουν το όνομα, η επιτυχία, η φήμη. Μπορεί να είναι ανεξάρτητο από το προσωπικό κύρος. Το προσωπικό κύρος συνιστά, αντίθετα, κάτι ατομικό, που συνυπάρχει ενίοτε με τη φήμη, τη δόξα, την επιτυχία, ή ενισχύεται από αυτές, αλλά είναι απολύτως ικανό να υπάρξει με έναν ανεξάρτητο τρόπο.

Το επίκτητο ή πλαστό κύρος είναι εν πολλοίς το πιο διαδεδομένο. Από μόνο το γεγονός ότι ένα άτομο κατέχει μian ορισμένη θέση, έχει μian ορισμένη επιτυχία, είναι περιβεβλημένο με κάποιους τίτλους, κοσμείται με το φωτιστέφανο του κύρους²³, όσο κι αν είναι μηδαμινή η προσωπική του αξία. Ένας στρατιωτικός με στολή, ένας δικαστής με κόκκινο μανδύα έχουν πάντα κύρος. Ο Πασκάλ²⁴ είχε επισημάνει πολύ ορθά την ανάγκη που έχουν οι δικαστές από μανδύες και περούκες²⁵. Δίχως αυτές θα έχαναν ένα μεγάλο μέρος του κύρους τους. Ο πιο θηριώδης σοσιαλιστής συγκινείται στη θέα ενός πρίγκιπα ή ενός μαρκήσιου· και τέτοιοι τίτλοι αρκούν για να αρπάξουν αυτοί από έναν έμπορο ό,τι θέλουν*.

* Αυτή η επιρροή από τους τίτλους, τις κορδέλες, τις στολές πάνω στις μάζες, συναντιέται σε όλες τις χώρες, ακόμα και όταν εκεί έχει αναπτυχθεί το αίσθημα της

«Σε διάφορες συγκυρίες είχα αντιληφθεί την ιδιαίτερη μέθη, στην οποία η επαφή ή η θέα ενός άγγλου πατρικίου, εκθέτουν τους πιο νουνεχείς Άγγλους.

»Υπό τον όρο ότι η κατάσταση του ενδυναμώνει τη θέση του, τον αγαπούν εκ των προτέρων και, όταν είναι παρών, τα υπομένουν όλα από αυτόν με αγαλλίαση. Τους βλέπει κανείς να κοκκινίζουν από ευχαρίστηση όταν πλησιάζει και, αν τους μιλήσει, η χαρά που παίρνουν αυξάνει αυτή την ερυθρότητα και κάνει να αστράφτουν τα μάτια τους με μian ασυνήθιστη λάμψη. Έχουν τον λόρδο μέσα στο αίμα, αν μπορεί να το πει κανείς, όπως ο Ισπανός το χορό, ο Γερμανός τη μουσική και ο Γάλλος την Επανάσταση. Το πάθος τους για τα άλογα του Σαίξπηρ είναι λιγότερο σφοδρό, η ικανοποίηση και η περηφάνια που αντλούν από αυτά λιγότερο θεμελιώδεις. Το Βιβλίο του πατρικιακού αξιώματος έχει σημαντικές πωλήσεις και, όσο μακριά και αν πάει κανείς, το βρίσκει, όπως τη Βίβλο, σε όλα τα χέρια».

Το κύρος για το οποίο μόλις μίλησα ασκείται από τα πρόσωπα: μπορούμε να τοποθετήσουμε πλάι σε αυτό εκείνο που ασκούν οι ιδέες, τα λογοτεχνικά ή καλλιτεχνικά έργα κ.λπ. Δεν οφείλεται συχνά παρά στη συσσωρευμένη επανάληψη. Η ιστορία, κυρίως η λογοτεχνική και καλλιτεχνική ιστορία, καθώς είναι μόνο η επανάληψη των ίδιων κρίσεων που κανένας δεν επιχειρεί να ελέγξει, καθένας καταλήγει να επαναλαμβάνει αυτά που μαθαίνει στο σχολείο. Υπάρχουν κάποια ονόματα και κάποια πράγματα που κανένας δεν θα τολμούσε να τα θίξει. Για έναν σύγχρονο αναγνώστη το έργο του Ομήρου αναδίδει μια αδιαμφισβήτητη και τεράστια πλήξη· όμως ποιος θα τολμούσε να το πει; Ο Παρθενώνας, στην τωρινή του κατάσταση, είναι ένα ερείπιο αρκετά στερημένο από ενδιαφέρον διαθέτει όμως ένα τέτοιο κύρος, που δεν τον αντικρίζουμε πια παρά μαζί με όλη του την ακολουθία των ιστορικών αναμνήσεων. Το χαρακτηριστικό του κύρους είναι να εμποδίζει να βλέπουμε τα πράγματα όπως είναι και να παραλύει τις κρίσεις μας. Οι μάζες πάντα, τα άτομα τις περισσότερες φορές, έχουν ανάγκη από απόψεις απολύτως έτοιμες. Η επιτυχία αυτών των απόψεων είναι ανεξάρτητη από το μέρος της αλήθειας ή των πλανών που περιέχουν έγκειται μονάχα στο κύρος τους.

Έρχομαι τώρα στο προσωπικό κύρος. Με μια φύση πολύ διαφορετική από το πλαστό ή το επίκτητο κύρος, συνιστά μια ικανότητα ανεξάρτητη από κάθε τίτλο, από κάθε εξουσία. Ο μικρός αριθμός προσώπων που το διαθέτουν, ασκούν μια γοητεία πραγματικά μαγνητική πάνω

προσωπικής ανεξαρτησίας. Αντιγράφω ως προς αυτό μια περιεργη παράγραφο από το βιβλίο ενός ταξιδιώτη, σχετικά με το κύρος ορισμένων προσώπων στην Αγγλία.

σε αυτούς που τους περιστοιχίζουν, συμπεριλαμβανομένων και των ομοίων τους, και οι άνθρωποι τους υπακούουν όπως το άγριο θηρίο υπακούει στο δαμαστή, τον οποίο θα μπορούσε τόσο εύκολα να κατασπαράξει.

Οι μεγάλοι οδηγοί ανθρώπων, ο Βούδας, ο Ιησούς, ο Μωάμεθ, η Ζαν ντ' Αρκ, ο Ναπολέων, διέθεταν σε έναν υψηλό βαθμό αυτήν τη μορφή του κύρους. Κυρίως με αυτήν επιβλήθηκαν. Οι θεοί, οι ήρωες και τα δόγματα επιβάλλονται και δεν συζητούνται: αφανίζονται μόλις ακόμα αρχίσουμε να τα συζητούμε.

Οι προσωπικότητες που μόλις ανέφερα διέθεταν τη δύναμη τους της γοητείας πολύ πριν γίνουν διάσημοι, και δεν έγιναν δίχως αυτή. Ο Ναπολέων, στο ζενίθ της δόξας, ασκούσε, από μόνο το γεγονός της δύναμής του, ένα τεράστιο κύρος – όμως ήταν ήδη εν μέρει προικισμένος με αυτό το κύρος στην αρχή της καριέρας του. Όταν, άγνωστος στρατηγός, στάλθηκε για προστασία να διοικήσει τη στρατιά της Ιταλίας, έπεσε ανάμεσα σε τραχείς στρατηγούς, που ετοιμάστηκαν να κάνουν μια σκληρή υποδοχή στον νεαρό παρείσακτο που τους έστειλε το Διευθυντήριο. Από την πρώτη στιγμή, από την πρώτη συνομιλία, δίχως επιτηδευμένα λόγια, δίχως χειρονομίες, δίχως απειλές, με το πρώτο βλέμμα του μελλοντικού μεγάλου άντρα, είχαν εξημερωθεί. Ο Ταίπε, σύμφωνα με τις αναμνήσεις των συγχρόνων, παραθέτει μια σπάνια αφήγηση αυτής της συνομιλίας.

Οι στρατηγοί της μεραρχίας, ανάμεσα σε άλλους και ο Augereau, ένα είδος σουντάρτου πρωικού και άξεστου, περήφανου για την ψηλή του κορμοστασιά και για την αντρεία του, φτάνουν στο στρατηγείο πολύ άσχημα διατεθειμένοι για το κοντό καινούργιο αφεντικό που τους στέλνουν από το Παρίσι. Από την περιγραφή που τους είχαν κάνει γι' αυτόν, ο Augereau είναι υβριστικός, απειθής εκ των προτέρων: ένας ευνοούμενος του Barras, ένας στρατηγός του Τρυγητή²⁶, ένας στρατηγός του δρόμου, που τον θεωρούν ακοινωνήτο, γιατί είναι πάντα μόνος για να σκέφτεται, ένα κοντό ανάστημα, μια φήμη μαθηματικού και ονειροπόλου. Τους βάζουν μέσα και περιμένουν τον Βοναπάρτη. Εμφανίζεται τελικά, περιζωσμένος το ξίφος του, ντύνεται, εξηγεί τις διαθέσεις του, τους δίνει τις εντολές του και τους διώχνει. Ο Augereau έχει μείνει άφωνος: έξω μόνο γίνεται πάλι κύριος του εαυτού του και ξαναβρίσκει τις συνθησιμένες του βρισιές: συμφωνεί με το Massena, ότι αυτός ο κοντός b... στρατηγός τον τρόμαξε: δεν μπορεί να καταλάβει την υπεροχή από την οποία ένωσε να συντρίβεται στο πρώτο βλέμμα.

Όταν έγινε μεγάλος άντρας το κύρος του αυξήθηκε με όλη του τη δόξα, και εξισώθηκε με εκείνο που έχει μια θεότητα για τους ευσεβείς. Ο στρατηγός Vandamme, επαναστατικός συντάρτος, πιο αγροίκος και πιο δραστήριος ακόμα από τον Augereau, έλεγε γι' αυτόν στο στρατάρχη d'Ορπανο το 1815, μια ημέρα που ανέβαιναν μαζί τη σκάλα του Κεραμεικού²⁷:

«Αγαππé μου, αυτός ο διαβολικός άνθρωπος ασκεί πάνω μου μια γοητεία που δεν μπορώ να εξηγήσω. Σε τέτοιο σημείο που εγώ, που δεν φοβάμαι ούτε θεό ούτε διάβολο, όταν τον πλησιάζω, αρχίζω να τρέμω σαν παιδί, και θα με έκανε να περάσω από την τρύπα μιας βελόνας για να με ρίξει μέσα στη φωτιά».

Ο Ναπολέων άσκησε την ίδια γοητεία πάνω σε όλους αυτούς που τον πλησίασαν*.

Ο Davout έλεγε, μιλώντας για την αφοσίωση του Maret και τη δική του: «Ανο αυτοκράτορας έλεγε και στους δυο μας: είναι προς το συμφέρον της πολιτικής μου να καταστρέψω το Παρίσι χωρίς κανείς να βγει από αυτό και να γλυτώσει, ο Maret θα κρατούσε το μυστικό, είμαι σίγουρος γι' αυτό, αλλά δεν θα μπορούσε να μην ριψοκινδυνέψει εντούτοις, φροντίζοντας να βγει η οικογένειά του. Λοιπόν! εγώ, από φόβο μήπως αποκαλυφθώ, θα άφηνα εκεί τη γυναίκα μου και τα παιδιά μου».

Αυτή η θαυμαστή δύναμη της γοητείας εξηγεί εκείνη την έξοχη επάνοδο από το νησί της Έλβας: η άμεση κατάκτηση της Γαλλίας από έναν

* Έχοντας μεγάλη επίγνωση του κύρους του, ο αυτοκράτορας ήξερε να το αυξάνει, μεταχειριζόμενος λίγο χειρότερα από ιπποκόμους τις μεγάλες προσωπικότητες που τον περιστοιχίζαν, και, ανάμεσα στους οποίους, βρίσκονταν πολλά από τα διάσημα μέλη της Εθνικής Συνέλευσης, που τόσο τους φοβόταν η Ευρώπη. Οι αφηγήσεις της εποχής είναι γεμάτες από γεγονότα σημαντικά πάνω σε αυτό το σημείο. Μια μέρα, εν μέσω του Συμβουλίου της Επικρατείας, ο Ναπολέων αποπαιρνει βάνουσα τον Beugnot, τον μεταχειρίζεται όπως έναν κακοαναθρεμμένο υπηρέτη. Αφού πέτυχε αυτό που ήθελε, τον πλησιάζει και του λέει: «Λοιπόν! μεγάλε ηλίθιε, ξαναβρήκατε το κεφάλι σας;». Τότε, ο Beugnot, ψηλός σαν ένα τύμπανο, γίγας, σκύβει πολύ χαμηλά, και ο κοντός άντρας, σπκώνοντας το χέρι, πιάνει τον ψηλό από το αυτί, «σπμάδι μεθυστικής εύνοιας», γράφει ο Beugnot, «συνθήκης χειρονομία του αφέντη που εξανθρωπίζεται». Τέτοια παραδείγματα δίνουν μια σαφή ιδέα του βαθμού της απδίας που μπορεί να προκαλέσει το κύρος. Κάνουν να καταλάβουμε την τεράστια περιφρόνηση του μεγάλου δεσπότη για τους ανθρώπους που τον περιστοιχίζουν.

άνθρωπο απομονωμένο, που πάλευε ενάντια σε όλες τις οργανωμένες δυνάμεις μιας μεγάλης χώρας, η οποία μπορούσε κάποιος να πιστέψει ότι ήταν καταπονημένη από την τυραννία του. Δεν είχε παρά να κοιτάξει τους απεσταλμένους στρατηγούς που είχαν ορκιστεί να τον συλλάβουν. Όλοι υποτάχθηκαν χωρίς συζήτηση.

Ο Ναπολέων, γράφει ο άγγλος στρατηγός Wolseley, αποβιβάζεται στη Γαλλία σχεδόν μόνος και σαν ένας εξόριστος, από το μικρό νησί της Έλβας που ήταν το βασίλειό του, και καταφέρνει μέσα σε μερικές εβδομάδες να καταστρέψει, δίχως να χυθεί αίμα, όλη την οργάνωση της ισχύος της Γαλλίας υπό τον νόμιμο βασιλιά της: η προσωπική υπεροχή ενός ανθρώπου, επιβεβαιώθηκε ποτέ πιο εκπληκτικά; Όμως, από την αρχή μέχρι το τέλος αυτής της εκστρατείας, που υπήρξε η τελευταία του, πόσο είναι αξιοπρόσεκτη η επιρροή που ασκούσε επίσης πάνω στους Συμμάχους, υποχρεώνοντάς τους να ακολουθήσουν την πρωτοβουλία του, και πόσο λίγο έλειψε να τους συντρίψει;

Το κύρος του επέζησε αυτού και συνέχισε να μεγαλώνει. Είναι αυτό που έκανε να χριστεί αυτοκράτορας ένας άσημος ανιψιός. Βλέποντας να ξαναγεννιέται σήμερα ο θρύλος του, διαπιστώνουμε ως ποιο σημείο αυτό το μεγάλο φάντασμα είναι ακόμα ισχυρό. Κακοποιήστε τους ανθρώπους, σφάζτε τους κατά εκατομμύρια, κάντε επιδρομές πάνω σε επιδρομές, όλα σας επιτρέπονται αν διαθέτετε έναν επαρκή βαθμό κύρους και το απαραίτητο ταλέντο για να το διατηρήσετε.

Επικαλέστηκα εδώ ένα παράδειγμα κύρους απολύτως εξαιρετικό, αναμφίβολα, όμως ήταν χρήσιμο για να καταλάβουμε τη γένεση των μεγάλων θρησκευτικών, των μεγάλων θεωριών και των μεγάλων αυτοκρατοριών. Δίχως τη δύναμη που ασκείται πάνω στη μάζα με το κύρος, αυτή η γένεση θα παρέμενε ακατανόητη.

Όμως το κύρος δεν θεμελιώνεται μόνο πάνω στην προσωπική επιρροή, τη στρατιωτική δόξα και το θρησκευτικό τρόπο: μπορεί να έχει πηγές περισσότερο ταπεινές και, εντούτοις, να είναι επίσης σημαντικό. Ο αιώνας μας παρέχει πολλά παραδείγματα γι' αυτό. Το ένα από αυτά, που οι μεταγενέστεροι θα το θυμούνται από γενιά σε γενιά, δόθηκε από την ιστορία του διάσημου ανθρώπου που ήδη αναφέραμε, ο οποίος άλλαξε το πρόσωπο της σφαίρας και τις εμπορικές σχέσεις των λαών διαχωρίζοντας δύο ηπείρους. Πέτυχε στην επιχείρησή του χάρη στην τεράστια θέλησή του, όμως επίσης με τη γοητεία που ασκούσε πάνω σε όλους όσους τον περιστοίχιζαν. Για να νικήσει την ομόφωνη αντίθεση, δεν είχε παρά να παρουσιαστεί να μιλήσει μια στιγμή και, υπό τη γοητεία που ασκούσε, οι αντίπαλοι γίνονταν φίλοι. Οι Άγγλοι, κυρίως, πολεμούσαν

το σχέδιο του με λύσσα· η παρουσία του στην Αγγλία άρκεσε για να συγκεντρώσει όλες τις ψήφους. Όταν, αργότερα, πέρασε από το Σάουθαμπτον, οι καμπάνες χτυπούσαν στο πέρασμα του. Έχοντάς τα όλα νικήσει, ανθρώπους και πράγματα, δεν πίστευε πια στα εμπόδια και ήθελε να ξαναρχίσει το Σουέζ στον Παναμά με τα ίδια μέσα· όμως, η πίστη που σπκώνει τα βουνά, δεν τα σπκώνει παρά υπό τον όρο να μην είναι πολύ ψηλά. Τα βουνά αντιστάθηκαν, και η καταστροφή που ακολούθησε αφάνισε το απαστράπτων φωτοστέφανο της δόξας που περικάλυπτε τον ήρωα. Η ζωή του διδάσκει πώς μπορεί να αναπτυχθεί και να εξαφανιστεί το κύρος. Αφού εξισώθηκε σε μεγαλείο με τις πιο διάσημες ιστορικές προσωπικότητες, υποβιβάστηκε από τους δικαστές της χώρας του στη θέση των πιο άθλιων εγκληματιών. Το φέρετρό του πέρασε έρημο εν μέσσω διαφόρων μαζών. Μόνο οι ξένοι μονάρχες απέτισαν φόρο τιμής στη μνήμη του*.

* Μια ξένη εφημερίδα, ο *Νέος Ελεύθερος Τύπος* της Βιέννης, εμπιστεύτηκε, στο θέμα της τύχης του Λεσέψ, τις σκέψεις μιας πολύ συνετής ψυχολογίας, και, γι' αυτόν το λόγο, αντιγράφω εδώ:

«Μετά την καταδίκη του Ferdinand de Lesseps δεν δικαιούμαστε πια να απορούμε για το θλιβερό τέλος του Χριστόφορου Κολόμβου. Αν ο Ferdinand de Lesseps είναι ένας λωποδύτης, κάθε ευγενικό ονειροπόλημα είναι ένα έγκλημα. Οι Αρχαίοι θα είχαν στεφανώσει τη μνήμη ίου Lesseps με ένα φωτοστέφανο δόξας, και θα τον ήθελαν να πίνει στην πηγή του νέκταρ, καταμεσής στον Όλυμπο, γιατί άλλαξε το πρόσωπο της γης και πραγμάτωσε έργα που τελειοποιούν τη δημιουργία. Καταδικάζοντας τον Ferdinand de Lesseps, ο πρόεδρος του εφετείου πέρασε στην αθανασία, γιατί πάντα οι άνθρωποι θα ρωτούν το όνομα του ανθρώπου που δεν φοβήθηκε να ταπεινώσει τον αιώνα ίου για να ντύσει με το ρούχο του καταδίκου των καταναγκαστικών έργων ένα γέροντα, του οποίου η ζωή υπήρξε η δόξα των συγχρόνων του.

»Ας μη μας μιλήσει κανείς πια στο εξής για άκαμπτη δικαιοσύνη, εκεί όπου βασιλεύει το γραφειοκρατικό μίσος ενάντια στα μεγάλα τολμηρά έργα. Τα έθνη έχουν ανάγκη από αυτούς τους τολμηρούς ανθρώπους που πιστεύουν στους εαυτούς τους και υπερβαίνουν όλα τα εμπόδια, δίχως να νοιάζονται για το άτομό τους. Η μεγαλοφυΐα δεν μπορεί να είναι συνετή· με τη σύνεση δεν θα μπορούσε ποτέ να πλατύνει τον κύκλο της ανθρώπινης δραστηριότητας.

»Ο Ferdinand de Lesseps γνώρισε τη μέθη του θριάμβου και την πίκρα των διαψεύσεων των ελπίδων: Σουέζ και Παναμάς. Εδώ η καρδιά επαναστατεί ενάντια στην ηθική της επιτυχίας. Όταν ο Lesseps πέτυχε να ενώσει δύο θάλασσες, ηγεμόνες και έθνη τον αναγνώρισαν σήμερα που αποτυγχάνει έναντι των βράχων των Cordilleres δεν είναι πια παρά ένας χυδαίος λωποδύτης... Εδώ υπάρχει ένας πόλεμος των κοινωνικών

Όμως τα διάφορα παραδείγματα που μόλις αναφέραμε αντιπροσωπεύουν ακραίες μορφές. Για να αποκαταστήσουμε, στις λεπτομέρειές της, την ψυχολογία του κύρους, θα έπρεπε να εξετάσουμε τη σειρά από τους ιδρυτές θρησκειών και αυτοκρατοριών μέχρι τον ιδιώτη, επιχειρώντας να θαμπώσουμε τους γείτονες του με ένα καινούργιο ένδυμα ή μια διακόσμηση.

Μεταξύ των ακραίων όρων αυτής της σειράς θα τοποθετούνταν όλες οι μορφές του κύρους μέσα στα διάφορα στοιχεία ενός πολιτισμού: επιστήμες, τέχνες, λογοτεχνία κ.λπ., και θα βλέπαμε τότε ότι το κύρος συνιστά το θεμελιώδες στοιχείο της πειθούς. Τον άνθρωπο, την ιδέα ή το πράγμα που διαθέτουν κύρος, διαμέσου της μετάδοσης τα μιμούνται αμέσως και, αυτά επιβάλλουν σε μια ολόκληρη γενιά ορισμένους τρόπους να αισθάνεται και να εκφράζει τις σκέψεις. Η μίμηση είναι άλλωστε τις περισσότερες φορές ασυνείδητη, και είναι ακριβώς αυτό που την καθιστά πλήρη. Οι σύγχρονοι ζωγράφοι, καθώς απομιμούνται τα ξεθωριασμένα χρώματα και τις άκαμπτες στάσεις ορισμένων *rūmitifs*²⁸, δεν υποπτεύονται καθόλου από πού έρχεται η έμπνευσή τους: πιστεύουν στην προσωπική τους ελκρινεία, παρόλο που αν ένας έξοχος δάσκαλος δεν είχε ανανεώσει αυτήν τη μορφή τέχνης, θα συνεχίζαμε να μη βλέπουμε από αυτή παρά τις απλές και κατώτερες πλευρές. Αυτοί που, κατά το παράδειγμα ενός διάσημου νεωτεριστή, πλημμυρίζουν τους πίνακες τους με σκιές μελανές, δεν βλέπουν πια μέσα στη φύση μελανό εδώ και πενήντα χρόνια, όμως είναι υποβεβλημένοι από την προσωπική και ιδιαίτερη εντύπωση ενός ζωγράφου που μπορούσε να έχει ένα μεγάλο κύρος. Σε κάθε στοιχείο του πολιτισμού, εύκολα θα μπορούσαμε να επικαλεστούμε τέτοια παραδείγματα.

Βλέπουμε, από αυτά που προηγούνται, ότι πολλοί παράγοντες μπορούν να παρεισφρήσουν στη γένεση του κύρους: ένας από τους πιο σημαντικούς υπήρξε πάντα η επιτυχία. Ο άνθρωπος που επιτυγχάνει, η ιδέα που επιβάλλεται, σταματούν, εξαιτίας του ίδιου αυτού γεγονότος, να αμφισβητούνται.

Το κύρος χάνεται πάντα με την αποτυχία. Τον ήρωα που η μάζα επευφημούσε την προηγούμενη μέρα, τον προπιλακίζει την επομένη, αν τον έχει πλήξει η μοίρα. Η αντίδραση θα είναι επίσης τόσο περισσότερο έντονη όσο το κύρος θα έχει υπάρξει πιο μεγάλο. Ο όχλος θεωρεί τότε τον

τάξεων, μια δυσαρέσκεια γραφειοκρατών και υπαλλήλων που, με τον ποινικό κώδικα, εκδικούνται αυτούς που θα ήθελαν να σηκωθούν ψηλότερα από τους άλλους... Οι σύγχρονοι νομοθέτες βρίσκονται αμήχανοι μπροστά σε αυτές τις μεγάλες ιδέες του ανθρώπινου πνεύματος: το κοινό τις καταλαβαίνει ακόμα λιγότερο, και είναι εύκολο σε έναν εισαγγελέα Εφετείου να αποδείξει ότι ο Stanley είναι ένας δολοφόνος και ο Lesseps ένας απατεώνας».

εκπειπωκότα ήρωα ως όμοιό του, και εκδικείται που έσκυψε μπροστά σε μια υπεροχή που δεν αναγνωρίζει πια. Ο Ροβεσπιέρος, αποκεφαλίζοντας τους συνεργάτες του και πάρα πολλούς από τους συγχρόνους του, διέθετε ένα τεράστιο κύρος. Μια μετατόπιση μερικών ψήφων τον έκανε να το χάσει αμέσως, και πμάζα τον ακολούθησε στη λαιμπτόμο με τόσες κατάρες, με όσες συνόδευε την παραμονή τα θύματα του. Πάντα οι πιστοί καταστρέφουν με οργή τα αγάλματα των αρχαίων τους θεών.

Το κύρος που αίρεται από την αποτυχία χάνεται απότομα. Μπορεί να παραβλαφθεί επίσης με την αμφισβήτηση, αλλά με έναν τρόπο πιο αργό. Αυτή η μέθοδος έχει, εντούτοις, ένα αποτέλεσμα πολύ σίγουρο. Το κύρος που αμφισβητείται, ήδη δεν είναι πια κύρος. Οι θεοί και οι άνθρωποι που μπόρεσαν να διαφυλάξουν για πολύ καιρό το κύρος τους δεν ανέχτηκαν ποτέ την αμφισβήτηση. Για να κάνουν τις μάζες να τους θαυμάζουν, πρέπει πάντα να τις κρατούν σε απόσταση.

τέταρτο κεφάλαιο

όρια του ευμετάβλητου των πεποιθήσεων και των ιδεών των μαζών

1. Οι σταθερές πεποιθήσεις

Ένας στενός παραλληλισμός υφίσταται μεταξύ των ανατομικών χαρακτήρων των όντων και των ψυχολογικών τους χαρακτήρων. Στους ανατομικούς χαρακτήρες βρίσκουμε ορισμένα αμετάβλητα στοιχεία ή τόσο λίγο μεταβλητά που χρειάζεται η διάρκεια των γεωλογικών εποχών για να τα αλλάξει. Πλάι σε αυτούς τους σταθερούς, άκαμπτους χαρακτήρες, συναντούμε άλλους πολύ ασταθείς, τους οποίους το περιβάλλον, η τέχνη του κτηνοτρόφου και του κηπουρού τροποποιούν ενίοτε σε σημείο να σκεπάζουν, για τον ελάχιστο προσεκτικό παρατηρητή, τους βασικούς χαρακτήρες.

Το ίδιο φαινόμενο παρατηρείται για τους ηθικούς χαρακτήρες. Πλάι στα άκαμπτα ψυχολογικά στοιχεία μιας φυλής συναντούμε στοιχεία ασταθή και ευμετάβλητα. Και γι' αυτό, μελετώντας τις πεποιθήσεις και τις ιδέες ενός λαού, διαπιστώνουμε πάντα ένα υπόβαθρο πολύ σταθερό, πάνω στο οποίο εμβολιάζονται ιδέες το ίδιο ασταθείς με την άμμο που σκεπάζει το βράχο.

Οι πεποιθήσεις και οι ιδέες των μαζών συνιστούν έτσι δύο τάξεις καλά διακριτές. Από το ένα μέρος οι μεγάλες σταθερές πεποιθήσεις, που

δαιωνίζονται πολλούς αιώνες, και πάνω στις οποίες βασίζεται ένας ολοκληρωμένος πολιτισμός. Τέτοιες, άλλοτε, ήταν η φεουδαρχική αντίληψη, οι χριστιανικές ιδέες, αυτές της μεταρρύθμισης. Τέτοιες, στις μέρες μας, είναι η αρχή των εθνοτήτων, οι δημοκρατικές και κοινωνικές ιδέες. Από την άλλη πλευρά οι προσωρινές και μεταβαλλόμενες ιδέες, οι οποίες πηγάζουν τις περισσότερες φορές από γενικές αντιλήψεις, που κάθε εποχή βλέπει να εμφανίζονται και να πεθαίνουν: τέτοιες είναι οι θεωρίες που οδηγούν τις τέχνες και τη λογοτεχνία σε ορισμένες περιόδους, αυτές, για παράδειγμα, που παράγουν το ρομαντισμό, το νατουραλισμό κ.λπ. Το ίδιο επιφανειακές με τη μόδα, αλλάζουν όπως τα μικρά κύματα, που γεννιούνται και εξαφανίζονται διαρκώς στην επιφάνεια μιας λίμνης με βαθιά νερά.

Οι μεγάλες γενικές πεποιθήσεις είναι πολύ περιορισμένες σε αριθμό. Η διαμόρφωσή τους και η εξαφάνισή τους συνιστούν για κάθε ιστορική φυλή τα ύψιστα σημεία της ιστορίας της. Είναι ο αληθινός σκελετός των πολιτισμών.

Μια προσωρινή άποψη εγκαθίσταται εύκολα μέσα στην ψυχή των μαζών, όμως είναι πολύ δύσκολο να ριζώσει εκεί μια σταθερή πεποίθηση, και επίσης πολύ δύσκολο να καταστρέψουν αυτή την τελευταία αφού διαμορφώθηκε. Δεν μπορούν καθόλου να την αλλάξουν παρά με τίμημα βίαιες επαναστάσεις, και μόνο αφού η πεποίθηση έχει χάσει σχεδόν ολοκληρωτικά την εξουσία της πάνω στις ψυχές. Οι επαναστάσεις χρησιμοποιούν τότε για να αποκρούσουν ολοκληρωτικά πεποιθήσεις που σχεδόν είναι εγκαταλελειμμένες ήδη, αλλά τις οποίες ο ζυγός της συνήθειας εμπόδιζε να εγκαταλειφθούν ολοκληρωτικά. Οι επαναστάσεις που αρχίζουν είναι στην πραγματικότητα πεποιθήσεις που τελειώνουν.

Η ακριβής ημέρα, που έχει οριστεί για να πεθάνει μια μεγάλη πεποίθηση, είναι αυτή που αρχίζει να αμφισβητείται η αξία της. Κάθε γενική πεποίθηση, καθώς δεν είναι άλλο από ένα επινόημα, δεν θα μπορούσε να υφίσταται παρά υπό τον όρο να διαφεύγει της εξέτασης.

Όμως, και αν ακόμα μια πεποίθηση είναι σοβαρά κλονισμένη, οι θεσμοί που προέρχονται από αυτή διατηρούν τη δύναμη τους και δεν εξαλείφονται παρά αργά. Όταν στο τέλος έχει χάσει ολοκληρωτικά τη δύναμη της, όλα όσα υποβάσταζε καταρρέουν. Δεν έμελλε μέχρι στιγμής ένας λαός να αλλάξει τις πεποιθήσεις του, δίχως πάραυτα να είναι καταδικασμένος να μεταμορφώσει τα στοιχεία του πολιτισμού του.

Τα μεταμορφώνει μέχρι να υιοθετήσει μια καινούργια γενική πεποίθηση· και ζει μέχρι τότε αναγκαστικά μέσα στην αναρχία. Οι γενικές πεποιθήσεις είναι τα απαραίτητα στηρίγματα των πολιτισμών παρέχουν έναν προσανατολισμό στις ιδέες, και μόνο αυτές μπορούν να εμπνεύσουν την πίστη και να δημιουργήσουν το καθήκον.

Οι λαοί ανέκαθεν αισθάνθηκαν τη χρησιμότητα του να αποκτήσουν

γενικές πεποιθήσεις, και κατάλαβαν από ένστικτο ότι η εξαφάνισή τους έμελλε να σημάνει γι' αυτούς την ώρα της παρακμής. Η φανατική λατρεία της Ρώμης υπήρξε η πεποίθηση που έκανε τους Ρωμαίους κυρίους του κόσμου. Όταν πέθανε αυτή η πεποίθηση η Ρώμη έπρεπε να χαθεί. Μόνο όταν οι βάρβαροι, οι καταστροφείς του ρωμαϊκού πολιτισμού, απέκτησαν κάποιες κοινές πεποιθήσεις, έφτασαν σε κάποια συνοχή και μπόρεσαν να βγουν από την αναρχία.

Δεν είναι λοιπόν δίχως λόγο που οι λαοί υπερασπίστηκαν ανέκαθεν τις πεποιθήσεις τους με αδιαλλαξία. Πολύ επικριτέα από φιλοσοφική άποψη, αντιπροσωπεύει μέσα στη ζωή των εθνών μια αρετή. Για να θεμελιωθούν ή να διατηρηθούν γενικές πεποιθήσεις ο Μεσαίωνας τροφοδότησε τόσες πύρες, που πολλοί εφευρέτες και νεωτεριστές πέθαναν μέσα στην απόγνωση, όταν απέφευγαν τα μαρτύρια. Για να τις υπερασπιστούν, ο κόσμος συνταράχθηκε πολλές φορές, εκατομμύρια ανθρώπων έπεσαν στα πεδία της μάχης και θα πέσουν ακόμα.

Μεγάλα εμπόδια αντιστέκονται, το έχουμε πει, στην εγκατάσταση μιας γενικής πεποίθησης αλλά, όταν εγκατασταθεί οριστικά, η δύναμή της είναι για πολύ καιρό ακαταγώνιστη και, όποια και αν είναι η φιλοσοφική της πλαστότητα, επιβάλλεται στα πιο φωτεινά πνεύματα. Οι λαοί της Ευρώπης δεν έχουν, εδώ και δεκαπέντε αιώνες, θεωρήσει ως αναμφισβήτητες αλήθειες θρησκευτικές δοξασίες τόσο βάρβαρες*, όταν τις εξετάζουμε από κοντά, όσο αυτές του Μοίλοχ. Ο φρικτός παραλογισμός του μύθου ενός θεού που εκδικείται με τρομερά μαρτύρια το γιο του για την ανυπακοή ενός από τα πλάσματα του, δεν έγινε αντιληπτός για πολλούς αιώνες. Τα πιο δυνατά πνεύματα, ένας Γαλιλαίος, ένας Νεύτων, ένας Λάιμπνιτς, ούτε καν φαντάστηκαν μια στιγμή ότι η αλήθεια τέτοιων δοξασιών θα μπορούσε να αμφισβητηθεί. Τίποτα δεν αποδεικνύει καλύτερα την ύπνωσι που παράγεται από τις γενικές πεποιθήσεις, αλλά και τίποτα δεν δείχνει καλύτερα, επίσης, τα ταπεινωτικά όρια του πνεύματος μας.

Μόλις ένα καινούργιο δόγμα εμφυτευθεί στην ψυχή των μαζών, γίνεται ο εμπνευστής των θεσμών της, των τεχνών της και της συμπεριφοράς της. Η εξουσία του τότε πάνω στις ψυχές είναι απόλυτη. Οι άνθρωποι της δράσης ονειρεύονται να το πραγματώσουν, οι νομοθέτες να το εφαρμόσουν, οι φιλόσοφοι, οι καλλιτέχνες, οι λογοτέχνες φροντίζουν να το εκφράσουν με διάφορες μορφές.

Από τη θεμελιώδη πεποίθηση μπορούν να προκύψουν πρόσκαιρες

* Βάρβαρες φιλοσοφικά, εννώ. Πρακτικά, έχουν δημιουργήσει έναν πολιτισμό εντελώς καινούργιο και, για πολλούς αιώνες, επέτρεψαν στον άνθρωπο να διαβλέψει αυτούς τους μαγεμένους παραδείσους του ονείρου και της ελπίδας που δεν θα γνωρίσει περισσότερο.

παρεπόμενες ιδέες, αλλά φέρουν πάντα το αποτύπωμα της πίστης από την οποία κατάγονται. Ο αιγυπτιακός πολιτισμός, ο πολιτισμός του Μεσαίωνα, ο μουσουλμανικός πολιτισμός των Αράβων πηγάζουν από έναν μικρό αριθμό θρησκευτικών πεποιθήσεων που έχουν θέσει τη σφραγίδα τους πάνω στα ελάχιστα στοιχεία αυτών των πολιτισμών, και επιτρέπουν να τις αναγνωρίσουμε αμέσως.

Χάρη στις γενικές πεποιθήσεις οι άνθρωποι κάθε εποχής είναι περιτοχισμένοι από ένα δίκτυο παραδόσεων, ιδεών και εθίμων, από το ζυγό των οποίων δεν θα μπορούσαν να ξεφύγουν, και τα οποία τους κάνουν πάντα να μοιάζουν λίγο μεταξύ τους. Το πιο ανεξάρτητο πνεύμα δεν σκέπτεται να απαλλαγεί από αυτά. Πραγματική τυραννία είναι αυτή που ασκείται αουειδίητα πάνω στις ψυχές, γιατί είναι η μόνη που δεν μπορεί να πολεμηθεί. Ο Τιβέριος, ο Τζένγκις Χαν, ο Ναπολέον υπήρξαν αναμφίβολα φοβεροί τύραννοι, όμως, από το βάθος του τάφου τους, ο Μωυσής, ο Βούδας, ο Ιησούς, ο Μωάμεθ, ο Λούθηρος έχουν ασκήσει πάνω στις ψυχές ένα δεινό δεσποτισμό πολύ διαφορετικό. Μια συνωμοσία κατέβαλε έναν τύραννο, όμως τι μπορεί να κάνει σε μια πεποιθήση καλά εγκατεστημένη; Στον βίαιο αγώνα της ενάντια στον Καθολικισμό, και παρά την εμφανή συναίνεση των όχλων, παρά τις μεθόδους καταστροφής, τις εξίσου ανελέητες με αυτές της Ιερής Εξέτασης, είναι που ηττήθηκε η μεγάλη μας Επανάσταση. Οι μόνοι πραγματικοί τύραννοι της ανθρωπότητας ήταν πάντοτε τα φαντάσματα των νεκρών ή οι αυταπάτες που έπλασε η ίδια.

Ο φιλοσοφικός παραλογισμός κάποιων γενικών πεποιθήσεων δεν υπήρξε ποτέ, το επαναλαμβάνω, ένα εμπόδιο στο θρίαμβό τους. Αυτός ο θρίαμβος δεν μοιάζει επίσης δυνατός, παρά υπό τον όρο αυτές να περιέχουν κάποιον κρυφό παραλογισμό. Η καταφανής αδυναμία των σύγχρονων σοσιαλιστικών πεποιθήσεων δεν θα τις εμποδίσει να εμφυτευθούν στην ψυχή των μαζών. Η πραγματική τους κατωτερότητα σε σχέση με όλες τις θρησκευτικές πεποιθήσεις εξαρτάται μόνο από το εξής: καθώς το ιδεώδες της ευτυχίας που υπόσχονται αυτές οι τελευταίες δεν πρόκειται να πραγματοποιηθεί παρά σε μια μελλοντική ζωή, κανένας δεν θα μπορούσε να αμφισβητήσει αυτή την πραγμάτωση. Καθώς το ιδεώδες της σοσιαλιστικής ευτυχίας πρέπει να πραγματοποιηθεί πάνω στη γη, η ματαιότητα των υποσχέσεων θα φανεί από τις πρώτες απόπειρες πραγμάτωσης και η καινούργια πεποίθηση θα χάσει αμέσως κάθε κύρος. Η δύναμή της δεν θα μεγαλώσει λοιπόν παρά ως τη μέρα της πραγμάτωσης. Και γ' αυτό, αν η καινούργια θρησκεία ασκεί καταρχήν, όπως όλες αυτές που έχουν προηγηθεί, μια δράση καταστροφική, δεν θα μπορεί στη συνέχεια να ασκήσει έναν δημιουργικό ρόλο.

2. Οϊασταθείς ιδέες των μαζών

Πάνω από τις σταθερές πεποιθήσεις, των οποίων μόλις δείξαμε τη δύναμη, βρίσκεται ένα στρώμα απόψεων, ιδεών, σκέψεων που γεννιούνται και πεθαίνουν διαρκώς. Η διάρκεια μερικών είναι πολύ εφήμερη, και οι πιο σημαντικές δεν ξεπερνούν καθόλου τη ζωή μιας γενιάς. Έχουμε σημειώσει ήδη ότι οι αλλαγές που επισυμβαίνουν σε αυτές τις απόψεις είναι ενίοτε πολύ περισσότερο επιφανειακές παρά πραγματικές, και φέρουν πάντα το αποτύπωμα των ιδιοτήτων της φυλής. Εξετάζοντας, για παράδειγμα, τους πολιτικούς θεσμούς της χώρας μας, έχουμε δείξει ότι τα, φαινομενικά, περισσότερο αντίθετα κόμματα: τα μοναρχικά, τα ριζοσπαστικά, τα ιμπεριαλιστικά, τα σοσιαλιστικά κ.λπ., έχουν ένα ιδεώδες απολύτως ταυτόσημο, και ότι αυτό το ιδεώδες εξαρτάται μόνο από τη διανοητική σύνθεση της φυλής μας, αφού, κάτω από ανάλογα ονόματα, ξαναβρίσκουμε σε άλλα έθνη ένα αντίθετο ιδεώδες. Το όνομα που δίνεται στις ιδέες, οι απατηλές διασκευές, δεν αλλάζουν την ουσία των πραγμάτων. Οι αστοί της Επανάστασης, απόλυτα εμποτισμένοι με λατινική λογοτεχνία, και οι οποίοι, με τα μάτια τους προσπλωμένα στη ρωμαϊκή δημοκρατία, υιοθέτησαν τους νόμους της, τις πυραμίδες της και τις τβέννους της, δεν προέρχονταν από τους Ρωμαίους επειδή παρέμεναν υπό το κράτος μιας δυνατής ιστορικής υποβολής.

Ο ρόλος του φιλοσόφου είναι να διερευνά αυτό που επιβιώνει από τις παλαιές πεποιθήσεις κάτω από τις φαινομενικές αλλαγές, και να διακρίνει μέσα στην κινούμενη παλίρροια των ιδεών τις κινήσεις που καθορίζονται από τις γενικές πεποιθήσεις και την ψυχή της φυλής.

Δίχως αυτό το κριτήριο, θα μπορούσαμε να πιστέψουμε ότι οι μάζες αλλάζουν πολιτικές ή θρησκευτικές πεποιθήσεις συχνά και κατά βούληση. Η Ιστορία στο σύνολο της, πολιτική, θρησκευτική, καλλιτεχνική, λογοτεχνική, μοιάζει πραγματικά να το αποδεικνύει.

Ας πάρουμε για παράδειγμα μια σύντομη περίοδο, από το 1790 ως το 1820 μόνο, δηλαδή τριάντα χρόνια, τη διάρκεια μιας γενιάς. Βλέπουμε εκεί τις μάζες, κατ' αρχάς μοναρχικές, να γίνονται επαναστατικές, μετά ιμπεριαλιστικές, και μετά πάλι μοναρχικές. Στη θρησκεία ελίσσονται στο ίδιο χρονικό διάστημα από τον Καθολικισμό στον Αθεϊσμό, μετά στον Ντεϊσμό, και μετά επιστρέφουν στις μορφές τις περισσότερο υπερβολικές του Καθολικισμού. Και δεν είναι μόνο οι μάζες, αλλά επίσης αυτοί που τις οδηγούν, που υφίστανται παρόμοιες μεταμορφώσεις. Βλέπουμε αυτά τα σπουδαία μέλη της Εθνοσυνέλευσης, ορκισμένους εχθρούς των βασιλιάδων, και που δεν ήθελαν ούτε θεούς ούτε αφεντικά, να γίνονται ταπεινοί δούλοι του Ναπολέοντα, και μετά να φέρουν ευλαβώς λαμπάδες στις λιτανείες υπό το Λουδοβίκο ΙΔ'.

Και στη διάρκεια των εβδομήντα χρόνων που ακολουθούν, πόσες

μεταβολές ακόμη στις ιδέες των μαζών. Η «Απιστη Αλβιόνα» των αρχών αυτού του αιώνα γίνεται ο σύμμαχος της Γαλλίας υπό τον κληρονόμο του Ναπολέοντα: η Ρωσία, δύο φορές σε πόλεμο μαζί μας, και η οποία τόσο είχε χαρεί με τα τελευταία μας ατυχήματα, θεωρείται ξαφνικά μια φίλη.

Στη λογοτεχνία, στην Τέχνη, στη φιλοσοφία, οι διαδοχές ιδεών εμφανίζονται πιο γρήγορες ακόμα. Ο ρομαντισμός, ο νατουραλισμός, ο μυστικισμός κ.λπ., γεννιούνται και πεθαίνουν αλληλοδιαδοχικά. Ο καλλιτέχνης και ο συγγραφέας, που επευφημούνταν χθες, είναι βαθιά περιφρονημένοι αύριο.

Όμως, αν αναλύσουμε αυτές τις μεταβολές, τις φαινομενικά τόσο βαθιές, τι βλέπουμε; Όλες αυτές, που είναι αντίθετες στις γενικές πεποιθήσεις και στα αισθήματα της φυλής, δεν έχουν παρά μια εφήμερη διάρκεια, και το ποτάμι που εκτρέπεται ξαναβρίσκει σε λίγο την πορεία του. Οι ιδέες που δεν συνδέονται με καμιά γενική πεποίθηση, με κανένα αισθημα της φυλής, και οι οποίες επομένως δεν θα μπορούσαν να έχουν σταθερότητα, βρίσκονται υπό το κράτος όλων των συγκυριών ή, αν προτιμάτε, των ελάχιστων μεταβολών του περιβάλλοντος. Διαμορφωμένες με τη βοήθεια της υποβολής και της μετάδοσης είναι πάντα προσωρινές, και γεννιούνται και εξαφανίζονται ενίοτε τόσο γρήγορα όσο και οι λόφοι από άμμο, που σχηματίζονται από τον άνεμο κοντά στη θάλασσα.

Στις μέρες μας, το σύνολο των ασταθών ιδεών των μαζών είναι μεγαλύτερο από ποτέ: και αυτό για τρεις διαφορετικούς λόγους.

Ο πρώτος είναι ότι οι παλαιές πεποιθήσεις, χάνοντας προοδευτικά την εξουσία τους, δεν δρουν πια όπως στο παρελθόν πάνω στις πρόσκαιρες ιδέες, για να τους δώσουν έναν ορισμένο προσανατολισμό. Η εξάλειψη των γενικών πεποιθήσεων αφήνει χώρο σε μια μάζα από επιμέρους ιδέες δίχως παρελθόν ούτε μέλλον.

Ο δεύτερος λόγος είναι ότι η αυξανόμενη δύναμη των μαζών, που βρίσκει όλο και λιγότερο κάποιο αντίβαρο, η υπέρμετρη αστάθειά τους των ιδεών, μπορεί να εκδηλωθεί ελεύθερα.

Ο τρίτος λόγος, τέλος, είναι η πρόσφατη διάχυση του τύπου, που κάνει να περνούν αδιάκοπα κάτω από τα μάτια οι πιο αντίθετες απόψεις. Οι υποβολές που παράγονται από καθεμία από αυτές, σε λίγο καταργούνται από αντίθετες υποβολές. Καμιά ιδέα λοιπόν δεν καταφέρνει να διαρκέσει, και όλες είναι προορισμένες για μια εφήμερη ύπαρξη. Πεθαίνουν προτού να μπορέσουν να διαδοθούν αρκετά για να γίνουν γενικές.

Από αυτές τις διάφορες αιτίες προκύπτει ένα φαινόμενο πολύ καινούργιο μέσα στην ιστορία του κόσμου, και πολύ χαρακτηριστικό της σύγχρονης εποχής: θέλω να πω για την αδυναμία των κυβερνήσεων να κατευθύνουν την κοινή γνώμη.

Άλλοτε, και αυτό το άλλοτε δεν είναι πολύ μακριά, η δράση των κυβερνήσεων, η επιρροή κάποιων συγγραφέων και ενός μικρού αριθμού

εφημερίδων, συνιστούσαν τους αληθινούς ρυθμιστές της κοινής γνώμης. Σήμερα οι συγγραφείς έχουν χάσει κάθε επιρροή, και οι εφημερίδες δεν κάνουν άλλο από το να αντανακλούν την κοινή γνώμη. Όσο για τους πολιτικούς άντρες, μακριά από το να την κατευθύνουν, δεν προσπαθούν παρά να την ακολουθούν. Ο φόβος τους για την κοινή γνώμη φτάνει ενίοτε μέχρι τον τρόμο, και στερεί τη συμπεριφορά τους από κάθε σταθερότητα.

Η γνώμη των μαζών τείνει λοιπόν να γίνει, προοδευτικά, ο υπέρτατος ρυθμιστής της πολιτικής. Φτάνει σήμερα να επιβάλλει συμμαχίες, όπως το είδαμε για τη ρωσική συμμαχία, η οποία, σχεδόν αποκλειστικά, προέκυψε από ένα λαϊκό κίνημα.

Είναι ένα σύμπτωμα πολύ περίεργο, να βλέπουμε στις μέρες μας πάπες, βασιλιάδες και αυτοκράτορες να υποτάσσονται στο μηχανισμό της συνέντευξης, για να εκθέσουν τη σκέψη τους πάνω σε ένα δεδομένο ζήτημα στην κρίση των μαζών. Άλλοτε μπορούσαμε να πούμε ότι η πολιτική δεν ήταν υπόθεση συναισθηματική. Θα μπορούσαμε να το πούμε και σήμερα ακόμα, βλέποντας την να παίρνει για οδηγό τις παρορμήσεις ασταθών μαζών που αγνοούν τη λογική και κατευθύνονται μόνο από το συναίσθημα;

Όσο για τον Τύπο, που άλλοτε διπύθυνε την κοινή γνώμη³⁰, όφειλε, όπως οι κυβερνήσεις, να υποχωρήσει μπροστά στη δύναμη των μαζών. Η δύναμή του ασφαλώς είναι σημαντική, όμως μόνο επειδή αντιπροσωπεύει αποκλειστικά την αντανάκλαση των κοινών γνώμων και των ασταμάπτων μεταβολών τους. Καθώς έγινε απλός πράκτορας πληροφοριών, παραιτείται από το να επιβάλει οποιαδήποτε ιδέα, οποιαδήποτε θεωρία. Ακολουθεί όλες τις μεταβολές της κοινής σκέψης, και οι ανάγκες του ανταγωνισμού τον υποχρεώνουν σε αυτό, με συνέπεια να χάνει τους αναγνώστες του. Τα παλαιά, αλλοτινά επίσημα και ισχύοντα όργανα, των οποίων η προηγούμενη γενιά άκουγε με ευλάβεια τους χρησμούς, έχουν εξαφανιστεί ή έγιναν φύλλα πληροφοριών, πλαισιωμένα από διασκεδαστικά χρονικά, από κοσμικά κουτσομπολιά και από οικονομικές διαφημίσεις. Ποια εφημερίδα θα ήταν σήμερα αρκετά πλούσια, για να επιτρέψει στους συντάκτες της προσωπικές απόψεις, και ποιο κύρος θα είχαν αυτές σε αναγνώστες που ζητούν μόνο να πληροφορηθούν ή να διασκεδάσουν, και οι οποίοι, πίσω από κάθε σύσταση, διαβλέπουν πάντα τον κερδοσκόπο; Η κριτική δεν έχει επίσης πια τη δύναμη να λανσάρει ένα βιβλίο ή ένα θεατρικό έργο. Μπορεί να βλάψει, αλλά όχι να ωφελήσει. Οι εφημερίδες, τόσο έχουν συνείδηση του ανώφελου κάθε προσωπικής γνώμης, που έχουν γενικά καταργήσει τις λογοτεχνικές κριτικές, και περιορίζονται να δίνουν τον τίτλο του βιβλίου μαζί με δύο ή τρεις γραμμές διαφήμισης, και, σε είκοσι χρόνια, θα γίνει πιθανώς το ίδιο για τη θεατρική κριτική.

Το να κατασκοπεύουν την κοινή γνώμη έχει γίνει σήμερα η ουσιαστική μέριμνα του Τύπου και των κυβερνήσεων. Ποια έκβαση θα έχει αυτό το γεγονός, αυτό το νομοσχέδιο, αυτός ο λόγος, να τι πρέπει να ξέρουμε δεν είναι εύκολο, γιατί τίποτα δεν είναι πιο ασταθές και πιο ευμετάβλητο από τη σκέψη των μαζών. Τις βλέπουμε να υποδέχονται με αναθέματα αυτό που είχαν επευφημήσει την προηγούμενη ημέρα.

Αυτή η παντελής απουσία κατεύθυνσης της κοινής γνώμης, και ταυτόχρονα η διάλυση των γενικών πεποιθήσεων, είχαν ως τελικό αποτέλεσμα τον πλήρη διασκορπισμό όλων των πεποιθήσεων και την αυξανόμενη αδιαφορία των μαζών, καθώς και των ατόμων, γ' αυτό που δεν αγγίζει καθαρά τα άμεσα συμφέροντά τους. Οι στρεβλώσεις θεωριών τέτοιων, όπως ο Σοσιαλισμός, δεν στρατολογούν καθόλου υποστηρικτές πραγματικά καλής πίστης παρά μέσα στα στρώματα των γραμμάτων: εργάτες των ορυχείων και των εργοστασίων, για παράδειγμα. Ο μικροαστός, ο ελαφρώς μορφωμένος εργάτης, έχουν γίνει πολύ σκεπτικιστές.

Η εξέλιξη που λαμβάνει χώρα έτσι, εδώ και τριάντα χρόνια, είναι εκπληκτική. Στην εποχή που προηγήθηκε, και που απέχει όμως λίγο, οι ιδέες διέθεταν ακόμα έναν γενικό προσανατολισμό· απέρρεαν από την υιοθέτηση κάποιας θεμελιώδους πεποίθησης. Μόνο το γεγονός ότι κάποιος ήταν μοναρχικός έδινε μοιραία, τόσο για την ιστορία όσο και για τις επιστήμες, ορισμένες ιδέες σταθερές, και το γεγονός ότι κάποιος ήταν δημοκρατικός παρείχε ιδέες εντελώς αντίθετες. Ένας μοναρχικός ήξερε καθαρά ότι ο άνθρωπος δεν κατεβαίνει από τον πίθηκο, και ένας δημοκρατικός ήξερε, όχι λιγότερο καθαρά, ότι κατεβαίνει. Ο μοναρχικός έπρεπε να μιλά για την επανάσταση με αποστροφή, και ο δημοκρατικός με σεβασμό. Ορισμένα ονόματα, όπως αυτά του Ροβεσπιέρου και του Μαρά, έπρεπε να προφέρονται με μορφασμούς ευλάβειας, και άλλα, όπως αυτά του Καίσαρα, του Αυγούστου και του Ναπολέοντα, δεν μπορούσαν να προφέρονται δίχως ύβρεις. Μέχρι μέσα στη δική μας Σορβόνη επικρατούσε αυτός ο αφελής τρόπος να αντιλαμβάνονται την ιστορία.

Σήμερα, μπρος στη συζήτηση και την ανάλυση, κάθε ιδέα χάνει το κύρος της· οι αιχμές της φθείρονται γρήγορα, και επιβιώνουν πολύ λίγες ιδέες ικανές να μας ενθουσιάσουν. Ο σύγχρονος άνθρωπος κυριεύεται προοδευτικά από την αδιαφορία.

Ας μη θρηνούμε πολύ αυτήν τη γενική κοινορτοποίηση των ιδεών. Όποιο και αν είναι ένα σύμπτωμα παρακμής μέσα στη ζωή ενός λαού, δεν θα μπορούσαμε να το αμφισβητήσουμε. Οι οραματιστές, οι απόστολοι, οι καθοδηγητές, οι πεπεισμένοι με μια λέξη, έχουν σίγουρα μιαν εντελώς άλλη δύναμη από τους αρνητές, τους κριτικούς και τους αδιάφορους: αλλά ας μην ξεχνούμε ότι, με τη σημερινή ισχύ των μαζών, αν μια μόνο ιδέα μπορούσε να αποκτήσει αρκετό κύρος για να επιβληθεί, θα

ήταν σε λίγο περιβεβλημένη με μια δύναμη τόσο τυραννική, που όλοι θα έπρεπε πάραυτα να λυγίσουν μπροστά της. Η εποχή της ελεύθερης συζήτησης τότε θα έκλεινε για πολύ καιρό. Οι μάζες αντιπροσωπεύουν κάποιες φορές ειρηνικούς κυρίους, όπως ήταν στις ώρες τους ο Ηλιογάβαλος και ο Τιβέριος, έχουν όμως επίσης βίαια καπρίτσια. Ένας πολιτισμός έτοιμος να πέσει στα χέρια τους βρίσκεται στο έλεος πολλών κινδύνων για να διαρκέσει πολύ καιρό. Αν κάποιο πράγμα μπορούσε να καθυστερήσει λίγο την ώρα της κατάρρευσης, θα ήταν ακριβώς η ακραία αστάθεια των ιδεών και η αυξανόμενη αδιαφορία των μαζών για όλες τις γενικές πεποιθήσεις.

τρίτο μέρος

ταξινομήση
και περιγραφή
των διαφόρων
κατηγοριών
των μαζών

Θα περιγράψουμε με λίγα λόγια τους διαφορετικούς χαρακτήρες των διαφόρων κατηγοριών των μαζών*.

1. *Ετερογενείς μάζες*

Αυτές οι ομάδες είναι αυτές των οποίων μελετήσαμε τους χαρακτήρες προηγουμένως. Συντίθενται από οποιαδήποτε άτομα, όποιο και αν είναι το επάγγελμά τους ή η ευφυΐα τους.

Σε αυτό το έργο αποδείξαμε ότι η ψυχολογία των ανθρώπων μέσα στη μάζα διαφέρει ουσιαστικά από την ατομική τους ψυχολογία, και ότι η διάνοια δεν εξαιρείται από αυτή τη διαφοροποίηση. Είδαμε ότι, μέσα στις ομάδες, αυτή δεν παίζει κανένα ρόλο. Μόνο ασυνείδητα αισθήματα μπορούν να δράσουν τότε.

Ένας θεμελιώδης παράγοντας, η φυλή, επιτρέπει να διαχωρίσουμε με αρκετή σαφήνεια τις διάφορες ετερογενείς μάζες.

Ήδη έχουμε επανέλθει πολλές φορές στο ρόλο της και έχουμε δείξει ότι είναι ο πιο ισχυρός παράγοντας, ικανός να καθορίσει τις πράξεις των ανθρώπων. Η επίδρασή της εκδηλώνεται ομοίως στους χαρακτήρες των μαζών. Ένα πλήθος συντεθειμένο από οποιουσδήποτε ανθρώπους, αλλά όλοι τους Άγγλοι ή Κινέζοι, θα διαφέρει βαθιά από ένα άλλο, συντεθειμένο από ανθρώπους επίσης οποιουσδήποτε, αλλά από διαφορετικές φυλές: Ρώσους, Γάλλους, Ισπανούς κ.λπ.

Οι βαθιές διαφορές που δημιουργούνται από την κληρονομική διανοητική σύνθεση στον τρόπο που οι άνθρωποι αισθάνονται και σκέφτονται, εκδηλώνονται από τη στιγμή που κάποιες περιστάσεις, αρκετά σπάνιες άλλωστε, συγκεντρώνουν μέσα στην ίδια μάζα, σε αναλογίες περίπου ίδιες, άτομα διαφορετικών εθνοτήτων, όσο ταυτόσημα και να είναι φαινομενικά τα συμφέροντα που τους συγκεντρώνουν. Οι προσπάθειες που έγιναν από τους σοσιαλιστές για να συγχωνεύσουν μέσα σε μεγάλα συνέδρια τους αντιπροσώπους του εργατικού πληθυσμού κάθε χώρας, κατέληξαν πάντα στις πιο βίαιες έριδες. Μια λατινογενής μάζα, όσο επαναστατική ή όσο συντηρητική και αν την υποθέσουμε, θα επικαλεστεί απaráλλακτα, για να πραγματώσει τις αξιώσεις της, την παρέμβαση του κράτους. Είναι πάντα συγκεντρωτική και, σχεδόν, αυτοκρατορική. Μια αγγλική ή αμερικανική μάζα, αντίθετα, δεν αναγνωρίζει το κράτος και δεν απευθύνεται παρά στην ιδιωτική πρωτοβουλία. Μια γαλλική μάζα εξαρτάται προπάντων από την ισότητα, και μια αγγλική μάζα από την

* Θα βρει κανείς λεπτομέρειες για τις διάφορες κατηγορίες μαζών στα τελευταία μου έργα *Η Πολιτική Ψυχολογία*, *Οι Ιδέες και οι Πεποιθήσεις*, *Ψυχολογία των Επαναστάσεων*.

ελευθερία. Αυτές οι διαφορές των φυλών γεννούν σχεδόν τόσα είδη μαζών, όσα υπάρχουν και έθνη.

Η ψυχή της φυλής κυβερνά λοιπόν ολοκληρωτικά την ψυχή της μάζας. Είναι η ισχυρή υπόσταση, που περιορίζει τις ταλαντεύσεις. *Οι χαρακτήρες των μαζών είναι τόσο λιγότερο τονισμένοι, όσο η ψυχή της φυλής είναι περισσότερο δυνατή.* Εδώ βρίσκεται ένας ουσιαστικός νόμος. Η κατάσταση της μάζας και η κυριαρχία των μαζών συνιστούν τη βαρβαρότητα ή την επιστροφή στη βαρβαρότητα. Αποκτώντας μια ψυχή σταθερά συγκροτημένη, η φυλή απαλλάσσεται προοδευτικά από την αστόχαστη δύναμη των μαζών και βγαίνει από τη βαρβαρότητα.

Εκτός από τη φυλή, η μόνη σημαντική ταξινόμηση που μπορούμε να κάνουμε για τις ετερογενείς μάζες είναι να τις διαχωρίσουμε σε μάζες ανώνυμες, όπως αυτές των δρόμων, και σε μάζες όχι ανώνυμες, τα κοινοβουλευτικά συμβούλια και οι ένορκοι, για παράδειγμα. Το αίσθημα της ευθύνης, μηδαμινό στις πρώτες και ανεπτυγμένο στις δεύτερες, δίνει στις πράξεις τους προσανατολισμούς συχνά διαφορετικούς.

2. Ομογενείς μάζες

Οι ομογενείς μάζες περιλαμβάνουν:

1. τις αιρέσεις
2. τις κάστες
3. τις τάξεις.

Η *αίρεση* ορίζει το πρώτο επίπεδο στην οργάνωση των ομογενών μαζών. Περιλαμβάνει ανθρώπους με εκπαίδευση, με επαγγέλματα και περιβάλλοντα ενίοτε πολύ διαφορετικά, που δεν έχουν ανάμεσά τους άλλον από το μοναδικό δεσμό των πεποιθήσεων. Τέτοιες είναι οι θρησκευτικές και πολιτικές αιρέσεις για παράδειγμα.

Η *κάστα* αντιπροσωπεύει το υψηλότερο επίπεδο οργάνωσης που επιδέχεται η μάζα. Ενώ η αίρεση απαρτίζεται από ανθρώπους με επαγγέλματα, μόρφωση, περιβάλλοντα συχνά ανόμοια, και συνδεδεμένους μόνο από την κοινότητα των πεποιθήσεων, η κάστα δεν περιλαμβάνει παρά άτομα ίδιου επαγγέλματος, και επομένως με μόρφωση και περιβάλλοντα περίπου ταυτόσημα. Τέτοιες είναι η στρατιωτική και ιερατική κάστες.

Η *τάξη* συντίθεται από άτομα διαφορετικής προέλευσης, συνδεδεμένα όχι από την κοινότητα των πεποιθήσεων, όπως τα μέλη μιας αίρεσης, ούτε από την κοινότητα των επαγγελματικών απασχολήσεων, όπως τα μέλη μιας κάστας, αλλά από ορισμένα συμφέροντα, ορισμένες

συνήθειες ζωής και εκπαίδευσης παρόμοιες. Τέτοιες είναι η αστική τάξη, η αγροτική τάξη κ.λπ.

Καθώς, μέσα σε αυτό το έργο, δεν μελετώ παρά τις ετερογενείς μάζες, θα ασχοληθώ μόνο με κάποιες κατηγορίες αυτής της ποικιλίας μαζών, που τις επιλέγω ως τύπους.

οι λεγόμενες εγκληματικές μάζες

Καθώς οι μάζες πέφτουν, έπειτα από μια ορισμένη περίοδο διέγερσης, στην κατάσταση απλών ασυνείδητων αυτόματων που οδηγούνται από υποβολές, φαίνεται δύσκολο να τις χαρακτηρίσουμε σε κάποια περίπτωση εγκληματικές. Διατηρώ εντούτοις αυτόν τον εσφαλμένο χαρακτηρισμό γιατί καθιερώθηκε από ψυχολογικές έρευνες. Ορισμένες πράξεις των μαζών είναι ασφαλώς εγκληματικές, αν τις θεωρήσουμε καθαυτές, αλλά με τον ίδιο τρόπο που είναι εγκληματική η πράξη μιας τίγρης που κατασπαράζει έναν Ινδό, αφού πρώτα έχει αφήσει να τον πετσοκόψουν τα μικρά της για να τα διασκεδάσει.

Τα εγκλήματα των μαζών προκύπτουν γενικά από μια ισχυρή υποβολή, και τα άτομα που έχουν λάβει μέρος σε αυτά είναι πεπεισμένα στη συνέχεια ότι υπάκουσαν σε ένα καθήκον. Αυτή δεν είναι καθόλου η περίπτωση του κοινού εγκληματία.

Η ιστορία των εγκλημάτων που διαπράχθηκαν από τις μάζες αποσαφηνίζει τα προηγούμενα.

Μπορούμε να αναφέρουμε ως τυπικό παράδειγμα τη δολοφονία του κυβερνήτη της Βασιλίας, M. de Launay. Μετά την κατάληψη αυτού του φρουρίου, ο κυβερνήτης, περικυκλωμένος από μια μάζα πολύ εξεθετισμένη, δεχόταν χτυπήματα από όλες τις πλευρές. Πρότειναν να τον κρεμάσουν, να του κόψουν το κεφάλι ή να τον δέσουν στην ουρά ενός αλόγου. Καθώς αντιστέκόταν, χτύπησε από απροσεξία με μια κλοτσιά τον έναν από αυτούς που ήταν κοντά του. Κάποιος πρότεινε, και η πρόταση του επιδοκιμάστηκε από τη μάζα, το άτομο που χτυπήθηκε να αποκεφαλίζει τον κυβερνήτη.

« Εκείνος, μάγικος δίχως θέση, μισο-χαζός, που πήγε στη Βασιλίη

για να δει τι γινόταν εκεί, κρίνει ότι, αφού αυτή είναι η γενική άποψη, η πράξη είναι πατριωτική, και πιστεύει επίσης ότι αξίζει ένα βραβείο αφανίζοντας ένα τέρας. Με ένα σπαθί που του δανείζει κάποιος, χτυπάει πάνω στο γυμνό αυχένα· αλλά, επειδή το σπαθί, άσχημα τροχισμένο, δεν έκοβε, βγάζει από την τσέπη του ένα μικρό μαχαίρι με μαύρη λαβή και (καθώς ως μάγιστρος ξέρει να δουλεύει τα κρέατα), περατώνει επιτυχώς την εγχείρηση».

Εδώ βλέπουμε καθαρά το μηχανισμό που επισημάναμε προηγουμένως. Υπακοή σε μια υποβολή, τόσο περισσότερο ισχυρή όσο είναι ομαδική, πεποίθηση του δολοφόνου ότι διέπραξε μια πράξη θεάρεστη, και πεποίθηση φυσική, εφόσον έχει με το μέρος του την ομόφωνη επιδοκιμασία των συμπολιτών του. Μια παρόμοια πράξη μπορεί νομικά, αλλά όχι ψυχολογικά, να χαρακτηριστεί εγκληματική.

Οι γενικοί χαρακτήρες των μαζών που ονομάζονται εγκληματικές, είναι ακριβώς αυτοί που διαπιστώσαμε σε όλες τις μάζες: ροπή στην υποβολή, ευπιστία, αστάθεια, υπερβολή των αισθημάτων, καλών ή άσχημων, εκδήλωση ορισμένων μορφών ηθικότητας κ.λπ. Θα ξαναβρούμε όλους αυτούς τους χαρακτήρες σε μία από τις μάζες που άφησαν ένα από τα πιο ζοφερά ενθύμια της ιστορίας μας: τα Σεπτεμβριανά. Παρουσιάζει άλλωστε μεγάλη αναλογία με αυτές που έκαναν τον Άγιο Βαρθολομαίο. Δανείζομαι τις λεπτομέρειες της αφήγησης από τον Ταινιέ, ο οποίος τις άντλησε από τα χρονικά της εποχής.

Δε γνωρίζουμε ακριβώς ποιος έδωσε την εντολή ή υπέβαλε να εκκενώσουν τις φυλακές σφάζοντας τους φυλακισμένους. Είτε ήταν ο Νταντόν, όπως αυτό φαίνεται πιθανό, είτε οποιοσδήποτε άλλος, λίγο ενδιαφέρει· το μόνο ενδιαφέρον γεγονός για μας είναι εκείνο της ισχυρής υποβολής, την οποία δέχτηκε η μάζα που επιφορτίστηκε τη σφαγή.

Η στρατιά των σφαγιαστών περιελάμβανε περίπου τριακόσια πρόσωπα και συνιστούσε τον τέλειο τύπο μιας ετερογενούς μάζας. Εκτός από έναν πολύ μικρό αριθμό επαγγελματιών αγυρτών, αποτελούνταν κυρίως από μικρεμπόρους και χειρώνακτες διαφόρων επαγγελμάτων: υποδηματοποιούς, κλειδαράδες, κουρείς, κτίστες, υπαλλήλους, αχθοφόρους κ.λπ. Υπό την επίδραση της υποβολής που είχαν δεχτεί, είναι, όπως ο μάγιστρος που αναφέρθηκε πιο πάνω, τελείως πεπεισμένοι ότι εκπληρώνουν ένα πατριωτικό καθήκον. Εκτελούν ένα διπλό έργο, δικαστές και δήμευτές, και δεν θεωρούνται με κανέναν τρόπο ως εγκληματίες.

Πεπεισμένοι για τη σπουδαιότητα του ρόλου τους, αρχίζουν σχηματίζοντας ένα είδος δικαστηρίου, και αμέσως εμφανίζονται το μονομερές πνεύμα και η όχι λιγότερο μονομερής δικαιοσύνη των μαζών. Όταν είδαν τον σημαντικό αριθμό των κατηγορουμένων, αποφασίζουν κατ' αρχήν ότι οι ευγενείς, οι ιερείς, οι αξιωματικοί, οι υπηρέτες του βασιλιά, δηλαδή όλα τα άτομα των οποίων το επάγγελμα και μόνο είναι μια απόδειξη

ενοχής στα μάτια ενός καλού πατριώτη, θα σφαιγιαστούν σωρηδόν χωρίς να υπάρχει ανάγκη για ειδική απόφαση. Τους υπόλοιπους θα τους κρίνουν σύμφωνα με την όψη και τη φήμη. Αφού η στοιχειώδης συνείδηση της μάζας ικανοποιηθεί με αυτόν τον τρόπο, θα μπορέσει να προχωρήσει νόμιμα στη σφαγή και να δώσει ελεύθερη διέξοδο στα ένστικτα της αγριότητας, των οποίων έδειξα αλλού τη γένεση, και τα οποία οι ομάδες έχουν τη δύναμη να αναπτύσσουν σε έναν υψηλό βαθμό. Αυτά δεν θα εμποδίσουν άλλωστε –μιας που αυτό είναι νόμος μέσα στις μάζες– τη συνακόλουθη εκδήλωση άλλων αντίθετων αισθημάτων, όπως μια ευαισθησία συχνά το ίδιο υπερβολική με την αγριότητα.

«Έχουν τη διαχυτική συμπάθεια και την ενεργητική ευαισθησία του παρισινού εργάτη. Στο μοναστήρι, ένας ομόσπονδος, μαθαίνοντας ότι επί είκοσι έξι ώρες είχαν αφήσει τους φυλακισμένους δίχως νερό, ήθελε οπωσδήποτε να εκτελέσει τον αμελή δεσμοφύλακα, και θα το έκανε δίχως να το ζητήσουν οι ίδιοι οι φυλακισμένοι. Όταν ένας φυλακισμένος αθρώνεται (από το αυτοσχέδιο δικαστήριό τους), δεσμοφύλακες και δήμιοι, όλοι μαζί τον αγκαλιάζουν με ορμή, τον επευφημούν καθ' υπερβολή», και μετά επιστρέφουν να σκοτώσουν τους άλλους. Στη διάρκεια της σφαγής δεν παύει να βασιλεύει μια αξιαγάπητη ευθυμία. Χορεύουν και τραγουδούν γύρω από τα πτώματα, διαθέτουν παγκάκια «για τις κυρίες», που χαίρονται να βλέπουν να σκοτώνουν τους αριστοκράτες. Συνεχίζουν επίσης να εκφράζουν μια ιδιαίτερη δικαιοσύνη. Όταν ένας δήμιος παραπονέθηκε, στο μοναστήρι ότι οι κυρίες που κάθονται λίγο μακριά δεν βλέπουν καλά και ότι μερικοί βοηθοί μόνο έχουν τη χαρά να χτυπούν τους αριστοκράτες, αναγνωρίζουν την ορθότητα της παρατήρησης και αποφασίζουν να κάνουν ώστε να περνούν αργά τα θύματα ανάμεσα σε δύο σειρές σφαγέων, που δεν θα μπορούν να χτυπούν παρά με τη λαβή του σπαθιού για να παρατείνουν το μαρτύριο. Στο δεσμοκτήριο τα θύματα ρίχνονται τελείως γυμνά, πετσοκομμένα επί μισή ώρα· κατόπιν, όταν όλοι έχουν δει καλά, τους αποτελειώνουν ανοίγοντάς τους την κοιλιά.

Οι σφαγείς αλλού έχουν πολύ λεπτή συνείδηση και εκδηλώνουν την ηθικότητα, της οποίας ήδη επισημάναμε την ύπαρξη στην καρδιά των μαζών. Παραδίδουν πάνω στο τραπέζι των επιτροπών τα χρήματα και τα κοσμήματα των θυμάτων.

Σε όλες τους τις πράξεις ξαναβρίσκουμε πάντα αυτές τις στοιχειώδεις μορφές του συλλογισμού, χαρακτηριστικές της ψυχής των μαζών. Έτσι, μετά τη σφαγή των δώδεκα ή δεκαπέντε εκατοντάδων εχθρών του έθνους, κάποιος παρατηρεί, και αμέσως η πρόταση του γίνεται δεκτή, ότι οι άλλες φυλακές, που έχουν γέρους ζητιάνους, αλήτες, νεαρούς φυλακισμένους, στην πραγματικότητα φιλοξενούν άχρηστα στόματα, από τα οποία θα ήταν καλό να απαλλαγούν. Εξάλλου, βρίσκονται σίγουρα ανάμεσά τους εχθροί του λαού τέτοιοι όπως, για παράδειγμα, κάποια

κυρία Delaue, χήρα ενός δηλητηριαστή: «Πρέπει να είναι εξοργισμένη που βρίσκεται στη φυλακή· αν μπορούσε, θα έβαζε φωτιά στο Παρίσι· πρέπει να το έχει πει, το έχει πει. Ακόμα μια σαρωματιά». Η απόδειξη φαίνεται προφανής και όλοι σφάζονται χονδρικώς, συμπεριλαμβανομένων και πενήντα παιδιών από δώδεκα μέχρι δεκαεπτά ετών, τα οποία άλλωστε, τα ίδια, θα μπορούσαν να γίνουν εχθροί του έθνους και έπρεπε, συνεπώς, να αφανιστούν.

Έπειτα από μια εβδομάδα δουλειάς όλες αυτές οι επιχειρήσεις είχαν τελειώσει, και οι σφαγείς μπόρεσαν να ονειροπολήσουν εν ειρήνη. Βαθιά πεπεισμένοι ότι είχαν ευεργετήσει την πατρίδα, έφθασαν να ζητήσουν μια ανταμοιβή από τις αρχές” αυτοί με το μεγαλύτερο ζήλο απαίτησαν επίσης ένα παράσημο.

Η ιστορία της Κομμούνας του 1871³¹ μάς παρέχει πολλά ανάλογα γεγονότα. Η αυξανόμενη επιρροή των μαζών και οι διαδοχικές συνθηκολογήσεις των αρχών ενώπιόν τους θα δώσουν σίγουρα και άλλα από αυτά.

ΟΙ ΕΝΟΡΚΟΙ ΤΟΥ ΚΑΚΟΥΡΓΙΟΔΙΚΕΙΟΥ

Μην μπορώντας να μελετήσω εδώ όλες τις κατηγορίες ενόρκων, θα εξετάσω μόνο την πιο σημαντική, αυτή των Κακουργιοδικείων. Αποτελούν ένα εξαιρετικό παράδειγμα μη ανώνυμης ετερογενούς μάζας. Εκεί ξαναβρίσκουμε τη ροπή στην υποβολή, την επικράτηση των ασυνείδητων αισθημάτων, την ασθενή ικανότητα για συλλογισμό, την επιρροή των καθοδηγητών κ.λπ. Μελετώντας τους θα έχουμε την ευκαιρία να παρατηρήσουμε ενδιαφέροντα δείγματα των λαθών που μπορούν να διαπράξουν τα πρόσωπα τα μη μυημένα στην ψυχολογία των ομάδων.

Οι ένορκοι παρέχουν μian απόδειξη της μικρής σημασίας, από την άποψη των αποφάσεων, του διανοητικού επιπέδου των διαφόρων στοιχείων που συνθέτουν μια μάζα. Είδαμε ότι μέσα σε ένα βουλευτικό συμβούλιο, που καλείται να δώσει τη γνώμη του πάνω σε ένα πρόβλημα που δεν έχει ένα χαρακτήρα απολύτως τεχνικό, η ευφυΐα δεν παίζει κανένα ρόλο· και ότι ένα συμβούλιο επιστημόνων ή καλλιτεχνών δεν εκφέρει, πάνω σε θέματα γενικά, κρίσεις αισθητά διαφορετικές από αυτές ενός συμβουλίου κτιστών. Σε άλλες εποχές η διοίκηση διάλεγε επιμελώς τα πρόσωπα που καλούνται να συνθέσουν την εξεταστική επιτροπή και τους στρατολογούσε μέσα στις μορφωμένες τάξεις: καθηγητές, ανώτεροι υπάλληλοι, λόγιοι κ.λπ. Σήμερα η εξεταστική επιτροπή σχηματίζεται κυρίως από μικρούς εμπόρους, μικρά αφεντικά και υπαλλήλους. Όμως, προς μεγάλη έκπληξη των ειδικών συγγραφέων, όποια και αν ήταν η σύνθεση των εξεταστικών επιτροπών, η στατιστική δείχνει τις ταυτόσημες αποφάσεις τους. Οι ίδιοι οι δικαστές, τόσο εχθρικοί εντούτοις στο θεσμό της εξεταστικής επιτροπής, όφειλαν να αναγνωρίσουν το δίχως άλλο την ακρίβεια αυτής της διαβεβαίωσης. Να πώς εκφράζεται γι' αυτό το θέμα ένας παλιός πρόεδρος του Κακουργιοδικείου, ο M. Berard des Glajeux, στις *Μνήμεις* του:

Σήμερα, οι εκλογές της εξεταστικής επιτροπής βρίσκονται στην πραγματικότητα στα χέρια των δημοτικών συμβούλων, οι οποίοι δέχονται ή διαγράφουν, κατά βούληση, σύμφωνα με τις πολιτικές και εκλογικές μέριμνες που είναι σύμφυτες με τη θέση τους... Η πλειοψηφία των εκλεγμένων αποτελείται από εμπόρους λιγότερο σημαντικούς απ' ό,τι τους διάλεγαν στο παρελθόν και από υπαλλήλους ορισμένων διοικήσεων... Αν και όλες οι απόψεις, μαζί με όλα τα επαγγέλματα, εξαρτώνται από το ρόλο του κριτή, αν και πολλοί έχουν τη ζέση του νεόφυτου, και, αν και οι άνθρωποι με την καλύτερη πρόθεση συναντιούνται μέσα στις πιο ταπεινές καταστάσεις, το πνεύμα της εξεταστικής επιτροπής δεν άλλαξε: *οι ετυμολογίες της έχουν μείνει οι ίδιες.*

Ασκρατήσουμε από αυτή την παράγραφο τα συμπεράσματα που είναι πολύ ορθά και όχι τις εξηγήσεις που είναι πολύ αδύναμες. Δεν πρέπει να μας εκπλήσσει μια τέτοια αδυναμία, γιατί η ψυχολογία των μαζών, και κατά συνέπεια των ενόρκων, μοιάζει να ήταν τις περισσότερες φορές το ίδιο άγνωστη στους δικηγόρους όσο και στους δικαστές. Την απόδειξη γ' αυτό τη βρίσκω σε αυτό το γεγονός που αναφέρεται από τον ίδιο συγγραφέα, ότι ένας από τους πιο επιφανείς δικηγόρους του Κακουργιοδικείου, ο Lachaud, έκανε χρήση συστηματικά του δικαιώματός του της εξαιρέσης ενόρκου, σε σχέση προς όλους τους έξυπνους ανθρώπους που έπαιρναν μέρος στην εξεταστική επιτροπή. Όμως η εμπειρία –μόνο η εμπειρία– κατέληξε να του μάθει το απολύτως ανώφελο των εξαιρέσεων ενόρκων. Η εισαγγελία και οι δικηγόροι, στο Παρίσι τουλάχιστον, τις έχουν απορρίψει ολοκληρωτικά σήμερα- και, όπως παρατηρεί ο M. des Glajeux, οι ετυμολογίες των ενόρκων δεν έχουν αλλάξει, «δεν είναι ούτε καλύτερες ούτε χειρότερες».

Όπως όλες οι μάζες, οι ένορκοι εντυπωσιάζονται πάρα πολύ από τα συναισθήματα και πολύ λίγο από τους συλλογισμούς. «Δεν αντιστέκονται», γράφει ένας δικηγόρος, «στη θέα μιας γυναίκας που θπλάζει, ή σε μια παρέλαση ορφανών». «Αρκεί μια γυναίκα να είναι χαριτωμένη», λέει ο M. des Glajeux, «για να κερδίσει την εύνοια της εξεταστικής επιτροπής».

Ανοικτίρμονες για τα εγκλήματα που μοιάζουν να μπορούν να τους πλήξουν –και τα οποία είναι ακριβώς, άλλωστε, τα πιο φοβερά για την κοινωνία– οι ένορκοι παρουσιάζονται αντίθετα πολύ επιεικείς για τα εγκλήματα που χαρακτηρίζονται ως εγκλήματα πάθους. Σπάνια είναι αυστηροί για την παιδοκτονία από άγαμες μητέρες και λιγότερο ακόμα για την εγκαταλελειμμένη γυναίκα που ρίχνει βιτριόλι σε αυτόν που την αποπλάνησε. Αισθάνονται πολύ καλά από ένστικτο ότι αυτά τα εγκλήματα είναι λίγο επικίνδυνα για την κοινωνία, και ότι μέσα σε μια χώρα, όπου ο

νόμος δεν προστατεύει τις εγκαταλελειμμένες γυναίκες, η εκδίκηση μίας εξ αυτών είναι περισσότερο χρήσιμη παρά βλαβερή, καθώς αποθαρρύνει εκ των προτέρων τους μελλοντικούς διαφθορείς*.

Οι ένορκοι, όπως όλες οι μάζες, θαμπώνονται πολύ από το κύρος, και ο πρόεδρος Des Glajeux παρατηρεί ορθά ότι πολύ δημοκρατικοί στη σύνθεσή τους εμφανίζονται πολύ αριστοκρατικοί στα πάθη τους: «Το όνομα, η καταγωγή, η μεγάλη περιουσία, η φήμη, η παράσταση ενός διάσημου δικηγόρου, τα πράγματα που ξεχωρίζουν και τα πράγματα που διαλάμπουν αποτελούν ένα πολύ σημαντικό κεφάλαιο στα χέρια των κατηγορουμένων».

Να επιδρά στα συναισθήματα των ενόρκων και, όπως με όλες τις μάζες, να συλλογίζεται πολύ λίγο, ή να μη χρησιμοποιεί παρά στοιχειώδεις μορφές συλλογισμού, πρέπει να είναι η μέριμνα ενός καλού δικηγόρου. Ένας επιφανής άγγλος δικηγόρος, από τις επιτυχίες του στο Κακουρ-γιοδικείο, έχει αναλύσει καλά αυτή τη μέθοδο.

Παρατηρούσε προσεκτικά την εξεταστική επιτροπή καθώς αγόρευε. Είναι η κατάλληλη στιγμή. Με την οξύνοια και τη συνήθεια, ο δικηγόρος διαβάζει στις φυσιογνωμίες το αποτέλεσμα κάθε φράσης, κάθε λέξης, και αντλεί από αυτό τα συμπεράσματά του. Πα να διακρίνει κατ' αρχάς τα μέλη που είναι αφοσιωμένα εκ των προτέρων στη δίκη. Ο υπερασπιστής κατορθώνει σε μια στιγμή να τους πάρει με το μέρος του, και μετά από αυτό περνά στα μέλη που μοιάζουν, αντίθετα, άσχημα διατεθειμένα, και προσπαθεί να μαντέψει γιατί είναι εναντίον του κατηγορουμένου. Είναι

* Ας παρατηρήσουμε εν παρόδω ότι αυτή η διάκριση, πολύ καλά καμωμένη από ένστικτο από τους ενόρκους, ανάμεσα στα εγκλήματα τα κοινωνικά επικίνδυνα και τα άλλα εγκλήματα, καθόλου δεν στερείται ορθότητας. Ο σκοπός των ποινικών νόμων πρέπει να είναι, σαφώς, να προστατεύουν την κοινωνία ενάντια στους εγκληματίες, και όχι να παίρνουν εκδίκηση γι' αυτήν. Όμως οι κώδικές μας, και κυρίως το πνεύμα των δικαστών μας, είναι όλα εμποτισμένα ακόμα από το πνεύμα της εκδίκησης του αρχαίου πρωτόγονου δικαίου. Ο όρος της δίωξης των εγκλημάτων από την εισαγγελία (*vindicta*, εκδίκηση) είναι ακόμα σε καθημερινή χρήση. Έχουμε την απόδειξη αυτής της τάσης των δικαστών στην άρνηση πολλών ανάμεσά τους να εφαρμόσουν τον εξαιρετικό νόμο του *Bergler*, που επιτρέπει στον καταδικασμένο να μην υποστεί την ποινή του παρά αν υποπέσει πάλι στο ίδιο σφάλμα. Επομένως, ούτε ένας δικαστής δεν μπορεί να αγνοήσει, γιατί η στατιστική το αποδεικνύει, ότι η εφαρμογή μιας πρώτης ποινής συνεπάγεται σχεδόν αλάνθαστα την υποτροπή. Οι δικαστές που απαλλάσσουν έναν ένοχο, φαντάζονται ότι δεν πήραν εκδίκηση για την κοινωνία. Περισσότερο από το να μην την εκδικηθούν, προτιμούν να δημιουργήσουν έναν επικίνδυνο που θα διαπράξει εκ νέου το ίδιο έγκλημα.

το δύσκολο μέρος της δουλειάς, γιατί μπορεί να υπάρχει μια απειρία λόγων για να θέλουν να καταδικάσουν έναν άνθρωπο, εκτός από το αίσθημα της δικαιοσύνης.

Αυτές οι λίγες γραμμές συνοψίζουν πολύ ορθά το σκοπό της ρητορικής τέχνης και μας δείχνουν επίσης το ανώφελο των λόγων που ετοιμάζονται εκ των προτέρων, αφού πρέπει κάθε στιγμή να τροποποιούνται οι όροι που χρησιμοποιούνται, ανάλογα με την εντύπωση που προκαλείται.

Ο ρήτορας δεν είναι ανάγκη να μεταπείσει όλα τα μέλη μιας εξεταστικής επιτροπής, αλλά μόνο τους καθοδηγητές που θα καθορίσουν τη γενική γνώμη. Όπως μέσα σε όλες τις μάζες, ένας μικρός αριθμός ατόμων οδηγούν τα άλλα. «Έχω την εμπειρία, λέει ο δικηγόρος που ανέφερα πιο πάνω, ότι, την ώρα που ήταν να δοθεί η ετυμηγορία, ακούσαν ένας ή δύο δραστήριοι άνθρωποι για να παρασύρουν το υπόλοιπο της εξεταστικής επιτροπής». Είναι αυτοί οι δύο ή τρεις που πρέπει να πείσει κανείς με επιδέξιες υποβολές. Πρέπει κάποιος κατ' αρχάς, και πριν απ' όλα, να τους αρέσει. Ο άνθρωπος στη μάζα, στον οποίο κάποιος αρέσει, είναι ήδη σχεδόν πεπεισμένος, και απόλυτα διατεθειμένος να θεωρήσει ως εξαιρετικούς τους οποιουσδήποτε λόγους τού εκθέτει αυτός. Βρίσκω, σε μια ενδιαφέρουσα εργασία για τον Lachaud, το εξής ανέκδοτο:

Ξέρουμε ότι, σε όλη τη διάρκεια των συνηγοριών που εκφωνούσε στις συνόδους του Κακουργιοδικείου, ο Lachaud δεν έχανε από τα μάτια του δύο ή τρεις ενόρκους που ήξερε, ή αισθανόταν, ότι ήταν ισχυροί αλλά δύστροποι. Γενικά κατόρθωνε να μεταπείθει τους δυσπειθείς. Εντούτοις μια φορά, στην επαρχία, βρήκε έναν από αυτούς, στον οποίο πρόβαλε μάταια την πιο επίμονη επιχειρηματολογία του επί τρία τέταρτα της ώρας: τον πρώτο από το δεύτερο έδρανο, τον έβδομο ένορκο. Ήταν απελπιστικό! Ξαφνικά, εν μέσω μιας ενθουσιώδους απόδειξης, ο Lachaud σταματά, και απευθυνόμενος στον πρόεδρο του Κακουργιοδικείου: «Κύριε πρόεδρε», λέει, «μήπως θα μπορούσατε να δώσετε εντολή να τραβήξουν την κουρτίνα εκεί μπροστά; Ο κύριος έβδομος ένορκος έχει τυφλωθεί από τον ήλιο». Ο έβδομος ένορκος ντράπηκε, χαμογέλασε, ευχαρίστησε. Είχε αφοσιωθεί στην υπεράσπιση.

Πολλοί συγγραφείς, και από τους πιο διακεκριμένους, πολέμησαν με σθένος, σε αυτά τα τελευταία χρόνια, το θεσμό της εξεταστικής επιτροπής, μόνη προστασία, παρ' όλα αυτά, ενάντια στις πλάνες, τις

πραγματικά πολύ συχνές, μιας ανεξέλεγκτης κάστας*. Άλλοι θα ήθελαν μια εξεταστική επιτροπή στρατολογημένη μόνο ανάμεσα στις πεφωτισμένες τάξεις· όμως έχουμε ήδη αποδείξει ότι, και σε αυτή την περίπτωση, οι αποφάσεις θα ήταν ταυτόσημες με αυτές που λαμβάνονται τώρα. Άλλοι, βασιζόμενοι στα λάθη που διαπράττουν οι ένορκοι, θα ήθελαν να καταργήσουν αυτούς τους τελευταίους και να τους αντικαταστήσουν με δικαστές. Όμως, πώς μπορούν να ξεχνούν ότι τα λάθη, για τα οποία κατηγορούν την εξεταστική επιτροπή, πάντα καταρχήν τα έχουν διαπράξει δικαστές, αφού ο κατηγορούμενος που παραπέμπεται στην εξεταστική επιτροπή έχει θεωρηθεί ένοχος από πολλούς δικαστές: τον ανακριτή, τον εισαγγελέα πρωτοδικών και το τμήμα που απαγγέλει τις κατηγορίες. Και δεν βλέπουν επομένως ότι, αν είχε κριθεί οριστικά από δικαστές, αντί να κριθεί από ενόρκους, ο κατηγορούμενος θα έχανε τη μοναδική του ευκαιρία να κριθεί αθώος. Οι πλάνες των ενόρκων υπήρξαν πάντα, πλάνες δικαστών. Αυτούς τους τελευταίους μόνο, πρέπει λοιπόν να κατηγορούν, όταν βλέπουν δικαστικές πλάνες ιδιαιτέρως τερατώδεις, όπως η καταδίκη αυτού του γιατρού Χ, ο οποίος, αφού διώχθηκε από έναν ανακριτή στ' αλήθεια πολύ στενοκέφαλο, για την καταγγελία μιας ημι-καθυστερημένης πόρνης, που κατηγορήσε τον γιατρό ότι της είχε κάνει έκτρωση για 30 φράγκα, θα είχε σταλεί στα κάτεργα δίχως την έκρηξη της δημόσιας αγανάκτησης, που έκανε να του δοθεί αμέσως χάρη από τον πρωθυπουργό. Η εντιμότητα του καταδίκου, που διακηρύχτηκε από όλους τους συμπολίτες του, καθιστούσε προφανές το χονδροειδές της πλάνης, και οι δικαστές το αναγνώριζαν επίσης· και εντούτοις, από ταξικό πνεύμα, προσπάθησαν να εμποδίσουν την υπογραφή της χάρης. Σε όλες τις ανάλογες υποθέσεις, περικυκλωμένη από τεχνικές

* Η δικαστική εξουσία αντιπροσωπεύει, πράγματι, τη μοναδική διοίκηση, της οποίας οι πράξεις δεν υπόκεινται σε κανένα έλεγχο. Όλες οι επαναστάσεις της δημοκρατικής Γαλλίας δεν μπόρεσαν να της εξασφαλίσουν αυτό το δικαίωμα του *habeas corpus*, για το οποίο η Αγγλία είναι τόσο περήφανη. Διώξαμε τους τυράννους· όμως, μέσα σε κάθε πόλη, ένας δικαστής έχει στη διάθεσή του την τιμή και την ελευθερία των πολιτών. Ένας μικρός ανακριτής, που μόλις βγήκε από τη νομική σχολή, έχει τη σκανδαλώδη εξουσία να στείλει στη φυλακή, στηριγμένος σε μια απλή υπόθεση ενοχής, της οποίας την απόδειξη δεν οφείλει σε κανένα, τους πιο ευυπόληπτους πολίτες. Μπορεί να τους κρατήσει εκεί έξι μήνες, ή ακόμα και ένα χρόνο, με το πρόσχημα της ανάκρισης, και να τους απολύσει στη συνέχεια χωρίς να τους οφείλει ούτε αποζημίωση ούτε συγγνώμη. Το ένταλμα προσαγωγής είναι ακριβώς το αντίστοιχο της σφραγισμένης επιστολής, με τη διαφορά ότι αυτή η τελευταία, για την οποία τόσο σωστά κατηγορούσαν την αρχαία μοναρχία, δεν ήταν στη δικαιοδοσία παρά πολύ μεγάλων προσωπικοτήτων, ενώ σήμερα είναι στα χέρια μιας ολόκληρης τάξης πολιτών, που είναι μακριά από το να περνάει για την πιο πεφωτισμένη και την πιο ανεξάρτητη.

λεπτομέρειες, όπου δεν μπορεί να καταλάβει τίποτε, η εξεταστική επιτροπή ακούει φυσικά την εισαγγελία, σκεπτόμενη ότι, τελικά, η υπόθεση ανακρίθηκε από δικαστές έμπειρους σε όλες τις πανουργίες. Ποιοί είναι λοιπόν οι αληθινοί αυτουργοί της πλάνης: οι ένορκοι ή οι δικαστές; Ας προστατεύσουμε με μεγάλη φροντίδα την εξεταστική επιτροπή. Συνιστά, ίσως, τη μοναδική κατηγορία μάζας, που καμιά ατομικότητα δεν θα μπορούσε να αντικαταστήσει. Μόνο αυτή μπορεί να μετριάσει τις σκληρότητες του νόμου, ο οποίος, ίσος για όλους, αξιωματικά, οφείλει να είναι τυφλός και να μην αναγνωρίζει τις ιδιαίτερες περιπτώσεις. Απρόσιτος στον οίκτο, και μη γνωρίζοντας παρά τα κείμενα, ο δικαστής, με την επαγγελματική του αυστηρότητα, θα έπληττε με την ίδια τιμωρία τον διαρρήκτη δολοφόνο και τη φτωχή άγαμη γυναίκα που οδηγήθηκε στην παιδοκτονία από την εγκατάλειψη αυτού που την αποπλάνησε και τη δυστυχία· ενώ η εξεταστική επιτροπή αισθάνεται από ένστικτο ότι, η γυναίκα που αποπλανήθηκε, είναι πολύ λιγότερο ένοχη από αυτόν που την αποπλάνησε, ο οποίος, ο ίδιος, εντούτοις, διαφεύγει από το νόμο, και ότι αυτή αξίζει την επιείκειά της.

Γνωρίζοντας την ψυχολογία των καστών και αυτή των άλλων κατηγοριών των μαζών, δεν βλέπω καμιά περίπτωση όπου, κατηγορούμενος άδικα για ένα έγκλημα, δεν θα προτιμούσα να μιλήσω σε ενόρκους περισσότερο παρά σε δικαστές. Με τους πρώτους θα είχα πολλές ευκαιρίες να βρεθώ αθώος, και πολύ λίγες με τους δεύτερους. Να φοβούμαστε τη δύναμη των μαζών, αλλά πολύ περισσότερο ακόμα αυτή ορισμένων καστών. Οι μεν μπορούν να πειστούν, οι άλλες δεν κάμπτονται ποτέ.

ΟΙ ΕΚΛΟΓΙΚΕΣ ΜΑΖΕΣ

Οι εκλογικές μάζες, δηλαδή οι ομάδες που καλούνται να εκλέξουν τους τιτλούχους κάποιων υπηρεσιών, είναι μάζες ετερογενείς: όμως, καθώς δεν δρουν παρά μόνο με ένα καθορισμένο τρόπο: επιλέγουν ανάμεσα σε διάφορους υποψηφίους, δεν μπορούμε να παρατηρήσουμε σε αυτές παρά κάποιους από τους χαρακτήρες που περιγράψαμε προηγουμένως. Αυτοί που εκδηλώνουν κυρίως είναι η ασθενής ικανότητα για συλλογισμό, η απουσία κριτικού πνεύματος, η οξυθυμία, η ευπιστία και η υπεραπλούστευση. Ανακαλύπτουμε επίσης στις αποφάσεις τους την επιρροή των καθοδηγητών και το ρόλο των παραγόντων που απαριθμήσαμε προηγουμένως: τη διαβεβαίωση, την επανάληψη, το κύρος και τη μετάδοση.

Ας διερευνήσουμε πώς τις παρασύρει κανείς. Με μεθόδους που πετυχαίνουν με τον καλύτερο τρόπο, θα συναχθεί καθαρά η ψυχολογία τους.

Η πρώτη από τις ιδιότητες που πρέπει να έχει ο υποψήφιος είναι το κύρος. Το προσωπικό κύρος δεν μπορεί να αντικατασταθεί παρά από αυτό της ισχύος. Το ταλέντο, η ίδια η ευφυΐα, δεν είναι στοιχεία επιτυχίας.

Αυτή η ανάγκη του υποψηφίου να περιβάλλεται με κύρος, να μπορεί επομένως να επιβληθεί δίχως αμφισβήτηση, είναι κεφαλαιώδης. Αν οι ψηφοφόροι, που αποτελούνται κυρίως από εργάτες και χωρικούς, επιλέγουν τόσο σπάνια έναν από τους δικούς τους για να τους αντιπροσωπεύσει, είναι γιατί οι προσωπικότητες που βγαίνουν από τις τάξεις τους δεν έχουν γι' αυτούς κανένα κύρος. Δεν διορίζουν ποτέ έναν όμοιό τους παρά για λόγους δευτερεύοντες, για να αντισταθούν για παράδειγμα σε ένα υψηλό πρόσωπο, σε ένα ισχυρό αφεντικό, υπό την εξάρτηση του οποίου βρίσκεται καθημερινά ο ψηφοφόρος, και του οποίου έχει έτσι την ψευδαίσθηση ότι γίνεται για λίγο ο κύριος.

Όμως το απόκτημα του κύρους δεν αρκεί για να εξασφαλίσει την

επιτυχία στον υποψήφιο. Ο ψηφοφόρος χαίρεται πολύ να βλέπει να κολακεύουν τις λαχτάρες του και τις κενοδοξίες του· ο υποψήφιος πρέπει να τον φορτώσει με υπερβολικές κολακειές, να μη διστάσει να του δώσει τις πιο απίστευτες υποσχέσεις. Μπροστά σε εργάτες δεν θα μπορούσε να στιγματίσει και να προσβάλει πολύ τα αφεντικά τους. Όσο για τον αντίθετο υποψήφιο, θα επιχειρήσει να τον συντρίψει κατοχυρώνοντας με τη διαβεβαίωση, την επανάληψη και τη μετάδοση ότι είναι ο τελευταίος των αγυρτών, και ότι κανένας δεν αγνοεί ότι έχει διαπράξει πολλά εγκλήματα. Είναι ανώφελο, εννοείται, να ψάξει οποιοδήποτε πρόσχημα απόδειξης. Αν ο αντίπαλος δεν γνωρίζει καλά την ψυχολογία των μαζών, θα προσπαθήσει να δικαιολογηθεί με επιχειρήματα, αντί να απαντήσει απλώς στις συκοφαντικές διαβεβαιώσεις με άλλες διαβεβαιώσεις το ίδιο συκοφαντικές· και δεν θα έχει από εκείνη τη στιγμή καμιά πιθανότητα να επικρατήσει.

Το γραπτό πρόγραμμα του υποψηφίου δεν πρέπει να είναι πολύ κατηγορηματικό, γιατί οι αντίπαλοί του θα μπορούσαν να του το αντιτάξουν αργότερα· όμως το προφορικό του πρόγραμμα θα μπορούσε να είναι υπερβολικά άμετρο. Μπορεί να υποσχεθεί άφοβα τις πιο σημαντικές μεταρρυθμίσεις. Για το παρόν αυτές οι υπερβολές έχουν πολύ καλά αποτελέσματα, και για το μέλλον δεν δεσμεύουν σε τίποτα. Ο ψηφοφόρος δεν ενδιαφέρεται καθόλου πράγματι, στη συνέχεια, να μάθει αν ο εκλεγμένος ακολούθησε την ομολογία πίστης που επευφημήθηκε, και εξαιτίας της οποίας, υποτίθεται, έλαβε χώρα η εκλογή.

Αναγνωρίζουμε εδώ όλους τους παράγοντες πειθούς που περιγράψαμε πιο πάνω. Θα τους ξαναβρούμε ακόμα στην επίδραση των λέξεων και των *τύπων*, των οποίων δείξαμε ήδη την ισχυρή εξουσία. Ο ρήτορας που ξέρει να τους χειρίζεται οδηγεί τις μάζες κατά βούληση. Τέτοιες εκφράσεις όπως: το αισχρό κεφάλαιο, οι άθλιοι εκμεταλλευτές, ο αξιοθαύμαστος εργάτης, η κοινωνικοποίηση των αγαθών κ.λπ., προκαλούν πάντα το ίδιο αποτέλεσμα, αν και ήδη είναι λίγο φθαρμένες. Όμως ο υποψήφιος που μπορεί να ανακαλύψει μια καινούργια φόρμουλα, στερημένη μάλιστα ακριβούς σημασίας, και κατά συνέπεια εφαρμόσιμη στις πιο διαφορετικές εμπνεύσεις, έχει μια αλάνθαστη επιτυχία. Η αιμοσταγής ισπανική επανάσταση του 1873 πραγματοποιήθηκε με μια από εκείνες τις μαγικές λέξεις με το πολύπλοκο νόημα, που καθένας μπορεί να ερμηνεύσει σύμφωνα με την ελπίδα του. Ένας σύγχρονος συγγραφέας διηγήθηκε τη γένεσή της με λόγια που αξίζει να αναφερθούν.

Οι ριζοσπάστες είχαν ανακαλύψει ότι μια ενωτική δημοκρατία είναι μια μεταμφιεσμένη μοναρχία, και, για να τους ευχαριστήσει, η Βουλή είχε διακηρύξει με μια φωνή την ομοσπονδιακή δημοκρατία χωρίς κανείς από τους ψηφοφόρους να μπορέσει να πει

τι ήταν αυτό που ψηφίστηκε. Όμως αυτή η συνταγή τούς γοήτευε όλους, ήταν ένα ντελίριο, μια μέθη. Μόλις είχαν εγκαινιάσει πάνω στη γη το βασίλειο της αρετής και της ευτυχίας. Ένας δημοκρατικός, στον οποίο ο αντίπαλος του αρνιόταν τον τίτλο του ομοσπονδιακού, προσβαλλόταν σαν από μια θανάσιμη προσβολή. Προχωρούσε στους δρόμους και μονολογούσε: “*Salud y republica federal!*” Έπειτα, άρχιζε να ψάλλει ύμνους στην Αγία Ανιποταξία και στην αυτονομία του στρατιώτη. Τι ήταν αυτή η «ομοσπονδιακή δημοκρατία»; Άλλοι εννοούσαν με αυτό χειραφέτηση των επαρχιών, θεσμούς παρόμοιους με αυτούς των Ηνωμένων Πολιτειών ή τη διοικητική αποσυγκέντρωση· άλλοι απέβλεπαν στον εκμηδενισμό κάθε αρχής, στην επικείμενη έναρξη της μεγάλης κοινωνικής εκκαθάρισης. Οι σοσιαλιστές της Μπαρτσελόνα και της Ανδαλουσίας διεκήρυσσαν την απόλυτη κυριαρχία των δήμων, αξίωναν να δώσουν στην Ισπανία δέκα χιλιάδες ανεξάρτητους δήμους, που να μη δέχονται άλλους νόμους εκτός από τους δικούς τους, καταργώντας ταυτόχρονα και το στρατό και τη χωροφυλακή. Είδαν σε λίγο μέσα στις επαρχίες της Μεσημβρίας την επανάσταση να εξαπλώνεται από πόλη σε πόλη, από χωριό σε χωριό. Από τη στιγμή που ένας δήμος είχε κάνει το *pronunciament* του, η πρώτη του φροντίδα ήταν να καταστρέψει τον τηλεγράφο και τους σιδηροδρόμους για να κόψει όλες τις επικοινωνίες του με τους γείτονες του και με τη Μαδρίτη. Δεν υπήρχε άθλια κόμη που να μην αξίωνε να είναι ανεξάρτητη. Το ομοσπονδιακό σύστημα είχε επιτρέψει ένα καντοναλισμό βίαιο, στασιαστικό και καταστροφικό, και παντού γιορτάζονταν αιμοσταγή κρίνια.

Όσο για την επίδραση που οι συλλογισμοί θα μπορούσαν να ασκήσουν στο πνεύμα των ψηφοφόρων, θα έπρεπε να μην είχαμε διαβάσει ποτέ τα πρακτικά ενός εκλογικού συνεδρίου για να μην είμαστε κατηγορηματικοί σε αυτό το θέμα. Εκεί ανταλλάσσουν διαβεβαιώσεις, ύβρεις, ενίοτε βίαια κτυπήματα, ποτέ λόγους. Αν επιβάλλεται ψυχία μια στιγμή, είναι που ένας παριστάμενος με δύσκολο χαρακτήρα αναγγέλλει ότι πρόκειται να θέσει στον υποψήφιο ένα από αυτά τα ενοχλητικά ερωτήματα που διασκεδάζουν πάντα το ακροατήριο. Όμως η ικανοποίηση των αντιπολιτευομένων δεν διαρκεί πολύ, γιατί, η φωνή αυτού που μίλησε τελευταίος, σε λίγο καλύπτεται από τα ουρλιαχτά των αντιπάλων. Μπορούμε να θεωρήσουμε ως τύπο των δημοσίων συνεδρίων τα ακόλουθα πρακτικά, επιλεγμένα μεταξύ κάποιων άλλων παρόμοιων, και τα οποία δανείζομαι από τις καθημερινές εφημερίδες:

Όταν ένας διοργανωτής κάλεσε τους παριστάμενους να διορίσουν έναν πρόεδρο, η ταραχή ξέσπασε. Οι αναρχιστές πηδούν πάνω στη σκηνή για να αρπάξουν το γραφείο με έφοδο. Οι σοσιαλιστές το υπερασπίζονται δραστικά: σκοντάφτουν, χαρακτηρίζονται αμοιβαία κατάσκοποι, πουλημένοι κ.λπ., ένας πολίτης υποχωρεί με ένα μάτι μωλωπισμένο.

Τελικά, το γραφείο εγκαθίσταται κουτσά-στραβά εν μέσω της ταραχής, και το βήμα μένει στο σύντροφο Χ.

Ο ρήτορας εκτοξεύει αμέσως μια κατηγορία εναντίον των σοσιαλιστών, οι οποίοι τον διακόπτουν φωνάζοντας: «Κρετίνε! Ληστή! Αχρείε!» κ.λπ., επίθετα στα οποία ο σύντροφος Χ απαντά με την έκθεση μιας θεωρίας, σύμφωνα με την οποία οι σοσιαλιστές είναι «ηλίθιοι» ή «απατεώνες».

... Το γερμανικό κόμμα είχε οργανώσει χθες βράδυ στο εμπορικό επιμελητήριο, στην οδό Faubourg-du-Temple, μια μεγάλη συγκέντρωση, προπαρασκευαστική της γιορτής των Εργατών της πρώτης Μαΐου. Το σύνθημα ήταν: «Γαλήνη και ηρεμία».

Ο σύντροφος Γ χαρακτηρίζει τους σοσιαλιστές «κρετίνους» και «απατεώνες».

Με αυτά τα λόγια, ρήτορες και ακροατές βρίζονται και έρχονται στα χέρια· οι καρέκλες, τα έδρανα, τα τραπέζια, ανεβαίνουν στη σκηνή κ.λπ.

Ας μη φανταστούμε ότι αυτό το είδος συζήτησης προσιδιάζει σε μια ορισμένη τάξη ψηφοφόρων, και είναι αποτέλεσμα της κοινωνικής τους κατάστασης. Σε κάθε ανώνυμη συνάθροιση, που απαρτίζεται αποκλειστικά από μορφωμένους, η συζήτηση παίρνει εύκολα τις ίδιες μορφές. Έχω δείξει ότι οι άνθρωποι στη μάζα τείνουν προς τη διανοητική εξίσωση, και, την κάθε στιγμή, ξαναβρίσκουμε την απόδειξη γι' αυτό. Να, για παράδειγμα, ένα απόσπασμα από τα πρακτικά ενός συνεδρίου στελεχωμένου αποκλειστικά από φοιτητές:

Η ταραχή όλο και μεγάλωνε, όσο προχωρούσε το βράδυ· δεν πιστεύω ότι, έστω και ένας ρήτορας, μπόρεσε να πει δύο φράσεις δίχως να τον διακόψουν. Την κάθε στιγμή οι κραυγές ξεκινούσαν από το ένα σημείο ή από το άλλο, ή από όλα τα σημεία ταυτόχρονα· επευφημούσαν, σφύριζαν οι βίαιες συζητήσεις· άρχιζαν ανάμεσα σε διάφορους ακροατές· κράδαιναν τα μπαστούνια απειλητικά· χτυπούσαν το πάτωμα ρυθμικά· τις κραυγών ακολουθούσαν αυτοί που διέκοπταν: «Εξω! Κάτω από το βήμα!»

Ο Μ.Σ. επιδιαικλεύει στο σύλλογο τα επίθετα του μισαρού και

χαύνου, του τερατώδους, του άθλιου, του αργυρώνητου και εκδικητικού, και διακηρύττει ότι θέλει να τον καταστρέψει κ.λπ.

Αναρωπιέται κανείς πώς, μέσα σε παρόμοιες συνθήκες, μπορεί να διαμορφωθεί η άποψη του ψηφοφόρου; Αλλά, αν θέταμε ένα παρόμοιο ερώτημα, θα σήμαινε ότι αυταπατόμαστε αλλόκοτα σχετικά με το βαθμό ελευθερίας που απολαμβάνει μια ομάδα. Οι μάζες έχουν απόψεις που τους έχουν επιβληθεί, ποτέ ιδέες δικαιολογημένες. Αυτές οι απόψεις και οι ψήφοι των ψηφοφόρων παραμένουν στα χέρια των εκλογικών επιτροπών, των οποίων οι καθοδηγητές είναι τις περισσότερες φορές κάποιοι έμποροι κρασιού, με μεγάλη επιρροή πάνω στους εργάτες, στους οποίους δίνουν πίστωση. «Ξέρετε τι είναι μια εκλογική επιτροπή;», γράφει ένας από τους πιο γενναίους υπερασπιστές της δημοκρατίας, ο M. Scherer. «Πολύ απλά, το κλειδί των θεσμών μας, το πρωτεύον εξάρτημα της πολιτικής μηχανής. Η Γαλλία σήμερα κυβερνιέται από τις επιτροπές»*.

Επίσης, δεν είναι πολύ δύσκολο να επιδράσει σε αυτές, αν ο υποψήφιος είναι αποδεκτός και διαθέτει αρκετά χρήματα. Σύμφωνα με τις ομολογίες των δωρητών, τρία εκατομμύρια άρκεσαν για να κερδίσουν τις πολλαπλές εκλογές του στρατηγού Boulanger.

Αυτή είναι η ψυχολογία των εκλογικών μαζών. Είναι ταυτόσημη με αυτή των άλλων μαζών. Ούτε καλύτερη ούτε χειρότερη.

Δε θα αντλήσω λοιπόν, από τα προηγούμενα, κανένα συμπέρασμα εναντίον της καθολικής ψήφου. Αν είχα να αποφασίσω για την τύχη της, θα τη διατηρούσα όπως είναι για λόγους πρακτικούς, που απορρέουν ακριβώς από τη μελέτη μας πάνω στην ψυχολογία των μαζών, και τους οποίους θα εκθέσω, αφού κατ' αρχάς εκθέσω τα μειονεκτήματά της.

Τα μειονεκτήματα της καθολικής ψήφου είναι σαφώς πολύ ορατά για να παραγνωρίζονται. Δεν θα μπορούσε κάποιος να αμφισβητήσει ότι οι πολιτισμοί υπήρξαν το έργο μιας μικρής μειοψηφίας ανώτερων

* Οι επιτροπές, όποια και αν είναι τα ονόματά τους: Λέσχες, συνδικάτα κ.λπ., αποτελούν έναν από τους φοβερούς κινδύνους της δύναμης των μαζών. Αντιπροσωπεύουν, πράγματι, την πιο απρόσωπη μορφή, και, κατά συνέπεια, την πιο καταπιεστική της τυραννίας. Οι καθοδηγητές που διευθύνουν τις επιτροπές, καθώς θεωρούνται ότι μιλούν και πράττουν στο όνομα μιας ομάδας, είναι απαλλαγμένοι από κάθε ευθύνη και όλα μπορούν να επιτρέπονται. Ο πιο θηριώδης τύραννος ποτέ δεν τόλμησε να σκεφτεί τις προγραφές που διέταξαν οι επαναστατικές επιτροπές. Είχαν αποδεκατίσει και διαιρέσει συστηματικά την Εθνοσυνέλευση. Ο Ροβεσπιέρος υπήρξε απόλυτος κύριος, στο βαθμό που μπόρεσε να μιλήσει εξ ονόματός τους. Η μέρα που ο φοβερός δικτάτορας αποχώρησε από αυτές για ζητήματα εγωισμού, σήμανε την ώρα της καταστροφής του. Η βασιλεία των μαζών είναι η βασιλεία των επιτροπών, επομένως των καθοδηγητών. Δεν θα μπορούσαμε να φανταστούμε πιο σκληρό δεσποτισμό.

πνευμάτων, που συνιστούσαν την κορυφή μιας πυραμίδας, της οποίας τα επίπεδα, τα οποία πλαταίνουν όσο λιγοστεύει η πνευματική αξία, αντιπροσωπεύουν τα βαθιά στρώματα ενός έθνους. Το μεγαλείο ενός πολιτισμού δεν μπορεί βεβαίως να εξαρτάται από την ψήφο στοιχείων κατώτερων, που αντιπροσωπεύουν απλώς την πλειοψηφία³². Δίχως αμφιβολία, επίσης, οι ψήφοι των μαζών είναι συχνά πολύ επικίνδυνες. Ήδη μας έχουν στοιχίσει πολλές εισβολές· και, με την επικράτηση του Σοσιαλισμού, τα ονειροπολήματα της λαϊκής κυριαρχίας θα μας στοιχίσουν σίγουρα πολύ πιο ακριβά ακόμα.

Όμως αυτές οι αντιρρήσεις, θεωρητικά άριστες, χάνουν πρακτικά όλη τη δύναμή τους, αν θυμηθούμε την ακατανίκητη δύναμη των ιδεών που μεταμορφώθηκαν σε δόγματα. Το δόγμα της κυριαρχίας των μαζών είναι, από φιλοσοφική άποψη, τόσο λίγο υπερασπίσιμο, όσο και τα θρησκευτικά δόγματα του Μεσαίωνα, αλλά έχει σήμερα την απόλυτη δύναμη. Είναι λοιπόν τόσο απρόσβλητο, όσο υπήρξαν στο παρελθόν οι θρησκευτικές μας ιδέες. Υποθέστε ότι ένας ελεύθερος σύγχρονος στοχαστής μεταφέρεται με μια μαγική δύναμη μέσα στον Μεσαίωνα. Πιστεύετε ότι, απέναντι στην κυριαρχική δύναμη των θρησκευτικών ιδεών που βασιλευσαν τότε, θα επιχειρούσε να τις πολεμήσει; Αν έπεφτε στα χέρια ενός δικαστή που θα ήθελε να τον κάψει, με την κατηγορία ότι έχει συνάψει μια συμφωνία με τον Διάβολο, ή ότι συχνάζει στη νυχτερινή σύναξη των μάγων, θα σκεφτόταν να αμφισβητήσει την ύπαρξη του Διαβόλου και της σύναξης των μάγων; Δεν αμφισβητούμε πια περισσότερο τις πεποιθήσεις των μαζών απ' ό,τι τους κυκλώνες. Το δόγμα της καθολικής ψήφου διαθέτει σήμερα τη δύναμη που είχαν άλλοτε τα χριστιανικά δόγματα. Ρήτορες και συγγραφείς μιλούν γι' αυτό με ένα σεβασμό και με κολακείες που δεν γνώρισε ο Λουδοβίκος ΙΔ'. Πρέπει, λοιπόν, να φερθούμε σε σχέση με αυτό, όπως φερόμαστε σε σχέση με όλα τα θρησκευτικά δόγματα. Μόνο ο χρόνος επιδρά πάνω τους.

Αν προσπαθούσατε να κλονίσετε αυτό το δόγμα, θα ήταν τόσο περισσότερο ανώφελο, όσο αυτό έχει προφανείς Λόγους υπέρ του: «Στην εποχή της ισότητας», λέει ορθά ο Tocqueville, «οι άνθρωποι δεν έχουν καμιά εμπιστοσύνη ο ένας στον άλλο εξαιτίας της ομοιότητάς τους· όμως, η ίδια αυτή ομοιότητα, τους δίνει μια εμπιστοσύνη σχεδόν απεριόριστη στην κρίση του κοινού· γιατί δεν τους φαίνεται πιθανό, μια που έχουν όλοι παρόμοια φώτα, η αλήθεια να μη βρίσκεται στην πλευρά της πλειοψηφίας».

Πρέπει να υποθέσουμε τώρα ότι μια ψήφος περιορισμένη –περιορισμένη στις δυνατότητες αν θέλετε– θα καλύτερευε την ψήφο των μαζών; δεν θα μπορούσα να το δεχτώ ούτε στιγμή, και αυτό για τους λόγους, που επεσήμανα πιο πάνω, της διανοητικής κατωτερότητας όλων των ομάδων, όποια και αν μπορεί να είναι η σύνθεσή τους. Στη μάζα, το

επαναλαμβάνω, οι άνθρωποι εξομοιώνονται πάντα, και, πάνω σε γενικά ζητήματα, η ψήφος σαράντα ακαδημαϊκών δεν είναι καλύτερη από αυτή σαράντα υδροφόρων. Δεν πιστεύω ότι οποιαδήποτε από τις ψήφους, για τις οποίες τόσο κατηγορούν την καθολική ψήφο, η παλινόρθωση της μοναρχίας, για παράδειγμα, θα διέφερε με ψηφοφόρους στρατολογημένους αποκλειστικά μεταξύ των επιστημόνων και των μορφωμένων. Το γεγονός, για ένα άτομο, να ξέρει ελληνικά ή μαθηματικά, να είναι αρχιτέκτονας, κτηνίατρος, γιατρός ή δικηγόρος, δεν το προικίζει, πάνω στα συναισθηματικά ζητήματα, με ιδιαίτερη διαύγεια. Όλοι οι οικονομολόγοι μας είναι άνθρωποι πεπαιδευμένοι, καθηγητές και ακαδημαϊκοί ως επί το πλείστον. Υπάρχει έστω και ένα γενικό ζήτημα, το προστατευτικό σύστημα για παράδειγμα, που να τους βρήκε σύμφωνους; Μπροστά σε κοινωνικά προβλήματα, γεμάτα από πολλαπλά άγνωστα σημεία και κυριαρχούμενα από τη μυστική λογική ή τη συναισθηματική λογική, όλες οι αμάθειες εξομοιώνονται.

Αν, λοιπόν, άνθρωποι παραφορτωμένοι με επιστήμη αποτελούσαν μόνοι τους το εκλογικό σώμα, οι ψήφοι τους δεν θα ήταν καλύτερες από τις σημερινές. Θα οδηγούνταν κυρίως από τα αισθήματα τους και το πνεύμα του κόμματός τους. Δεν θα είχαμε λιγότερο κανένα από τα σημερινά προβλήματα, και σίγουρα θα είχαμε περισσότερο τη βαριά τυραννία των καστών.

Περιορισμένη ή γενική, είτε έχει ενσκήψει σε μια χώρα δημοκρατική είτε σε μια χώρα μοναρχική, εφαρμοσμένη στη Γαλλία, στο Βέλγιο, στην Ελλάδα, στην Πορτογαλία ή στην Ισπανία, η ψήφος των μαζών είναι παντού όμοια, και εκφράζει συχνά τις επιθυμίες και τις ασυνείδητες ανάγκες της φυλής. Ο μέσος όρος των εκλεγμένων αντιπροσωπεύει για κάθε έθνος τη μέση ψυχή της φυλής του. Από τη μια γενιά στην άλλη, την ξαναβρίσκουμε σχεδόν ταυτόσημη.

Κι έτσι, μια φορά ακόμα, ξαναπέφτουμε πάνω σε αυτή τη θεμελιώδη ιδέα της φυλής, που ήδη τη συναντήσαμε τόσο συχνά, και πάνω σε αυτή την άλλη, που παράγεται από την πρώτη, ότι θεσμοί και κυβερνήσεις παίζουν ένα πολύ μικρό ρόλο μέσα στη ζωή των λαών. Αυτοί οι τελευταίοι οδηγούνται κυρίως από την ψυχή της φυλής τους, δηλαδή από τα προγονικά κατάλοιπα, των οποίων αυτή η ψυχή είναι η σύνοψη. Η φυλή και οι επιπλοκές των καθημερινών αναγκών, αυτοί είναι οι μυστηριώδεις κύριοι που ορίζουν τις τύχες μας.

Τα κοινοβουλευτικά συμβούλια

Τα κοινοβουλευτικά συμβούλια αποτελούν μη ανώνυμες, ετερογενείς μάζες. Παρά τη στελέχωσή τους, που ποικίλλει ανάλογα με τις εποχές και τους λαούς, μοιάζουν πολύ ως προς τους χαρακτήρες τους. Η επίδραση της φυλής γίνεται αισθητή εκεί, για να μετριάσει ή να υπερβάλει, αλλά όχι για να εμποδίσει την εκδήλωση αυτών των χαρακτήρων. Τα κοινοβουλευτικά συμβούλια των πιο διαφορετικών χωρών, αυτά της Ελλάδας, της Ιταλίας, της Πορτογαλίας, της Ισπανίας, της Γαλλίας και της Αμερικής, παρουσιάζουν στις συζητήσεις τους και στις ψήφους τους μεγάλες αναλογίες, και αφήνουν τις κυβερνήσεις να παλεύουν με ταυτόσημα προβλήματα.

Το κοινοβουλευτικό πολίτευμα αποτελεί άλλωστε το ιδεώδες όλων των σύγχρονων πολιτισμένων λαών. Εκφράζει αυτή την ψυχολογικά εσφαλμένη, αλλά γενικά αποδεκτή ιδέα, ότι πολλοί άνθρωποι συγκεντρωμένοι είναι πολύ πιο ικανοί από ένα μικρό αριθμό, για μια απόφαση συνετή και ανεξάρτητη πάνω σε ένα δεδομένο θέμα.

Μέσα στα κοινοβουλευτικά συμβούλια ξαναβρίσκουμε τα γενικά χαρακτηριστικά των μαζών: μονομέρεια των ιδεών, οξυθυμία, ροπή στην υποβολή, υπερβολή των αισθημάτων, ισχυρή επιρροή των καθοδηγητών. Όμως, εξαιτίας της ιδιαίτερης σύνθεσής τους, οι κοινοβουλευτικές μάζες παρουσιάζουν κάποιες διαφορές. Θα τις επισημάνουμε σε λίγο.

Η μονομέρεια των ιδεών είναι ένα από τα χαρακτηριστικά τους που έχουν επισημανθεί επαρκώς. Συναντούμε σε όλα τα κόμματα, στους λατινογενείς λαούς κυρίως, μια απaráλλακτη τάση να αναλύουν τα πιο περίπλοκα κοινωνικά προβλήματα με τις πιο απλές αφηρημένες αρχές και με γενικούς νόμους εφαρμόσιμους σε όλες τις περιπτώσεις. Οι αρχές

ποικίλλουν φυσικά σε κάθε κόμμα· όμως, μόνο από το γεγονός ότι τα άτομα βρίσκονται στη μάζα, τείνουν πάντα να μεγαλοποιούν την αξία αυτών των αρχών και να τις ωθούν ως τις τελευταίες τους συνέπειες. Και τα κοινοβούλια, επίσης, αντιπροσωπεύουν κυρίως ακραίες απόψεις.

Ο τελειότερος τύπος της μονομέρειας των συμβουλίων πραγματώθηκε από τους Ιακωβίνους της μεγάλης μας Επανάστασης. Όλοι δογματικοί και λογικοί, με το κεφάλι γεμάτο από αόριστες γενικότητες, ασχολούνταν με παγιωμένες αρχές δίχως να νοιάζονται για τα γεγονότα· και κάποιοι είπαν πολύ ορθά ότι είχαν διασχίσει την Επανάσταση χωρίς να τη δουν. Με κάποια δόγματα, φαντάζονταν ότι θα ανασυστήσουν μια κοινωνία εκ βάθρων και θα επαναφέρουν έναν διυλισμένο πολιτισμό σε μια φάση της κοινωνικής εξέλιξης πολύ προγενέστερη. Τα μέσα τους για να πραγματώσουν αυτό το όνειρο ήταν επίσης δανεισμένα από μια απόλυτη μονομέρεια. Περιοριζόνταν, πράγματι, να καταστρέφουν βίαια τα εμπόδια που τους ενοχλούσαν. Όλοι, άλλωστε: Γιρονδίνιοι, Μοντανιάριοι, Θερμιδοριανοί κ.λπ., εμψυχώνονταν από το ίδιο πνεύμα.

Οι κοινοβουλευτικές μάζες είναι πολύ επιρρεπείς στην υποβολή· και, όπως πάντα, η υποβολή προέρχεται από καθοδηγητές κοσμημένους με το «φωτοστέφανο του κύρους». Όμως, μέσα στα κοινοβουλευτικά συμβούλια, η ροπή στην υποβολή έχει όρια πολύ καθαρά, που είναι σημαντικό να επισημάνουμε.

Πάνω σε όλα τα ζητήματα τοπικού ενδιαφέροντος κάθε μέλος ενός συμβουλίου έχει απόψεις σταθερές, άκαμπτες, που καμιά επιχειρηματολογία δεν θα μπορούσε να κλονίσει. Το ταλέντο ενός Δημοσθένη δεν θα μπορούσε να αλλάξει την ψήφο ενός βουλευτή πάνω σε ζητήματα τέτοια, όπως το προστατευτικό σύστημα ή το προνόμιο των αγροτών που παράγουν το ρακί, τα οποία αντιπροσωπεύουν ανάγκες ισχυρών ψηφοφόρων. Η προγενέστερη υποβολή αυτών των ψηφοφόρων υπερिशύει αρκετά για να καταργήσει όλες τις άλλες, και για να διατηρήσει μια απόλυτη σταθερότητα άποψης*.

Πάνω σε γενικά ζητήματα: διάλυση ενός υπουργείου, επιβολή ενός φόρου κ.λπ., η σταθερότητα της άποψης εξαφανίζεται και οι υποβολές των καθοδηγητών μπορούν να δράσουν, όμως όχι ακριβώς όπως μέσα σε μια συνηθισμένη μάζα. Κάθε κόμμα έχει τους καθοδηγητές του, που ασκούν ενίοτε μια ισοδύναμη επιρροή. Ο βουλευτής βρίσκεται λοιπόν ανάμεσα σε αντίπαλες υποβολές και γίνεται μοιραία πολύ διστακτικός. Επίσης, τον βλέπουμε συχνά, σε διάστημα ενός τετάρτου της ώρας, να

* Σε αυτές τις απόψεις, που έχουν παγιωθεί εκ των προτέρων και έγιναν άκαμπτες από εκλογικές ανάγκες, εφαρμόζεται αναμφίβολα αυτή η σκέψη ενός γέρου άγγλου κοινοβουλευτικού: «Εδώ και πενήντα χρόνια, που παρίσταμαι σε συνεδρίες στο Ουεστμίνστερ, έχω ακούσει χιλιάδες λόγων· λίγοι από αυτούς άλλαξαν τη γνώμη μου, όμως ούτε ένας δεν άλλαξε την ψήφο μου».

ψηφίζει με τον αντίθετο τρόπο, να προσθέτει σε ένα νόμο ένα άρθρο που τον καταργεί: να στερεί, για παράδειγμα, στους βιομηχάνους το δικαίωμα να διαλέγουν και να απολύουν τους εργάτες τους, και μετά να καταργεί σχεδόν αυτό το μέτρο με μια τροπολογία.

Και γι' αυτό, σε κάθε νομοθεσία, μια Βουλή εκφράζει απόψεις πολύ σταθερές και άλλες πολύ αόριστες. Κατά βάθος, επειδή τα γενικά ζητήματα είναι περισσότερα, κυριαρχεί η αναποφασιστικότητα, αναποφασιστικότητα που συντηρείται από τον σταθερό φόβο για τον ψηφοφόρο, του οποίου τη λανθάνουσα υποβολή φτάνει πάντα να αντισταθμίσει η επιρροή των καθοδηγητών.

Αυτοί οι τελευταίοι είναι εντωμεταξύ, τελικά, οι πραγματικοί κύριοι μέσα στις συζητήσεις, στις οποίες τα μέλη ενός συμβουλίου δεν έχουν απόψεις εκ των προτέρων αρκετά σταθερές.

Η ανάγκη για καθοδηγητές είναι προφανής αφού, υπό το όνομα αρχηγών ομάδων, τους ξαναβρίσκουμε σε όλες τις χώρες. Είναι οι αληθινοί κυρίαρχοι των συμβουλίων. Οι άνθρωποι στη μάζα δεν θα μπορούσαν να κάνουν χωρίς κύριο: γι' αυτό, οι ψήφοι ενός συμβουλίου, δεν αντιπροσωπεύουν γενικά παρά τις απόψεις μιας μικρής μειοψηφίας.

Οι καθοδηγητές, το επαναλαμβάνουμε, δρουν ελάχιστα με τους συλλογισμούς τους και πολύ με το κύρος τους. Όταν μια οποιαδήποτε περίπτωση τους το στερήσει, δεν έχουν πια επιρροή.

Αυτό το κύρος των καθοδηγητών είναι ατομικό και δεν εξαρτάται ούτε από το όνομα ούτε από τη φήμη. Ο M. Jules Simon, μιλώντας για τους μεγάλους του Κοινοβουλίου του 1848, στο οποίο είχε μια έδρα, δίνει πολύ αξιόπρόσεκτα παραδείγματα.

Δύο μήνες πριν γίνει πανίσχυρος, ο Λουδοβίκος Ναπολέοντας δεν ήταν τίποτα.

Ο Βικτόρ Ουγκό ανέβηκε στο βήμα. Δεν είχε επιτυχία. Τον άκουσαν, όπως άκουγαν τον Felix Pyat και δεν τον επευφήμισαν τόσο. «Δεν μου αρέσουν οι ιδέες του», μου λέει ο Vaulabelle, μιλώντας για τον Felix Pyat, «όμως είναι ένας από τους πιο μεγάλους συγγραφείς και ο μεγαλύτερος ρήτορας της Γαλλίας». Τον Edgar Quinet, αυτό το σπάνιο και δυνατό πνεύμα, δεν τον λογάριζαν καθόλου. Ήταν δημοφιλής πριν την έναρξη του κοινοβουλίου' μέσα στο κοινοβούλιο δεν ήταν καθόλου.

Τα πολιτικά συμβούλια είναι το μέρος της γης όπου η λάμψη της μεγαλοφυΐας γίνεται ελάχιστα αισθητή. Εκεί δεν υπολογίζουν παρά μια ευγλωττία προσαρμοσμένη στο χρόνο και το χώρο, και υπηρεσίες που προσφέρονται όχι στην πατρίδα αλλά στα κόμματα. Για να τιμήσουν τον Lamartine το 1848 και τον Thiers το 1871, χρειάστηκε το διεγερτικό του επείγοντος,

αμείλικτου συμφέροντος. Όταν πέρασε ο κίνδυνος, θεραπεύτηκαν συγχρόνως από την ευγνωμοσύνη και το φόβο.

Αντέγραψα αυτή την παράγραφο για τα γεγονότα που περιέχει, αλλά όχι για τις ερμηνείες που προτείνει. Αυτές είναι μιας μέτριας ψυχολογίας. Μια μάζα θα έχανε αμέσως το χαρακτήρα της μάζας, αν αναγνώριζε στους καθοδηγητές τις υπηρεσίες που προσέφεραν, είτε στην πατρίδα είτε στα κόμματα. Η μάζα υψίσταται το κύρος του καθοδηγητή και δεν παρεμβάλλει στη συμπεριφορά της κανένα αίσθημα ενδιαφέροντος ή αναγνώρισης.

Ο καθοδηγητής που είναι προικισμένος με επαρκές κύρος κατέχει μια εξουσία σχεδόν απόλυτη. Γνωρίζουμε την τεράστια επιρροή που ένας διάσημος βουλευτής άσκησε για πολλά χρόνια, χάρη στο κύρος του, και η οποία κατόπιν χάθηκε, σε μια στιγμή, εξαιτίας κάποιων οικονομικών γεγονότων. Με ένα απλό του νεύμα οι υπουργοί ανατρέπονταν. Ένας συγγραφέας επεσήμανε καθαρά, στις ακόλουθες γραμμές, τη δύναμη της δράσης του.

Στον Μ.Σ., κυρίως, οφείλουμε το ότι αγοράσαμε τον Τογκίπ τρεις φορές πιο ακριβά απ' ό,τι θα έπρεπε να κοστίζει, το ότι δεν πήραμε στη Μαδαγασκάρη παρά μια αβέβαιη βάση, το ότι στερηθήκαμε από μια ολόκληρη αυτοκρατορία στην κάτω Νιγηρία, το ότι χάσαμε την ισχυρή θέση που είχαμε στην Αίγυπτο. Οι θεωρίες του Μ.Σ. μάς έχουν στοιχίσει περισσότερα εδάφη από τις πολεμικές απώλειες του Ναπολέοντα του πρώτου.

Δεν θα χρειαζόταν πάρα πολύ για να αντιπαθήσουμε τον εν λόγω καθοδηγητή. Προφανώς μάς έχει στοιχίσει πολύ ακριβά· όμως ένα μεγάλο μέρος της επιρροής του οφειλόταν στο ότι ακολουθούσε την κοινή γνώμη, η οποία, στην αποικιακή υπόθεση, δεν ήταν καθόλου τότε αυτό που έγινε σήμερα. Ένας καθοδηγητής σπάνια προηγείται της κοινής γνώμης, και περιορίζεται τις περισσότερες φορές να υιοθετεί τις πλάνες της.

Τα μέσα πειθούς των καθοδηγητών, μετά το κύρος, είναι οι παράγοντες που ήδη έχουμε απαριθμήσει πολλές φορές. Για να τους χειριστεί επιδέξια, ο καθοδηγητής οφείλει να έχει εισχωρήσει, τουλάχιστο με έναν τρόπο ασυνείδητο, στην ψυχολογία των μαζών, και να ξέρει πώς να τους μιλήσει, να γνωρίζει κυρίως τη γοητευτική επίδραση των λέξεων, των μορφών και των εικόνων. Χρειάζεται να διαθέτει μια ιδιαίτερη ευλωτία, που να τη συνθέτουν δραστικές διαβεβαιώσεις και εντυπωσιακές εικόνες, πλαισιωμένες από συλλογισμούς πολύ συνοπτικούς. Αυτό το είδος της ευφράδειας συναντιέται σε όλα τα κοινοβούλια, συμπεριλαμβανομένης και της αγγλικής βουλής, της πιο ισορροπημένης εντούτοις απ' όλες.

«Μπορούμε να διαβάζουμε διαρκώς», λέει ο άγγλος φιλόσοφος Μάιπε, «συζητήσεις της Βουλή των Κοινοτήτων, όπου όλη η συζήτηση συνίσταται στην ανταλλαγή γενικοτήτων αρκετά αδύναμων και σαρκασμών αρκετά βίαιων. Στη φαντασία μιας καθαρής δημοκρατίας, αυτό το είδος γενικών τύπων κάνει τεράστια εντύπωση. Πάντα θα είναι εύκολο να κάνουν μια μάζα να δέχεται γενικές διαβεβαιώσεις που παρουσιάζονται με λόγια συγκινητικά, και ας μην έχουν ποτέ επαληθευθεί, και ας μην είναι, ίσως, επιδεκτικές επαλήθευσης».

Η σημασία των «συγκινητικών λόγων», που αναφέρονται στο προηγούμενο παράθεμα, δεν θα μπορούσε να είναι υπερβολική. Έχουμε ήδη επιμείνει πολλές φορές στην ιδιαίτερη δύναμη των λέξεων και των τύπων που επιλέγονται, με τρόπο ώστε να ανακαλούν εικόνες πολύ ζωηρές. Η ακόλουθη φράση, δανεισμένη από το λόγο ενός κοινοβουλευτικού καθοδηγητή, συνιστά ένα εξαιρετικό δείγμα:

«Την ημέρα που το ίδιο πλοίο θα μεταφέρει στις πυρετικές χώρες της εξορίας τον ύποπτο πολιτικό και τον επικίνδυνο αναρχικό, θα μπορέσουν να πιάσουν κουβέντα και θα φανούν ο ένας στον άλλο ως οι δύο συμπληρωματικές όψεις της ίδιας κοινωνικής τάξης».

Η εικόνα που ανακαλείται έτσι είναι καθαρή, εντυπωσιακή, και όλοι οι αντίπαλοι του ρήτορα νιώθουν να απειλούνται από αυτή. Βλέπουν με μιας τις πυρετικές χώρες, το πλοίο που μπορεί να τους μεταφέρει, επειδή δεν αποτελούν ίσως μέρος της αρκετά περιορισμένης κατηγορίας των πολιτικών που απειλούνται; Δοκιμάζουν τότε τον κρυφό φόβο που έπρεπε να αισθάνονταν τα μέλη της Εθνοσυνέλευσης, που απειλούνταν περισσότερο ή λιγότερο από το μεγάλο μαχαίρι της γκιλοτίνας, εξαιτίας των αόριστων λόγων του Ροβεσπιέρου, και ο οποίος φόβος τους έκανε να υποκύπτουν πάντα σε αυτόν.

Οι καθοδηγητές έχουν όφελος να καταφεύγουν στις πιο απίθανες υπερβολές. Ο ρήτορας, του οποίου μόλις ανέφερα μία φράση, μπόρεσε να αποφανθεί, δίχως να ξεσηκώσει μεγάλες διαμαρτυρίες, ότι οι τραπεζίτες και οι ιερείς μισθοδοτούσαν αυτούς που έριχναν βόμβες, και ότι οι διευθυντές των μεγάλων χρηματιστικών εταιρειών αξίζουν τις ίδιες ποινές με τους αναρχικούς. Στις μάζες παρόμοια μέσα επιδρούν πάντα. Η απόφαση δεν είναι ποτέ υπερβολικά παράφορη, ούτε ο λόγος υπερβολικά απειλητικός. Τίποτα δεν πτοεί περισσότερο τους ακροατές. Φοβούνται πως, αν διαμαρτυρηθούν, θα περάσουν για προδότες ή συνένοχοι.

Αυτή η ιδιαίτερη ευγλωττία επικράτησε, το έλεγα λίγο πριν, σε όλα τα κοινοβούλια, και στις κρίσιμες περιόδους οπωσδήποτε τονίζεται. Η ανάγνωση των λόγων των μεγάλων ρητόρων της Επανάστασης είναι πολύ ενδιαφέρουσα από αυτή την άποψη. Θεωρούσαν απαραίτητο να διακόπτουν ανά πάσα στιγμή για να καυτηριάσουν το έγκλημα και να εκθειάζουν την αρετή· κατόπιν ξεσπούσαν σε κατάρες εναντίον των τυράννων, και ορκίζονταν να ζήσουν ελεύθεροι ή να πεθάνουν. Το ακροατήριο σπκωνόταν, επευφημούσε με πάθος και μετά, ήρεμο, ξανακαθόταν.

Ο καθοδηγητής μπορεί μερικές φορές να είναι ευφυής και μορφωμένος· όμως αυτό, γενικά, είναι γι' αυτόν περισσότερο επιβλαβές παρά ωφέλιμο. Αποδεικνύοντας την πολυπλοκότητα των πραγμάτων, και καθώς επιτρέπει την ερμηνεία και την κατανόηση, η γνώση κάνει ασθενική, και αμβλύνει πολύ την ένταση και την ορμή των πεπειθήσεων που είναι απαραίτητες στους αποστόλους. Οι μεγάλοι καθοδηγητές όλων των εποχών, αυτοί της Επανάστασης κυρίως, υπήρξαν πολύ στενοκέφαλοι και άσκησαν, εντούτοις, μια μεγάλη επίδραση.

Οι λόγοι του πιο διάσημου ανάμεσα τους, του Ροβεσπιέρου, εκπλήσσουν συχνά με την ασυναρτησία τους. Στην ανάγνωση, δεν βρίσκουμε καμία εύλογη ερμηνεία του τεράστιου ρόλου του ισχυρού δικτάτορα:

Κοινοί τόποι και περιττολογίες της παιδαγωγικής ευγλωττίας και της λατινικής κουλτούρας στην υπηρεσία μιας ψυχής περισσότερο παιδικής παρά επίπεδης, και η οποία μοιάζει να περιορίζεται, στην επιίθεση ή την άμυνα, στο: «Έλα λοιπόν!» των μαθητών. Ούτε μια ιδέα, ούτε μια ιδιαιτερότητα στο λόγο, ούτε μια έκφραση, είναι η πλήξη μέσα στην τρικυμία. Όταν κανείς βγαίνει μέσα από αυτή την κατηφή ανάγνωση, θέλει να βγάλει το ουφ! της αξιαγάπητης Camille Des Moulins.

Είναι φοβερό, αν σκεφτούμε την ισχύ που δίνει σε έναν άνθρωπο περιβεβλημένο με κύρος μια δυνατή πεποίθηση ενωμένη με μίαν υπέρμετρη μικρόνοια. Αυτές οι προϋποθέσεις είναι εντούτοις απαραίτητες, για να αγνοεί τα εμπόδια και να μάθει να αξιώνει. Από ένστικτο, οι μάζες αναγνωρίζουν σε αυτούς τους δραστήριους πεπεισμένους τον κύριο που τους χρειάζεται.

Μέσα σε ένα κοινοβουλευτικό συμβούλιο, η επιτυχία ενός λόγου εξαρτάται σχεδόν αποκλειστικά από το κύρος του ρήτορα, και καθόλου από τα επιχειρήματα που προτείνει.

Ο άγνωστος ρήτορας, που έρχεται με ένα λόγο γεμάτο από καλά επιχειρήματα, αλλά μόνο από επιχειρήματα, δεν έχει καμία πιθανότητα, έστω να ακουστεί.

Ένας παλιός βουλευτής, ο M. Descubes, διέγραψε μέσα στις επόμενες γραμμές την εικόνα του νομοθέτη δίχως κύρος:

Όταν πήρε θέση στο βήμα, βγάζει από το χαρτοφύλακά του ένα ντοσιέ που ανοίγει μεθοδικά μπροστά του και αρχίζει με θάρρος.

Ευελπιστεί να κάνει να περάσει μέσα στην ψυχή των ακροατών η πεποίθηση που τον εμπυχώνει. Ζύγισε και ξαναζύγισε τα επιχειρήματά του, είναι παραφορτωμένος με αριθμούς και αποδείξεις· είναι σίγουρος ότι έχει δίκιο. Κάθε αντίδραση, μπροστά στο προφανές που κομίζει, θα είναι μάταιη. Αρχίζει έχοντας εμπιστοσύνη στο δίκιο του και, επίσης, στην πρόθεση των συναδέλφων του, οι οποίοι σίγουρα δεν ζητούν παρά να υποκλιθούν μπροστά στην αλήθεια.

Ομιλεί και, αμέσως, μένει έκπληκτος από την κίνηση της αίθουσας, λίγο μουδιασμένος από την οχλοβοή που σπκώνεται.

Πώς δεν γίνεται ψυχία; Γιατί αυτή η γενική αδιαφορία; Τι σκέφτονται λοιπόν αυτοί εκεί που μιλούν μεταξύ τους; Ποιο κίνητρο τόσο επειγόν κάνει το άλλο να εγκαταλείψει τη θέση του;

Μια ανησυχία περνάει πάνω στο πρόσωπό του. Ζαρώνει τα φρύδια, σταματά. Ενθαρρυσμένος από τον πρόεδρο ξαναρχίζει, υψώνοντας τη φωνή. Τώρα τον ακούν λιγότερο. Δυναμώνει τον τόνο, ταραζεται: ο θόρυβος διπλασιάζεται γύρω του. Δεν ακούει πια ο ίδιος τον εαυτό του, σταματάει πάλι· κατόπιν, φοβισμένος μήπως η σιωπή του προκαλέσει τη δυσάρεστη φωνή του: «*Λήξη!*!» φωνάζει ακόμη περισσότερο. Ο θόρυβος γίνεται ανυπόφορος.

Τα κοινοβουλευτικά συμβούλια που έχουν φτάσει σε έναν ορισμένο βαθμό έντασης, γίνονται ταυτόσημα με τις συνηθισμένες ετερογενείς μάζες, και τα αισθήματά τους παρουσιάζουν επομένως την ιδιαιτερότητα να είναι πάντα ακραία. Θα τα δούμε να προβαίνουν σε πράξεις ηρωισμού ή στις χειρότερες υπερβολές. Το άτομο παύει να είναι ο εαυτός του, και θα ψηφίσει τα μέτρα τα πιο αντίθετα στα προσωπικά του συμφέροντα.

Η ιστορία της Επανάστασης δείχνει σε ποιο σημείο τα συμβούλια μπορούν να γίνουν ασυνείδητα και να υποστούν υποβολές αντίθετες προς τα συμφέροντά τους. Ήταν μια τεράστια θυσία για τους ευγενείς να παραιτηθούν από τα προνόμια τους, και εντούτοις, μέσα σε μια διάσημη νύχτα της Συντακτικής³³, την κάνουν χωρίς να διστάσουν. Ήταν μια μόνιμη θανάσιμη απειλή για τα μέλη της Εθνοσυνέλευσης να παραιτηθούν από το απαραβίαστο τους, και εντούτοις το έκαναν και δεν φοβήθηκαν μήπως αποδεκατιστούν αμοιβαία, ενώ γνώριζαν καλά, παρ' όλα αυτά, ότι η λαιμητόμος που έβλεπαν να οδηγούνται σήμερα συνεργάτες,

προοριζόταν γι' αυτούς αύριο. Φτάνοντας όμως σε αυτόν το βαθμό του τέλειου αυτοματισμού που περιέγραφα, καμιά σκέψη δεν μπορούσε να τους εμποδίσει να υποκύψουν στις υποβολές που τους υπνώτιζαν. Η επόμενη παράγραφος των απομνημονευμάτων ενός από αυτούς, του Billaud-Vareannes, είναι απολύτως τυπική ως προς αυτό το σημείο: «Τις αποφάσεις για τις οποίες μας κατηγορούν τόσο, λέει, δεν τις θέλαμε τις περισσότερες φορές δύο ημέρες, μια ημέρα πριν: μόνο η κρίση τις προκαλούσε». Τίποτα δεν είναι πιο ορθό.

Τα ίδια φαινόμενα ασυνειδησίας εκδηλώθηκαν σε όλες τις θυελλώδεις συνεδριάσεις της Εθνοσυνέλευσης.

«Επιδοκιμάζουν και διατάσσουν», λέει ο Ταϊνε, «αυτό για το οποίο νιώθουν φρίκη, όχι μόνο τις ανοπίες και τις τρέλες, αλλά τα εγκλήματα, τη δολοφονία αθώων, τη δολοφονία των φίλων τους. Ομόφωνα και με τις πιο ζωηρές επιδοκιμασίες η αριστερά, ενωμένη με τη δεξιά, στέλνει στη λαιμπτόμο τον Νταντόν, τον φυσικό της αρχηγό, τον μεγάλο υποκινητή και οδηγό της Επανάστασης. Ομόφωνα και με τις πιο μεγάλες επιδοκιμασίες η δεξιά, ενωμένη με την αριστερά, ψηφίζει τα χειρότερα διατάγματα της επαναστατικής κυβέρνησης. Ομόφωνα και με κραυγές θαυμασμού και ενθουσιασμού, με ομολογίες παράφορης συμπάθειας για τον Gollot d' Herbois, για τον Gouthon και για το Ροβεσπιέρο, η Εθνοσυνέλευση, με επανεκλογές αυθόρμητες και πολλαπλές, διατηρεί στη θέση της την ανθρωποκτόνο κυβέρνηση, που η Πεδιάδα απεχθάνεται γιατί είναι ανθρωποκτόνος, και την οποία το Όρος απεχθάνεται γιατί το αποδεκατίζει. Πεδιάδα και Όρος, η πλειοψηφία και η μειοψηφία, καταλήγουν να συναινέσουν να βοηθήσουν στην ίδια την αυτοκτονία τους. Στις 22 του ενάτου μήνα του γαλλικού ημερολογίου της Δημοκρατίας, ολόκληρη η Εθνοσυνέλευση έδωσε πίσω, τείχε πάρει στις 8 του Θερμιδώρου (ενδέκατος μήνας), στο πρώτο τέταρτο της ώρας που ακολούθησε το λόγο του Ροβεσπιέρου, έδωσε και άλλα».

Η περιγραφή μπορεί να φαίνεται ζοφερή. Εντούτοις είναι ακριβής. Τα κοινοβουλευτικά συμβούλια που είναι επαρκώς εξερεθισμένα και υπνωτισμένα παρουσιάζουν τους ίδιους χαρακτήρες. Γίνονται μια άστατη αγέλη που υπακούει σε όλες τις παρορμήσεις. Η ακόλουθη περιγραφή του Κοινοβουλίου του 1848, που οφείλεται σε έναν κοινοβουλευτικό του οποίου δεν θα υποψιαστεί κανείς τη δημοκρατική πίστη, τον M. Spuller, και την οποία αντιγράφω από τη *Λογοτεχνική Επιθεώρηση*, είναι αρκετά τυπική. Ξαναβρίσκουμε σε αυτήν όλα τα υπερβολικά αισθήματα που περιέγραφα για τις μάζες και αιτή την υπερβολική αστάθεια που επιτρέπει

το πέρασμα, από τη μια στιγμή στην άλλη, από την κλίμακα των πιο αντιφατικών αισθημάτων.

Οι διχόνοιες, οι ζήλιες, οι καχυποψίες και, με τη σειρά, η τυφλή εμπιστοσύνη και οι απεριόριστες ελπίδες οδήγησαν το δημοκρατικό κόμμα στο χαμό του. Η αφέλιά του και η αθωότητά του δεν είχαν άλλο ισοδύναμο από την καθολική του δυσπιστία. Καμία έννοια της νομιμότητας, καμία γνώση της πειθαρχίας: φόβοι και ψευδαισθήσεις δίχως όρια: ο χωρικός και το παιδί συναντιούνται σε αυτό το σημείο. Η ηρεμία τους ανταγωνίζεται την ανυπομονησία τους. Η αγριότητά τους είναι ανάλογη με την ευπείθειά τους. Αυτό είναι το ίδιο ενός χαρακτήρα που δεν είναι καθόλου ώριμος και μιας ανύπαρκτης παιδείας. Τίποτα δεν τους εκπλήσσει και όλα τους σαστίζουν. Έντρομοι, δειλοί, ατρόμητοι, ηρωικοί, θα ριχτούν μέσα στις φλόγες και θα οπισθοχωρήσουν μπροστά σε μια σκιά.

Δεν γνωρίζουν καθόλου τα αποτελέσματα και τις σχέσεις των πραγμάτων. Το ίδιο γρήγοροι στις απογοητεύσεις όσο και στους ενθουσιασμούς, υποκείμενοι σε όλους τους πανικούς, πάντα πολύ ψηλά ή πολύ χαμηλά, ποτέ στο βαθμό που πρέπει και στο μέτρο που ταιριάζει. Πιο ρευστοί από το νερό, αντανακλούν όλα τα χρώματα και παίρνουν όλες τις μορφές. Ποια βάση κυβέρνησης μπορούσε κανείς να ελπίζει ότι θα θεμελιωθεί σε αυτούς;

Ευτυχώς, βέβαια, όλοι οι χαρακτήρες που περιγράψαμε για τα κοινοβουλευτικά συμβούλια δεν εκδηλώνονται σταθερά. Δεν είναι μάζες παρά σε ορισμένες στιγμές. Τα άτομα που τα συνθέτουν καταφέρνουν να διαφυλάξουν την ατομικότητα τους σε ένα μεγάλο αριθμό περιπτώσεων, και γι' αυτό ένα κοινοβούλιο μπορεί να επεξεργαστεί εξαιρετικούς τεχνικούς νόμους. Αυτοί οι νόμοι είναι φυσικά οι καλύτεροι. Αποβαίνουν ολέθριοι μόνο όταν μια σειρά ατυχών τροπολογιών τους καθιστούν συλλογικούς. Το έργο μιας μάζας είναι παντού και πάντα κατώτερο από αυτό ενός μεμονωμένου ατόμου. Μόνο οι ειδικοί σώζουν τα κοινοβούλια από τα πολύ άτακτα και τα μέτρα της απειρίας. Γίνονται τότε προσωρινοί καθοδηγητές. Το κοινοβούλιο δεν επιδρά σε αυτούς, και επιδρούν αυτοί σε αυτό.

Παρ' όλες τις δυσκολίες της λειτουργίας τους, τα κοινοβουλευτικά συμβούλια αντιπροσωπεύουν την καλύτερη μέθοδο που, μέχρι τώρα, έχουν βρει οι λαοί για να κυβερνιούνται, και κυρίως για να απαλλάσσονται όσο το δυνατό περισσότερο από το ζυγό των προσωπικών τυραννιών. Είναι σίγουρα το ιδεώδες μιας κυβέρνησης, τουλάχιστο για τους φιλοσόφους, τους στοχαστές, τους συγγραφείς, τους καλλιτέχνες και τους

επιστήμονες, με μια λέξη για όλους αυτούς που συνιστούν την κορυφή ενός πολιτισμού.

Δεν παρουσιάζουν, άλλωστε, παρά δύο σοβαρούς κινδύνους, τη βεβιασμένη σπατάλη στα οικονομικά και μια προοδευτική περιστολή των ατομικών ελευθεριών.

Ο πρώτος από αυτούς τους κινδύνους είναι η αναγκαστική συνέπεια των απαιτήσεων και της απρονοησίας των εκλογικών μαζών. Αν ένα μέλος ενός κοινοβουλίου προτείνει κάποιο μέτρο που να δίνει εμφανή ικανοποίηση σε δημοκρατικές ιδέες, να εξασφαλίζει, για παράδειγμα, συντάξεις σε όλους τους εργάτες, να αυξάνει το μισθό των εργατών που δουλεύουν στους δρόμους, των δασκάλων κ.λπ., οι άλλοι βουλευτές, υποβεβλημένοι από το φόβο των ψηφοφόρων, δεν θα τολμήσουν να δείξουν ότι περιφρονούν τα συμφέροντα αυτών των τελευταίων απορρίπτοντας το μέτρο που προτείνεται. Γνωρίζουν, εντούτοις, ότι αυτό θα επιβαρύνει σοβαρά τον προϋπολογισμό και θα απαιτήσει τη δημιουργία καινούργιων φόρων. Είναι αδύνατο να διστάσουν στην ψηφοφορία. Αν και οι συνέπειες της αύξησης των εξόδων είναι μακρινές, και δίχως πολύ δυσάρεστα αποτελέσματα γι' αυτούς, οι συνέπειες μιας αρνητικής ψήφου θα μπορούσαν, αντίθετα, να φανούν καθαρά την επομένη ημέρα, που θα πρέπει να παρουσιαστούν μπροστά στον ψηφοφόρο.

Σε αυτή την πρώτη αιτία υπερβολής των εξόδων συνάπτεται μια άλλη, όχι λιγότερο επιτακτική: η υποχρέωση να συμβιβάζουν όλες τις δαπάνες καθαρά τοπικού ενδιαφέροντος. Ένας βουλευτής δεν θα μπορούσε να αντιταχθεί σε αυτό, γιατί αυτές αντιπροσωπεύουν επίσης απαιτήσεις των ψηφοφόρων, και κάθε βουλευτής δεν μπορεί να αποκτήσει αυτό που έχει ανάγκη για την περιφέρειά του, παρά υπό τον όρο να υποχωρεί στις ανάλογες απαιτήσεις των συναδέλφων του*.

* Στο τεύχος του της 6 Απριλίου 1895, ο *Economiste* έκανε μια ενδιαφέρουσα έρευνα γι' αυτά που μπορούν να στοιχίσουν σε ένα χρόνο αυτά τα έξοδα καθαρά εκλογικού ενδιαφέροντος, ιδιαιτέρως αυτά του σιδηροδρόμου. Για να συνδέσουν τη Λανγκάιγ (πόλη τριών χιλιάδων κατοίκων), σκαρφαλωμένη πάνω σε ένα βουνό, με την Πουί, ψηφίζουν για ένα σιδηρόδρομο που θα στοιχίσει δεκαπέντε εκατομμύρια. Για να συνδέσουν το Μπομόν (τρεις χιλιάδες πεντακόσιοι κάτοικοι) με το Καστέλ Σαραζάν επτά εκατομμύρια. Για να συνδέσουν το χωριό του Ου (πεντακόσιοι είκοσι τρεις κάτοικοι) με αυτό του Σε (χίλιοι διακόσιοι κάτοικοι) επτά εκατομμύρια. Για να συνδέσουν την Πραντ με τη μικρή κώμη της Ολέτ (επτακόσιοι σαράντα επτά κάτοικοι) έξι εκατομμύρια κ.λπ. Μονάχα για το 1895 ψηφίστηκαν ενενήντα εκατομμύρια για σιδηροδρομικές γραμμές στερημένες από κάθε γενικό ενδιαφέρον. Άλλα έξοδα, επίσης για εκλογικές ανάγκες, δεν είναι λιγότερο σημαντικά. Ο νόμος για τις εργατικές συντάξεις θα στοιχίσει σε λίγο ένα ελάχιστο ετήσιο τηςτά-ξης των εκατόν εξήντα πέντε εκατομμυρίων σύμφωνα με τον υπουργό των Οικονομικών, και της τάξης των οκτακοσίων εκατομμυρίων σύμφωνα με τον ακαδημαϊκό Leroy-Beaulieu. Η συνεχής αύξηση τέτοιων εξόδων

Ο δεύτερος από τους κινδύνους που αναφέρθηκαν πιο πάνω, η αναπόφευκτη περιστολή των ελευθεριών από τα κοινοβουλευτικά συμβούλια, ελάχιστα ορατά φαινομενικά, είναι εντούτοις πολύ πραγματική. Απορρέει από αναρίθμητους νόμους, πάντα περιοριστικούς, των οποίων τα κοινοβούλια, με το απλουστευτικό τους πνεύμα, δεν βλέπουν καλά τις συνέπειες, και αισθάνονται αναγκασμένα να ψηφίσουν.

Αυτός ο κίνδυνος πρέπει να είναι αρκετά αναπόφευκτος, αφού η ίδια η Αγγλία, όπου παρατηρείται ασφαλώς ο πιο τέλειος τύπος του κοινοβουλευτικού πολιτεύματος, και όπου ο βουλευτής είναι περισσότερο ανεξάρτητος από τον ψηφοφόρο του, δεν πέτυχε να ξεφύγει από αυτόν. Ο Herbert Spencer, σε μια παλιά ήδη εργασία, είχε δείξει ότι η αύξηση της φαινομενικής ελευθερίας έπρεπε να ακολουθείται από μια εξασθένιση της πραγματικής ελευθερίας. Ξαναπαίρνοντας την ίδια θέση στο βιβλίο του *Το Άτομο Εναντίον του Κράτους*, εκφράζεται για το αγγλικό κοινοβούλιο ως εξής:

Από αυτή την εποχή και μετά, η νομοθεσία ακολούθησε την πορεία που επεσήμανα. Μέτρα δικτατορικά, καθώς πολλαπλασιάζονταν γρήγορα, συνεχώς έτειναν να περιορίσουν τις ατομικές ελευθερίες, και αυτό με δύο τρόπους: καθιερώθηκαν διατάξεις, κάθε χρόνο σε μεγαλύτερο αριθμό, που επιβάλλουν ένα καταναγκασμό στον πολίτη εκεί που οι πράξεις του ήταν στο παρελθόν τελείως ελεύθερες, και τον εξαναγκάζουν να εκτελέσει πράξεις που μπορούσε παλιότερα να εκτελέσει ή να μην εκτελέσει, κατά βούληση. Ταυτόχρονα, δημόσιοι φόροι, όλο και περισσότερο βαρείς, κυρίως τοπικοί, περιόρισαν επιπλέον την ελευθερία του, μειώνοντας αυτό το μέρος των κερδών του που μπορεί να ξοδέψει όπως του αρέσει, και αυξάνοντας το μερίδιο που του αφαιρείται για να ξοδευτεί σύμφωνα με την αυθαιρεσία των δημόσιων λειτουργιών.

έχει αναγκαστικά ως αποτέλεσμα την πτώχευση. Πολλές χώρες στην Ευρώπη: η Πορτογαλία, η Ελλάδα, η Ισπανία, η Τουρκία, έχουν φτάσει σε αυτή· άλλες πρόκειται να σπρωχθούν εκεί σε λίγο· πρέπει όμως να ανησυχήσουμε πολύ γι' αυτό, αφού το κοινό δέχτηκε διαδοχικά χωρίς μεγάλες διαμαρτυρίες τη μείωση των τεσσάρων πέμπτων στην πληρωμή των κουπονιών από διάφορες χώρες. Αυτές οι ευφείς πτωχεύσεις επιτρέπουν τότε να ξανατεθούν ακαριαία οι πληγμένοι προϋπολογισμοί σε ισοροπία. Οι πόλεμοι, ο σοσιαλισμός, οι οικονομικοί ανταγωνισμοί μάς προετοιμάζουν άλλωστε για αρκετές άλλες καταστροφές και, στην εποχή της καθολικής αποσύνθεσης που έχουμε μπει, πρέπει να περιορίσουμε στο μεροδοϋλι-μεροφαί δίχως να νοιαζόμαστε πολύ για το αύριο που μας ξεφεύγει.

Αυτή η προοδευτική μείωση των ελευθεριών εκδηλώνεται για όλες τις χώρες με μια ιδιαίτερη μορφή, την οποία ο Herbert Spencer δεν επεσήμανε: η δημιουργία αναρίθμητων νομοθετικών μέτρων, όλα γενικά περιοριστικής τάξης, οδηγεί αναγκαστικά στην αύξηση του αριθμού, της εξουσίας και της επιρροής των δημοσίων υπαλλήλων που είναι επιφορτισμένοι να τα εφαρμόσουν. Τείνουν έτσι να γίνουν οι αληθινοί κύριοι των πολιτισμένων χωρών. Τόσο πιο μεγάλη είναι η δύναμη τους όσο, μέσα στις αδιάκοπες αλλαγές κυβερνήσεων, η διοικητική κάστα, ξεφεύγοντας από αυτές τις αλλαγές, έχει, μόνη αυτή, το ανεύθυνο, το απρόσωπο και το ισόβιο. Λοιπόν, από όλους τους δεσποτισμούς, δεν υπάρχουν πιο βαρείς από αυτούς που παρουσιάζονται υπό αυτή την τριπλή μορφή.

Η αδιάκοπη δημιουργία νόμων και περιοριστικών ρυθμίσεων, περιβάλλοντας με τις πιο βυζαντινές τυπικότητες τις παραμικρές πράξεις της ζωής, έχει ως μοιραίο αποτέλεσμα να περιορίζει προοδευτικά τη σφαίρα, μέσα στην οποία οι πολίτες μπορούν να κινούνται ελεύθερα. Θύματα αυτής της ψευδαισθήσης, ότι πολλαπλασιάζοντας τους νόμους, την ισότητα και την ελευθερία είναι περισσότερο εξασφαλισμένοι, οι λαοί δέχονται κάθε μέρα πιο δύσκολα εμπόδια.

Δεν είναι ατιμώρητα που τα δέχονται. Συνηθισμένοι να υπομένουν όλους τους ζυγούς, καταλήγουν σε λίγο να τους αναζητούν, και χάνουν κάθε αυθορμητισμό και κάθε ενεργητικότητα. Δεν είναι πια παρά ευτελείς σκιές, παθητικά αυτόματα, δίχως βούληση, δίχως αντίσταση και δίχως δύναμη.

Όμως, τα ελατήρια που δεν βρίσκει πια στον εαυτό του, ο άνθρωπος αναγκάζεται τότε να τα ψάξει αλλού. Καθώς η αδιαφορία και η αδυναμία των πολιτών αυξάνονται, ο ρόλος των κυβερνήσεων επιβάλλεται να μεγαλώσει ακόμα. Αυτές οι τελευταίες οφείλουν να έχουν, κατ' ανάγκη, το πνεύμα της πρωτοβουλίας, της επιχείρησης και της καθοδήγησης, που τα άτομα έχουν χάσει. Πρέπει όλα να τα αναλαμβάνουν, όλα να τα διευθύνουν, όλα να τα προστατεύουν. Το κράτος γίνεται τότε ένας παντοδύναμος θεός. Όμως η εμπειρία διδάσκει ότι η δύναμη τέτοιων θεοτήτων δεν υπήρξε ποτέ ούτε μεγάλης διάρκειας ούτε πολύ μεγάλη.

Η προοδευτική περιστολή όλων των ελευθεριών σε κάποιους λαούς, παρά την άκρα ελευθερία που τους δίνει την ψευδαισθήση ότι τις κατέχουν, μοιάζει να απορρέει όχι λιγότερο από το γήρας τους όσο από ένα οποιοδήποτε πολίτευμα. Συνιστά ένα από τα πρώτα συμπτώματα αυτής της φάσης παρακμής, από την οποία κανένας πολιτισμός δεν μπόρεσε να ξεφύγει μέχρι σήμερα.

Αν κρίνουμε από τα διδάγματα του παρελθόντος και από συμπτώματα πασιφανή από κάθε άποψη, πολλοί από τους σύγχρονους πολιτισμούς μας έχουν φτάσει στην περίοδο του έσχατου γήρατος που προηγείται της παρακμής. Κάποιες εξελίξεις μοιάζουν μοιραίες για όλους

τους λαούς, αφού βλέπουμε τόσο συχνά την ιστορία να επαναλαμβάνει την πορεία τους.

Είναι εύκολο να επισημάνουμε συνοπτικά τις φάσεις αυτών των εξελίξεων. Με την περίληψή τους θα τελειώσει το έργο μας.

Αν εξετάσουμε στις μεγάλες τους γραμμές τη γένεση του μεγαλείου και της παρακμής των πολιτισμών που έχουν προηγηθεί του δικού μας, τι βλέπουμε;

Στηχαραυγή αυτών των πολιτισμών, ένας κοινορτός ανθρώπων, διαφορετικών προελεύσεων, συγκεντρώνεται από τις συγκυρίες των μεταναστεύσεων, των εισβολών και των κατακτήσεων. Με διαφορετικές καταγωγές, με γλώσσες και πεποιθήσεις το ίδιο διαφορετικές, αυτοί οι άνθρωποι δεν έχουν κοινό δεσμό παρά τον εν μέρει αναγνωρισμένο νόμο ενός αρχηγού. Στις αβέβαιες συσπειρώσεις τους ξαναβρίσκουμε στον υψηλότερο βαθμό τους ψυχολογικούς χαρακτήρες των μαζών. Έχουν την προσωρινή συνοχή, τους ηρωισμούς, τις αδυναμίες, τις παρορμήσεις και τις βιαιότητες. Τίποτα το σταθερό σε αυτές. Είναι βάρβαρες.

Μετά ο χρόνος εκπληρώνει το έργο του. Η ταυτότητα του περιβάλλοντος, η επανάληψη των συμμείξεων, οι ανάγκες μιας κοινής ζωής δρουν αργά. Η συγκέντρωση ανόμοιων μονάδων αρχίζει να συστέλλεται και να διαμορφώνει μια φυλή, δηλαδή μια συνάθροιση που έχει χαρακτήρες και αισθήματα κοινά, τα οποία η κληρονομικότητα θα τα σταθεροποιήσει προοδευτικά. Η μάζα έχει γίνει ένας λαός, και αυτός ο λαός θα μπορέσει να βγει από τη βαρβαρότητα.

Δε θα βγει τελείως από αυτή, εντούτοις, παρά μόνο όταν, μετά από μακρόχρονες προσπάθειες, αγώνες αδιάκοπα επαναλαμβανόμενους και αναρίθμητες επανεκκινήσεις, θα έχει αποκτήσει ένα ιδανικό. Λίγο ενδιαφέρει η φύση αυτού του ιδανικού. Είτε αυτό είναι η λατρεία της Ρώμης, η δύναμη της Αθήνας ή ο θρίαμβος του Αλλάχ, θα αρκέσει για να προικίσει όλα τα άτομα της φυλής με τη διαμόρφωση μιας τέλει ενότητας αισθημάτων και σκέψεων.

Τότε είναι που μπορεί να γεννηθεί ένας καινούργιος πολιτισμός, με τους θεσμούς του, τις πεποιθήσεις του και τις τέχνες του. Παρασυρμένη από το όνειρο της, η φυλή θα αποκτήσει διαδοχικά όλα όσα δίνουν τη λάμψη, τη δύναμη και το μεγαλείο. Θα είναι μάζα ακόμα, αναμφίβολα, για κάποια διαστήματα, όμως, πίσω από τους ασταθείς και μεταβλητούς χαρακτήρες των μαζών, θα βρεθεί αυτό το σταθερό υπόστρωμα, η ψυχή της φυλής, που περιορίζει στενά τις ταλαντεύσεις ενός λαού και ρυθμίζει τον κίνδυνο.

Όμως, αφού ασκήσει τη δημιουργική του δράση, ο χρόνος αρχίζει αυτό το έργο της καταστροφής, από το οποίο δεν ξεφεύγουν ούτε οι

θεοί ούτε οι άνθρωποι. Έχοντας φτάσει σε ένα ορισμένο επίπεδο δύναμης και πολυπλοκότητας, ο πολιτισμός σταματά να μεγαλώνει, και, αφού πλέον δεν μεγαλώνει, είναι καταδικασμένος να παρακμάσει γρήγορα. Η ώρα του γήρατος σε λίγο θα σημάνει.

Αυτή η αναπόδραστη ώρα σημαδεύεται πάντα από την εξασθένηση του ιδανικού που υποστήριζε την ψυχή της φυλής. Στο μέτρο που αυτό το ιδανικό ωχριά, όλα τα θρησκευτικά πολιτικά ή κοινωνικά οικοδομήματα, των οποίων ήταν ο εμπνευστής, αρχίζουν να κλονίζονται.

Με τον προοδευτικό αφανισμό του ιδανικού της, η φυλή χάνει προοδευτικά αυτό που έκανε τη συνοχή της, την ενότητά της και τη δύναμή της. Το άτομο μπορεί να αναπτύσσεται σε προσωπικότητα και σε ευφυΐα, όμως ταυτόχρονα, επίσης, ο συλλογικός εγωισμός της φυλής έχει αντικατασταθεί από μια υπερβολική ανάπτυξη του ατομικού εγωισμού, που συνοδεύεται από την κατάπτωση του χαρακτήρα και από την ελάττωση των δεξιοτήτων στη δράση. Αυτό που αποτελούσε ένα λαό, μια ενότητα, ένα συνασπισμό, καταλήγει να γίνει μια συγκέντρωση ατόμων δίχως συνοχή και τα οποία διατηρούν τεχνητά, για κάποιον καιρό ακόμα, τις παραδόσεις και τους θεσμούς. Είναι τότε που, χωρισμένοι από τα συμφέροντά τους και τις προσδοκίες τους, μη γνωρίζοντας πια να κυβερνήσουν τους εαυτούς τους, οι άνθρωποι ζητούν να κατευθύνονται στις παραμικρές τους πράξεις, και το κράτος ασκεί την απορροφητική επιρροή του.

Με την οριστική απώλεια του παλαιού ιδανικού, η φυλή καταλήγει να χάσει επίσης την ψυχή της. Δεν είναι πια παρά ένας σκονιορτός απομονωμένων ανθρώπων, και γίνεται πάλι αυτό που ήταν στην αφετηρία της: μια μάζα. Παρουσιάζει όλους τους εφήμερους χαρακτήρες της, τους άστατους και τους δίχως αύριο. Ο πολιτισμός δεν έχει πια καμιά σταθερότητα και πέφτει στην εξουσία όλων των συγκυριών. Ο όχλος είναι βασιλιάς και οι βάρβαροι προχωρούν. Ο πολιτισμός μπορεί να μοιάζει λαμπρός ακόμα, γιατί διατηρεί την εξωτερική όψη που δημιουργήθηκε από ένα μακρύ παρελθόν, αλλά είναι στην πραγματικότητα ένα οικοδόμημα σαρακοφαγωμένο, που τίποτα δεν το υποστηρίζει πλέον, και που θα καταρρεύσει στην πρώτη θύελλα. Να περνά από τη βαρβαρότητα στον πολιτισμό κυνηγώντας ένα όνειρο, μετά να παρακμάζει και να πεθαίνει, όταν τούτο το όνειρο έχει χάσει τη δύναμη του, αυτός είναι ο κύκλος της ζωής ενός λαού.

σχόλια του μεταφραστή

1. Η Κοινωνική Ψυχολογία, ως εξειδικευμένη επιστήμη, είναι νεότευκτη. Το ψυχολογικό ρεύμα, που το συναντούμε κιόλας στην πρώτη εποχή της κοινωνικής φιλοσοφίας, δεν καταφάσκει ως αυτόνομη ερευνητική μέριμνα πριν το τέλος του 19ου αιώνα. Ο Auguste Comte, η μεγαλύτερη μορφή του δεκάτου ενάτου αιώνα στη γαλλική Φιλοσοφία, είχε ήδη αναφερθεί στην έννοια της Κοινωνικής Ψυχολογίας και, μαζί με τον Durkheim, είχε διαμορφώσει μια ορισμένη ιδέα γι' αυτή. Στην ουσία της αρνήθηκε κάθε αυτονομία και την ενέταξε στην Κοινωνιολογία. Στην ιεραρχία των επιστημών, στα *Μαθήματα Θετικής Φιλοσοφίας*, ανάμεσα στη βιολογία, που είναι πέμπτη, και την Κοινωνιολογία, η οποία έρχεται έκτη και τελευταία, ο Comte δεν δίνει χώρο στην Ψυχολογία. Από το δεύτερο τόμο της *Θετικής Πολιτικής* του, που δημοσιεύτηκε το 1852, βλέπει ως απαραίτητη τη σύσταση μιας έβδομης επιστήμης, την τελευταία αυτή τη φορά, στην οποία δίνει το όνομα της ανθρωπολογίας ή της ηθικής.

Ο Comte διέκοψε το ρεύμα Pascal-Cournot με την αξίωση να θεμελιώσει την Κοινωνιολογία. Καταδίκασε ως «μεταφυσικές» τις έρευνες των προκατόχων του στο ίδιο πεδίο έρευνας. Η κριτική του στηρίχτηκε σε έναν ορισμένο αριθμό αμφιλεγόμενων θέσεων, που όμως έγιναν δεκτές με ευλάβεια από τους διαδόχους του. Τα κίνητρα, τα εσωτερικά ελατήρια των πράξεων, σύμφωνα με αυτόν δεν μπορούν να γίνουν αντικειμενικά γνωστά: δεν είμαστε ικανοί να γνωρίσουμε αυτό που είμαστε, ούτε βεβαίως αυτό που θέλουμε. Η εφαρμογή της πιθανολογικής διάγνωσης του φάνηκε παραπλανητική και αρνήθηκε πως η έννοια της πιθανότητας μπορεί να συμβάλει στη θεμελίωση. Τέλος, η φιλόδοξη αντίληψή του για την κοινωνική μεταρρύθμιση, η τόσο σαφής διάκρισή του ανάμεσα στην κοσμική και την πνευματική εξουσία δεν συμβιβάζονται με τις, γι' αυτόν, υποδεέστερες μέριμνες ενός Condorcet για τις ψήφους των κοινοβουλίων και για τις κοινοβουλευτικές διαδικασίες.

Στον Comte πρέπει να αναζητήσουμε την κύρια πηγή της κριτικής του ψυχολογισμού από τον Durkheim. Δημιουργήθηκε μια Κοινωνιολογία που, από την αδιαφορία για τα ατομικά κίνητρα, κατασκευάζει ένα κανόνα μεθόδου, και αρέσκεται να πιστεύει ότι οι συλλογικές νόρμες, εξ ολοκλήρου αποτελεσματικές καθ' εαυτές, αρκούν για να εξηγήσουν το σύνολο της συμπεριφοράς μας. Η διώξη που υπέστη ο ψυχολογισμός το 1840 έκανε τους Γάλλους κοινωνιολόγους για πολλά χρόνια να μην ψάχνουν στα κοινωνικά δρώμενα παρά μόνο κοινωνικά συμφραζόμενα.

Όμως, αγνοώντας σχεδόν εντελώς αυτή την πρώτη αποτυχία, η Κοινωνική Ψυχολογία, μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο γνώρισε μια άνθηση χωρίς προηγούμενο. Την ώρα που γεννήθηκε αυτή, είδαν το φως με επιτυχία πολλές επιστημονικές θεωρίες: η κυβερνητική, η θεωρία των παιχνιδιών, η επιχειρηματική έρευνα, οι οποίες, όλες, προχωρούν με τις ίδιες έννοιες-οδηγούς. Η σύγχρονη Κοινωνική Ψυχολογία βρίσκεται στο σταυροδρόμι πολλών προηγούμενων ρευμάτων. Όμως, από άποψη καθαρά μεθοδολογική, παρουσιάζεται πολύ πιο κοντά στην επιστήμη του ανθρώπου των Pascal-Coumot, παρά στις κοινωνικές επιστήμες, όπως τις αντιλήφθηκαν ο Auguste Comte και ο John Stuart Mill.

Στη διαμόρφωση της Κοινωνικής Ψυχολογίας με τη σημερινή της μορφή συνέτεινε η ίδια η ψυχολογία, μετά από το δραστικό εμβολιασμό της με την ψυχανάλυση. Οι ειρμοί της θεωρίας του Freud και της σκέψης του Durkheim αναστομάθηκαν και συνεισέφεραν στη συμφιλίωση του κοινωνιολογικού με το ψυχικό. Προοδευτικά εισάγεται μια ορισμένη γλώσσα κοινή στους ψυχολόγους και τους κοινωνιολόγους, που προετοιμάζει τους μεν και τους δεν για μια κοινή παρατήρηση και έναν κοινό πειραματισμό. Βλ. Roger Daval, *Traité de Psychologie Sociale*, Paris, P. U. F., 1963, σελ. 43-44.

2. Τόσο η έννοια της «ψυχής του λαού» όσο και αυτή της «ψυχής της φυλής», είναι οικείες στο –συνήθως υπερτροφικό– αισθητήριο των ανθρώπων για το εθνικό και το γηγενές. Στην ανάλυση του Le Bon απαντώνται συχνά και πριμοδοτούνται με σημαίνουσα ερμηνευτική δύναμη. Πρόκειται, σε κάθε περίπτωση, για μετέωρα στη γενικότητά τους εννοιολογήματα, τα οποία, σε ανθρώπους που έλκουν την κοινή τους καταγωγή από μια ομόφωνα αποδεκτή προγονική αφετηρία, αποδίδουν ένα συνεκτικό ψυχισμό με κάποια, για όλους, κοινά χαρακτηριστικά. Η τάση αυτή εμιφιλοχωρούσε ανέκαθεν στη σκέψη των ανθρώπων που τους προσδιόριζε ενοποιητικά και συντονιστικά μια χωρική εν είδει τοπικής συνεύρεσης ή, αλλιώς, τους χαρακτήριζε η αναγνωρισμένη τους συμμετοχή στη γενεαλογική συνέχεια συμμείξεων με κοινή αφορμηση.

Το δίχως άλλο, βέβαια, μεταξύ των ανθρώπων διαφορετικών λαών και φυλών, επισημαίνονται διαφοροποιήσεις στη συμπεριφορά και, εν γένει, στη διαχείριση της προσωπικής υπαρκτικής παρουσίας και του περιβάλλοντος φυσικού αναπτύγματος. Οι διαφορές αυτές δεν είναι ακριβώς έκφραση κάποιας χαρακτηριστικής φυλετικής ιδιοσυστασίας που μεταβιβάζεται κληρονομικά. Είναι, ακριβέστερα, απόρροια της διαλεκτικής ανθρώπινου και περιέχουσας χωρικότητας, που εκβάλλει, ίσως, σε μια παγιωμένη εν πολλοίς σωματικότητα, η οποία ευνοεί και στηρίζει πολιτισμικές στάσεις και ροπές. Η διαδοχή των γενεών που λαμβάνει χώρα στις ίδιες περιβαλλοντικές συνθήκες επαναλαμβάνει, και διά της κληρονομικότητας, τα αυτά χαρακτηριστικά. Οι πολιτισμικές συνθήκες γενικά επιβιώνουν και, καθώς στη διαδοχή τους οι γενεές τις ενστερνίζονται, αναδύεται μια σχετική ομοιομορφία στην έκφραση και τα χαρακτηριστικά των ανθρώπων. Από αυτή την άποψη είναι κατανοητή η ερμηνευτική προσέγγιση του Le Bon. Χρειάζεται όμως να τονιστεί το παρακινδυνευμένο της καθολικής και έμμονης, ανελαστικής εφαρμογής της, και το θεμιτό, σε άλλη περίπτωση, της λελογισμένης και συμπληρωματικής χρήσης της, μια που ο προσωπικός, ατομικός παράγοντας έχει τον τελευταίο λόγο στη διαμόρφωση και την ανάπτυξη της συμπεριφοράς.

3. Στην άποψη αυτή του Le Bon ο επόμενος αιώνας δίνει την απάντησή του με ένα πολύ σημαντικό βιβλίο, δεδλωμένο αντικείμενο του οποίου είναι οι μάζες, το βιβλίο του Ισπανού φιλοσόφου Ortega y Gasset με τίτλο: *Η Εξέγερση των Μαζών*. Στο πρώτο κεφάλαιο, το οποίο επιγράφεται χαρακτηριστικά «Η κάθοδος των μαζών», διαβάζουμε: «Υπάρχει ένα γεγονός, το οποίο, ανεξάρτητα αν είναι για καλό ή για κακό, είναι ύψιστης σημασίας στη δημόσια ζωή της Ευρώπης, κατά την παρούσα στιγμή. Αυτό το γεγονός είναι η απόκτηση από τις μάζες πλήρους κοινωνικής ισχύος. Καθώς οι μάζες, εξ ορισμού, ούτε πρέπει, ούτε μπορούν να κατευθύνουν την προσωπική τους ύπαρξη, και ακόμη λιγότερο να κυβερνήσουν την κοινωνία εν γένει, τούτο το γεγονός σημαίνει πως τώρα η Ευρώπη υφίσταται μίαν από τις μεγαλύτερες κρίσεις που μπορούν να μαστίσουν λαούς, έθνη και πολιτισμούς. Τέτοιου είδους κρίση έχει συμβεί περισσότερο από μια φορά στην ιστορία. Τα χαρακτηριστικά της και οι συνέπειες της είναι πολύ καλά γνωστά. Το ίδιο είναι και το όνομα της. Ονομάζεται εξέγερση των μαζών». Βλ Ortega y Gasset, *Η Εξέγερση των Μαζών*, Μετ. Χρ. Μαλεβίτσιου, Αθήνα, Εκδ. Δωδώνη, 1972, σελ. 35.
4. Ο Baruch Spinoza, φιλόσοφος του δεκάτου εβδόμου αιώνα (1632-1677), σε ό,τι αφορά το ζήτημα της χειραγώγησης της κρίσης και της δύναμης που απομένει στο Λόγο, δεν είναι απόλυτος όπως ο Le Bon. Αναγνωρίζει για τον μεμονωμένο άνθρωπο το ενδεχόμενο να

μπορεί να χρησιμοποιήσει προς όφελός του το Λόγο. «Η ικανότητα της κρίσης μπορεί να υπόκειται στη βούληση ενός άλλου, στο μέτρο που η ψυχή μπορεί να εξαπατηθεί από αυτόν τον άλλο· απ' όπου συνεπάγεται ότι η ψυχή ανήκει στον εαυτό της, στο βαθμό που η ψυχή μπορεί να χρησιμοποιήσει ορθά το Λόγο. Ακόμα περισσότερο, καθώς πρέπει να υπολογίσουμε τη δύναμη του ανθρώπου λιγότερο με τη ρώμη του σώματος απ' ό,τι με το σφρίγος της ψυχής, αυτοί ανήκουν στον εαυτό τους στον πιο υψηλό βαθμό, που υπερέχουν με το Λόγο και ζουν υπό την καθοδήγησή του». Spinoza, *Traité Politique*, trad, et notes par Ch. Appuhn, Paris, Gamier Flammarion, 1966, (κεφ. 2, παρ. 11), σελ. 19.

Στην περίπτωση του Spinoza, η άποψη που διατυπώνει ο Le Bon ισχύει μόνο για τη μάζα. Έγραφε πράγματι στη *Θεολογικο-πολιτική του Πραγματεία*: «Όποιος, ο ίδιος, έχει νιώσει την ιδιοσυγκρασία την τόσο διαφορετική του όχλου, δεν απέχει πολύ από το να απογοητευτεί από αυτόν όχι ο Λόγος, στ' αλήθεια, αλλά μόνο τα πάθη της ψυχής τον κυβερνούν ανίκανος για οποιαδήποτε συστολή, αφήνεται πολύ εύκολα να διαφθαρεί από τη χλιδή και την απληστία». Βλ. Spinoza, *Traité Theologico-politique*, trad, et notes par Ch. Appuhn, Paris, Gamier Flammarion, 1965 (Κεφ. 17), σελ. 279.

5. Η άποψη αυτή του Le Bon είναι μία από τις σπάνιες που δέχθηκαν την τεκμηριωμένη, από μια άποψη, κριτική της σύγχρονης Κοινωνικής Ψυχολογίας. Συγκεκριμένα, τόσο ο Serge Albouy, στο βιβλίο του *Στοιχεία Κοινωνιολογίας και Κοινωνικής Ψυχολογίας*, όσο και ο Jean Stoetzel στο *Η Κοινωνική Ψυχολογία*, κρίνουν την ιδέα του Le Bon για την εξαφάνιση των επιμέρους προσωπικοτήτων παίρνοντας ως βάση την ίδια έρευνα. Πρόκειται για μια έρευνα που διενήργησαν το 1941 οι Miller και Dollard, και η οποία είχε ως αντικείμενο το φαινόμενο του λυντσαρίσματος. Ένα από τα συμπεράσματα ήταν ότι, μέσα σε μια εξεγερμένη μάζα, ο οποιοσδήποτε δεν κάνει οτιδήποτε. Δηλαδή, οι διάφοροι ρόλοι μοιράζονται ανάλογα με την κοινωνική θέση του καθένα. Έτσι: «...το άτομο δεν γνωρίζει, όπως αποφαινόταν ο Le Bon, μια αληθινή ανατροπή της προσωπικότητας και δεν γινόμαστε μάρτυρες ενός φαινομένου "πνευματικής εξίσωσης" αλλά, αντίθετα, κάθε άτομο αντιδρά σύμφωνα με την προηγούμενη συμπεριφορά του, μόνο που το κάνει με έναν τρόπο πιο έντονο». Βλ. Serge Albouy, *Eléments de Sociologie et de Psychologie Sociale*, Toulouse, Privat, 1976, σελ. 196-197. Βλ. επίσης Jean Stoetzel, *La Psychologie Sociale*, Paris, Flammarion, 1963, σελ. 232.
6. Ο Herbert Spencer (1820-1923) ήταν άγγλος φιλόσοφος, ο οποίος προσπάθησε να εφαρμόσει τη θεωρία της εξέλιξης σε όλους τους κλάδους της γνώσης. Το 1850 ο Spencer δημοσίευσε το πρώτο του

βιβλίο, *Κοινωνική Στατιστική*, στο οποίο, εννέα χρόνια πριν από την έκδοση της *Καταγωγής των Ειδών*, παρουσίασε μια θεωρία της εξέλιξης παρόμοια με αυτή του Δαρβίνου, αν και με μια ισχυρή λαμαρκιανή κλίση. Το 1854, παρά την απουσία οποιασδήποτε συστηματικής γνώσης, ο Spencer άρχισε να γράφει το δεύτερο βιβλίο του, *Οι Αρχές της Ψυχολογίας*, το οποίο δημοσίευσε ο ίδιος το 1855. Το 1859 το έργο του Δαρβίνου εκδόθηκε, και ο Spencer ενθουσιάστηκε τόσο με αυτό, που αποφάσισε να γράψει μια σειρά από έργα, τα οποία θα εφάρμοζαν την έννοια της εξέλιξης σε όλες τις επιστήμες. Με αυτόν τον τρόπο ήλπιζε να αναπτύξει μια περιεκτική φιλοσοφική θεωρία, μια συνθετική Φιλοσοφία, όπως την αποκαλούσε, η οποία θα ενσωμάτωνε όλα τα επιστημονικά δεδομένα και θα χρησιμοποιούσε μια επιστημονική μεθοδολογία. Από το 1860 μέχρι το 1893 ο Spencer δούλεψε γι' αυτό το σχέδιο γράφοντας για τη μεταφυσική, τη Βιολογία, την Ψυχολογία, την Κοινωνιολογία και την ηθική. Παρά τις κατά τόπους ανακρίβειες σε επιστημονικές λεπτομέρειες, το έργο του Spencer απέκτησε παγκόσμια αναγνώριση. Οι εγκυκλοπαιδικές του γνώσεις παραμένουν αξιοθαύμαστες και, παρόλα τα χάσματα στις προπαρασκευαστικές μελέτες του, αναμείχθηκε ενεργητικά σε έρευνες σχεδόν σε όλες τις επιστημονικές περιοχές. Βλ. Jack Kaminsky, Herbert Spencer, *The Encyclopedia of Philosophy*, London, Collier – MacK Millan Limited, 1967, σελ. 523.

7. Ο Freud και η σχολή του εκτιμούν ότι, η ερμηνεία της συμπεριφοράς των ανθρώπων που βρίσκονται μέσα στη μάζα, ανάγεται στην απελευθέρωση του ασυνειδήτου. Η τελευταία οφείλεται, όπως ήδη το συλλαμβάνει ο Le Bon, στην εντύπωση της παντοδυναμίας που γεννιέται από το πλήθος των ατόμων που απαρτίζουν μια μάζα. Αυτή η εντύπωση, που ενισχύεται σημαντικά από την ανωνυμία, η οποία δίνει στα άτομα το αίσθημα της ατιμωρησίας και της αχαλίνωτης ελευθερίας, ανατρέπει πραγματικά όλα τα εμπόδια των απαγορεύσεων, και, η συλλογική απελευθέρωση που προκύπτει, καταλήγει σε μια ισχυρή ενοποίηση που «πλουτίζεται» από την αφομοίωση περιθωριακών ατόμων, κατά τα άλλα άσχημα ενσωματωμένων μέσα στην κοινωνία. Τελικά, αυτοί που δεν συμφωνούν ή συμφωνούν αλλά δεν λαμβάνουν μέρος, παραλύουν από το ισχυρό αίσθημα της ενότητας, του «εμείς», που εκπορεύεται από τη μάζα και που θα καθιστούσε επικίνδυνη κάθε αντίθεση. Ερμηνεύεται, επίσης, από μια απελευθέρωση των επιθετικών ενστίκτων (αυτό συμβαίνει στις επαναστάσεις, στα λυντσαρίσματα, στις εκτελέσεις) και των σεξουαλικών ενστίκτων. Ο ρόλος των καθοδηγητών – που είναι γενικά κοινωνικά αδύναμοι και έχουν σχετικά χαμηλό διανοητικό επίπεδο – συνίσταται ακριβώς στο ότι προηγούνται στην εξωτερίκευση των ασυνείδητων ενστίκτων που μοιράζονται τα

άτομα που είναι παρόντα. Βλ. Serge Albouy, *Eléments de Sociologie et de Psychologie Sociale*, Toulouse, Privat, 1976, σελ. 200.

8. Στις 20 Απριλίου 1792, η Γαλλία κήρυξε τον πόλεμο εναντίον της Αυστρίας και της Πρωσίας. Τον Αύγουστο οι σύμμαχοι στρατοί των εχθρών των Γάλλων είχαν περάσει τα σύνορα και απειλούσαν να καταλάβουν το Παρίσι. Οργή και απελπισία κατέλαβαν την πρωτεύουσα. Επικράτησε η πεποίθηση ότι οι στρατιωτικές συμφορές ήταν αποτέλεσμα προδοτικών συναλλαγών με τον εχθρό από μέρους του βασιλιά και των συντηρητικών οπαδών του. Έτσι, οι ριζοσπάστες απαίτησαν επιτακτικά να ληφθούν δραστικά μέτρα εναντίον όλων εκείνων που ήταν ύποπτοι για έλλειψη νομιμοφροσύνης προς την Επανάσταση. Αυτή η κατάσταση, περισσότερο από οτιδήποτε άλλο, έφερε τους εξτρεμιστές στο προσκήνιο, τους έδωσε τη δυνατότητα να πάρουν τον έλεγχο της Εθνοσυνέλευσης και να βάλουν τέρμα στη μοναρχία. Από το σημείο αυτό, η ηγεσία της χώρας πέρασε στα χέρια μιας μικρομεσαίας αστικής τάξης με εξισωτικές κοινωνικές τάσεις. Οι νέοι ηγέτες αυτοαποκαλούνταν Ιακωβίνοι, από την ονομασία του παρισινού πολιτικού συλλόγου όπου ανήκαν. Τα χαρακτηριστικά του ιακωβινικού ή δεύτερου σταδίου της Επανάστασης ήταν ο ριζοσπαστικός δημοκρατισμός και οι τρομοκρατικές μέθοδοι ελέγχου της πολιτικής κατάστασης. Μία από τις πρώτες ενέργειες των Ιακωβίνων ήταν να ζητήσουν από όλους τους Γάλλους να ψηφίσουν αντιπροσώπους για μια νέα Εθνοσυνέλευση που θα συνέτασσε ένα νέο και πιο δημοκρατικό σύνταγμα. Η Εθνοσυνέλευση αυτή, που συνήλθε το Σεπτέμβριο του 1792, έγινε η ουσιαστική κυβέρνηση της χώρας για τα επόμενα τρία χρόνια. Αποτελούνταν αποκλειστικά από δημοκράτες (486 από τα 749 μέλη της δεν συμμετείχαν στην προηγούμενη συνέλευση). Στις 21 Σεπτεμβρίου η Εθνοσυνέλευση κατάργησε τη μοναρχία και ανακήρυξε τη Γαλλία αβασίλευτη δημοκρατία. Τον Δεκέμβριο, η Εθνοσυνέλευση άρχισε τη δίκη του πρώην βασιλιά, Λουδοβίκου ΙΣΤ', ο οποίος τον Ιανουάριο του 1793, με διαφορά μιας ψήφου, καταδικάστηκε σε θάνατο. Ο ίδιος και η βασίλισσα αποκεφαλίστηκαν στη λαιμπόμο, το φοβερό μηχάνημα αποκεφαλισμού που αποτέλεσε ένα από τα πιο διαβόητα και τρομερά εργαλεία επαναστατικής τρομοκρατίας.

Ο Gustave Le Bon, προκειμένου να στηρίξει τα ψυχολογικά του συμπεράσματα, χρησιμοποιεί επικουρικά, και μάλιστα αρκετά συχνά, ιστορικά παραδείγματα, τα οποία πιστεύει ότι ενισχύουν τις απόψεις του. Αυτή του η μέθοδος υπήρξε ένα από τα αντικείμενα της σκληρής κριτικής που δέχτηκε στα χρόνια που ακολούθησαν την έκδοση τόσο της *Ψυχολογίας των Λαών* όσο, βεβαίως, και της *Ψυχολογίας των Μαζών*. Συγκεκριμένα, ο Charles Blondel, στο έργο που εκδόθηκε το 1928 με τίτλο *Εισαγωγή στη Συλλογική Ψυχολογία*, οριοθετεί αρνητικά και

ορίζει τι δεν πρέπει να είναι η συλλογική ψυχολογία, φέρνοντας ως παράδειγμα προς αποφυγή τον Le Bon και το έργο του. Στην εισαγωγή κιάλας του βιβλίου διαβάζουμε: «Η επικαιρότητα ή η προσωπική πείρα, τα δεδομένα που συλλέγονται εδώ και εκεί, στην καθημερινή παρατήρηση ή στην ανεκδοτολογική ιστορία, δίνουν αφορμή πολύ γρήγορα για υπερβολικές γενικεύσεις και για επιτακτικά συμπεράσματα, εντυπωσιακά και εύκολα, που προσπερνούν εύκολα τις ιδέες, χωρίς να ενδιαφέρονται να τις οροθετήσουν και να τις ορίσουν ακριβώς. Ο Le Bon, για παράδειγμα, κάνει μια ευρεία και σταθερή χρήση των εννοιών, των τόσο συγκεχυμένων σήμερα και πάντα, της φυλής, του λαού, του έθνους και της μάζας, και προσθέτει εξ ιδίων στο ακαθόριστο που προσιδιάζει στην καθεμία, παίρνοντάς τες ασταμάτητα τη μία για την άλλη, περνώντας αστόχαστα από τη μία στην άλλη, φέρνοντας έτσι στη δεύτερη δύναμη αυτό το ασαφές και το απατηλό που έχουν καθαυτές». Βλ. Charles Blondel, *Introduction à la Psychologie Collective*, Paris, Librairie Armand Colin, 1928, σελ. 6.

9. Καίρια ψυχολογική παρατήρηση, η οποία υπονοεί το αλληλένδετο και απενεργοποιεί τη διάκριση της ψυχικής από τη σωματική σφαίρα. Έτσι τα συναισθήματα, με την εμπλοκή αυτή του φυσικού στο ψυχολογικό, τρόπον τινά αποχρωματίζονται και παύουν να θεωρούνται απόλυτα στην υπόσταση και τη διάρκειά τους. Η αναγνώριση της εξάρτησης των τελευταίων από το σωματικό στοιχείο, το κατεξοχήν απρόβλεπτο και ανεξέλεγκτο, προφυλάσσει από τη στερητική δέσμευση σε στάσεις και διαθέσεις· δέσμευση που επιτάσσει η ιδεαλιστική και αφαιρετική θέαση των συναισθημάτων, τα οποία θεωρείται ότι υποστασιοποιούνται και εδράζονται μέσα σε ένα –σε κάθε περίπτωση– απροσδιόριστο χώρο του ψυχικού. Αυτό που συνέχει τα συναισθήματα είθισται να μην ομολογείται ακριβώς, και αποδίδεται σε αυτά μια διακριτή οντότητα, την οποία υπηρετεί ένας αποκλειστικός λόγος, υποστασιοποιητικός και προσανατολιστικός της πράξης και της συμπεριφοράς, ερήμην της διάθεσης που, εντωμεταξύ, μπορεί να αλλάζει δραματικά, δυνάμει του αεικίνητου και ευμετάβλητου του ασυνειδήτου.

Είναι πιθανό, όπως και πιο κάτω στο κείμενο, ο Le Bon να είχε υπόψη του κάποια από τις Σκέψεις του Blaise Pascal, και συγκεκριμένα την εξής: «Ο χρόνος γιατρεύει τους πόνους και τις διχόνοιες, γιατί αλλάζουμε: δεν είμαστε πια το ίδιο πρόσωπο. Ούτε αυτός που προσβάλλει, ούτε αυτός που προσβάλλεται, δεν είναι πια οι ίδιοι. Είναι όπως ένας λαός που τον εξόργισαν, και που θα τον ξανάβλεπε κάποιος μετά από δύο γενιές. Είναι ακόμα οι Γάλλοι, αλλά όχι οι ίδιοι». Βλ. Blaise Pascal, *Pensées*, texte établi par Leon Brunschvicg, Paris, Garnier Flammarion, 1976, σελ. 85.

10. Βράχος από τον οποίο έριχναν τους θανατοποινίτες, και όπου υπάρχει ο τάφος της Ταρππίας στη Ρώμη.
11. Η πιο σημαντική μορφή της ψυχολογικής σχολής στην Κοινωνική Ψυχολογία είναι αυτή του Gabriel de Tarde. Παρουσιάζεται ως ο αληθινός θεμελιωτής μιας θεωρίας που δεν θα γνώριζε άνθηση παρά στην Αμερική.

Ο Tarde, δικαστής εξειδικευμένος στη μελέτη της εγκληματικότητας στη Γαλλία, αντιδρούσε στις οργανιστικές και δαρβινιστικές τάσεις στο τέλος του 19ου αιώνα. Αρνούμενος να εξομοιώσει τα κοινωνικά φαινόμενα με τα βιολογικά φαινόμενα, τα θεωρεί ως σύνολα ψυχολογικών συμπεριφορών, σύνολα διατομικών σχέσεων. Τα κοινωνικά φαινόμενα ανάγονται λοιπόν σε επαναλαμβανόμενες διανοητικές διαδικασίες. Έτσι η Κοινωνιολογία επαναφέρεται σε μια Ψυχολογία «διαισθητική» ή, όπως το γράφει επίσης, σε μια «δια-Ψυχολογία». Βλ. Serge Albouy, *Éléments de Sociologie et de Psychologie sociale*, Toulouse, Privat, 1976, σελ. 27.

12. Ο Hippolyte Taine (1828-1893) είναι κυρίως γνωστός ως κριτικός της λογοτεχνίας και της τέχνης και ως κριτικός του «ρεαλιστικού» πνεύματος. Ο Taine, ως κριτικός, προσπαθούσε πριν από όλα να κατανοήσει τα έργα και τους δημιουργούς τους, διερευνώντας μέσα σε ποιες εξωτερικές συνθήκες αναπτύχθηκαν (το περιβάλλον), μέσα σε ποια κατάσταση εργάστηκαν (τη στιγμή), από που κατάγονταν και την επικρατέστερη ροπή που εκδηλωνόταν στα έργα τους.

Επειδή ο Le Bon τον αναφέρει αρκετά συχνά, επιβάλλεται να αναφερθούμε σε κάποιες σελίδες από το έργο του Taine, για να δείξουμε τη συνάφεια που υπάρχει στη σκέψη και την αίσθηση των δύο στοχαστών. Στα *Καινούργια Δοκίμια Κριτικής και Ιστορίας* ο Taine, σε μια καίρια και αισθαντική αναφορά που κάνει στο έργο του Stendahl, αλλά και στον ίδιο το συγγραφέα, γράφει: «Ένα τέτοιο πνεύμα ελάχιστα μπορούμε να το πλησιάσουμε, γιατί πρέπει να ανεβούμε για να το φτάσουμε. Η μάζα δεν πάει σε αυτόν, γιατί απεχθάνεται το μόχθο. Αυτός δεν επιδιώκει καθόλου να επαινεθεί από αυτή, ή να την οδηγήσει, γιατί βρίσκεται χαμηλά, και θα έπρεπε να κατεβεί». «...Τα πρόσωπα του είναι ανώτερα όντα. Μαντεύουμε εύκολα ότι ένα πνεύμα όπως το δικό του δεν μπορούσε να υπομείνει να ζήσει για τετρακόσιες σελίδες με τις μικρές σκέψεις, τις εγωιστικές και κε-νόδοξες των χυδαίων ψυχών. ... Τα πρόσωπά του είναι πολύ πραγματικά, πολύ αυθεντικά, πολύ απομακρυσμένα από τη μάζα, όπως και ο ίδιος ο συγγραφέας». «...Παρόμοιοι χαρακτήρες... είναι πέρα από τα συνηθισμένα, μας τραβούν μακριά από τις επίπεδες συνήθειες μας, από τη μηχανική ζωή μας, από την ανοψία και τη χυδαιότητα που μας περιβάλλουν». Βλ. H. Taine, *Nouveaux Essais*

de Critique et d'Histoire, Paris, Librairie Hachette, 1923, σελ. 223, 229, 238.

13. Ο Le Bon αναφέρεται στις σφαγές που συνόδευσαν την κατάργηση της μοναρχίας από την Εθνοσυνέλευση, και την ανακήρυξη της Γαλλίας σε αβασιλευτη δημοκρατία το Σεπτέμβριο του 1792.

14. Τα γαλλικά γεγονότα του 1848-1851 ήταν γοητευτικά για τους σύγχρονους τους παρατηρητές και παραμένουν τέτοια ακόμη και σήμερα, εξαιτίας της δομής των συγκρούσεων. Η Γαλλία έζησε μέσα σε λίγα χρόνια το μέγιστο μέρος των τυπικών καταστάσεων που παρουσιάζουν οι πολιτικές συγκρούσεις στις σύγχρονες κοινωνίες.

Στη διάρκεια μιας πρώτης φάσης, από τις 24 Φεβρουαρίου 1848 ως τις 4 Μαΐου 1848, μία εξέγερση ανατρέπει τη μοναρχία και η προσωρινή κυβέρνηση περιλαμβάνει αρκετούς σοσιαλιστές, που ασκούν κυριαρχική δράση για μερικούς μήνες.

Μια δεύτερη φάση αρχίζει με τη σύγκληση της Συντακτικής Συνέλευσης. Η πλειοψηφία της Συνέλευσης, που έχει εκλεγεί από το σύνολο της χώρας, είναι συντηρητική ή αντιδραστική και μοναρχική. Ξεσπά μία σύγκρουση ανάμεσα στην προσωρινή κυβέρνηση, όπου κυριαρχούν οι σοσιαλιστές, και στη συντηρητική συνέλευση. Η σύγκρουση αυτή οδηγεί στις στάσεις του Ιουνίου 1848, που αποτελούν εξέγερση του παρισινού προλεταριάτου εναντίον μιας βουλής που έχει εκλεγεί με την καθολική ψηφοφορία, αλλά που, εξαιτίας της σύνθεσής της, θεωρήθηκε από τους εργάτες του Παρισιού ως εχθρός.

Η τρίτη φάση αρχίζει τη στιγμή της εκλογής του Λουδοβίκου Ναπολέοντα, το Δεκέμβριο του 1848, ή, σύμφωνα με τον Μαρξ, το Μάιο του 1848, με το τέλος της Συντακτικής. Ο πρόεδρος της Δημοκρατίας πιστεύει στη βοναπαρτική νομιμότητα και θεωρεί τον εαυτό του ως τον άνθρωπο του πεπρωμένου. Ως πρόεδρος της 2ης Δημοκρατίας έχει να κάνει κατ' αρχάς με μία Συντακτική όπου πλειοψηφούν οι μοναρχικοί κι έπειτα με μία νομοθετική Συνέλευση που έχει επίσης μοναρχική πλειοψηφία, αλλά περιλαμβάνει και εκατόν πενήντα αντιπροσώπους της αριστεράς.

Μετά την εκλογή του Λουδοβίκου Βοναπάρτη αρχίζει μία περίπλοκη και πολυμέτωπη σύγκρουση. Οι μοναρχικοί, ανίκανοι να συμφωνήσουν ως προς το πρόσωπο του μονάρχη και την παλινόρθωση της μοναρχίας, γίνονται, από εχθρότητα προς τον Λουδοβίκο Ναπολέοντα, υπερασπιστές της αβασιλευτής, εναντίον ενός Βοναπάρτη που επιθυμούσε να παλινορθώσει την Αυτοκρατορία. Ο Λουδοβίκος Ναπολέων χρησιμοποιεί μεθόδους που οι κοινοβουλευτικοί χαρακτηρίζουν δημαγωγικές. Στην τακτική του Λουδοβίκου Ναπολέοντα υπάρχουν πράγματι τα στοιχεία του ψευδο-Σοσιαλισμού (ή του γνήσιου Σοσιαλισμού) των φασιστών του 20ού αιώνα.

Καθώς η Νομοθετική Συνέλευση διαπράττει το σφάλμα να καταργήσει καθολική ψηφοφορία, ο Λουδοβίκος Ναπολέον στις 2 Δεκεμβρίου καταργεί το σύνταγμα, διαλύει τη Νομοθετική Συνέλευση και συνάμα επαναφέρει την καθολική ψηφοφορία. Βλ. Reynond Aron, *Η Εξέλιξη της Κοινωνιολογικής Σκέψης*, Μετ. Μπάμπης Λυκούδης, Αθήνα, εκδ. Γνώση, 1991, τόμος 1, σελ. 402-403.

15. Την Αναγέννηση, τη στροφή δηλαδή που επιτελέστηκε τον 14ο αιώνα στον κλασικό πολιτισμό της Ελλάδας και της Ρώμης και που σήμανε, σε σχέση με τον Μεσαίωνα, την πρόοδο στη σκέψη, τη λογοτεχνία και την Τέχνη, συνόδευσε στο στάδιο της ωριμότητας της το κίνημα της Μεταρρύθμισης. Το κίνημα αυτό περιελάμβανε δύο κύριες φάσεις: την Προτεσταντική Επανάσταση, που ξέσπασε το 1517 και κατέληξε στην απόσχιση του μεγαλύτερου μέρους της βόρειας Ευρώπης από το ρωμαιοκαθολικό δόγμα, καθώς και την Καθολική Μεταρρύθμιση που έφτασε στο ζενίθ της γύρω στο 1560. Αν και η τελευταία δεν αποκαλείται επανάσταση, ήταν πραγματικά τέτοια με κάθε έννοια του όρου· γιατί προκάλεσε μια βαθειά αλλαγή μερικών από τα καθοριστικά χαρακτηριστικά του καθολικισμού στο τέλος του Μεσαίωνα.

Όμως, η καθολική Μεταρρύθμιση υπήρξε επιπλέον μία από τις αιτίες παρακμής της ιταλικής Αναγέννησης. Στη διάρκεια του 16ου αιώνα, η Ρωμαιοκλήση επεδίωξε να ελέγξει όλο και περισσότερο τη σκέψη και την τέχνη, στα πλαίσια της εκστρατείας της για την καταπολέμηση του αντικληρικαλισμού και της εξάπλωσης του προτεσταντισμού. Το 1542, ιδρύθηκε η Ρωμαιοκλήση Εξέτασι· το 1559, ο πάπας Παύλος Δ΄ εξέδωσε τον πρώτο κατάλογο απαγορευμένων βιβλίων. Οι θρησκευτικοί διωγμοί αυξήθηκαν απότομα και, σε μεγάλο μέρος της Ευρώπης, άρχισαν θρησκευτικοί πόλεμοι. Τόσο οι καθολικοί όσο και οι προτεστάντες θεώρησαν ανεδαφική τη συνύπαρξη διαφορετικών θρησκευτικών πεποιθήσεων στην ίδια χώρα. Έτσι, οι αμφισβητίες της επίσημης θρησκείας καταδιώχθηκαν ανελέητα όπου κι αν βρίσκονταν. Σε μερικές περιπτώσεις, στα θύματα περιλαμβάνονταν εξέχοντες διανοούμενοι, που άφηναν τις θρησκευτικές τους θεωρίες ή τις έρευνές τους να τους οδηγήσουν σε νέες κατευθύνσεις. Ο πιο διακεκριμένος από τους πρωτότυπους στοχαστές που θανατώθηκε από τους καθολικούς ήταν ο Μπρούνο (Giordano Bruno), ένας από τους πρώτους υποστηρικτές της κοπερνίκειας ηλιοκεντρικής θεωρίας. Επειδή ο Μπρούνο δίδασκε την ύπαρξη μιας πλειάδας κόσμων, θεωρία που έθιγε τη βιβλική ορθοδοξία, σύρθηκε μπροστά στην Ιερά Εξέταση και κάηκε στην πυρά. Ένα από τα θύματα των καλβινιστικών διωγμών στη Γενεύη ήταν ο Μιχαήλ Σερβέτος, ο άνθρωπος που ανακάλυψε την πνευμονική κυκλοφορία του

αίματος. Ο Σερβέτος καταδικάστηκε το 1533 επειδή είχε απορρίψει το δόγμα της Αγίας Τριάδας. Πρόταση του ίδιου του Καλβίνου κατά τη δίκη για έναν «ευσπλαχνικό» αποκεφαλισμό του θανατοποινίτη, απορρίφθηκε από τους υπόλοιπους καλβινιστές δικαστές του Σερβέτου. Έτσι, ο τολμηρός στοχαστής κάπκε αργά στην πυρά με το κυριότερο έργο του δεμένο γύρω από το μπράτσο του.

Το θρησκευτικό πρόσχημα έδρασε λοιπόν καθαγιαστικά, και οι πολιτικές στην ουσία μέριμνες του κλήρου και της κοσμικής εξουσίας υπηρέτηθηκαν αποτελεσματικά από τρομοκρατικές μεθοδεύσεις εξόντωσης, από αποτρόπαια εγκλήματα που, σε κάθε άλλη περίπτωση, θα προκαλούσαν την ενστικτώδη αντίδραση του πλήθους των θεατών των πύρινων ανθρωποθυσιών.

16. Στο πλαίσιο των θρησκευτικών πολέμων ανάμεσα στους καθολικούς και τους προτεστάντες, έλαβε χώρα στη Γαλλία μια μακροχρόνια και αιματηρή σύγκρουση, που κράτησε από το 1562 έως το 1593. Εκεί οι ουγενότοι, όπως ονομάζονταν οι προτεστάντες, αποτελούσαν αναμφίβολα την μειοψηφία, αλλά περιλάμβαναν στους κόλπους τους μερικούς από τους ικανότερους και με τη μεγαλύτερη επιρροή εκπροσώπους των εμπορικών και χρηματιστικών τάξεων. Επιπλέον, αποτελούσαν πολιτικό κόμμα που συμμετείχε σε μηχανοραφίες εναντίον των καθολικών με στόχο τον έλεγχο της κυβέρνησης. Το 1562, μια φατρία φανατικών καθολικών υπό την ηγεσία του δούκα της Γίζης κατέλαβε την εξουσία και, απειλώντας διωγμό των Ουγενότων, ώθησε τη χώρα στον εμφύλιο πόλεμο. Η σύγκρουση κορυφώθηκε δέκα χρόνια αργότερα (1572) στην αποτρόπαιη σφαγή της Νύχτας του Αγίου Βαρθολομαίου. Η αντιβασιλίσα, η Αικατερίνη των Μεδίκων, σε μια απελπισμένη προσπάθεια να βάλει τέρμα στη σύγκρουση, σχεδίασε με τους Γιζικούς τη δολοφονία των προτεσταντών ηγετών. Η συνωμοσία απελευθέρωσε τα κτηνώδη πάθη του παρισινού όχλου, με αποτέλεσμα να σφαγιαστούν σε μια νύχτα 2.000 ουγενότοι.
17. Τα χρόνια της Τρομοκρατίας ήταν χρόνια ωμής δικτατορίας για τη Γαλλία. Πιεσμένη από ξένους στρατούς στα σύνορα, η Επιτροπή Δημόσιας Ασφαλείας φοβόταν υπονόμηση τόσο από τη Δεξιά όσο και από την Αριστερά στο εσωτερικό. Το 1793, μια μεγάλη ομάδα χωρικών, αντιτιθέμενη στην υποχρεωτική στρατιωτική θητεία και με την ενθάρρυνση Βρετανών και βασιλοφρόνων πρακτόρων, εξεγέρθηκε στη δυτική περιοχή της Βανδέας. Οι Γιρονδίνοι φυγάδες τότε συνέτελεσαν στην πρόκληση εξεγέρσεων στις μεγάλες επαρχιακές πόλεις του Μπορντό, της Λυών και της Μασσαλίας. Οι εξελίξεις αυτές ήταν ισχυρό χτύπημα κατά της Επιτροπής Δημόσιας Ασφαλείας, η οποία υποτίθεται προόσπιζε τις κατακτήσεις της Επανάστασης και

τώρα δεχόταν την ειρωνική κριτική επαναστατών περισσότερο ριζοσπαστικών από τα μέλη της. Αυτοί αποτελούσαν την ομάδα των οργισμένων. Ήταν υπό την ηγεσία του δημοσιογράφου Εβέρ και, με τις εξτρεμιστικές τους σταυροφορίες, απειλούσαν, όχι μόνο την κυβέρνηση, αλλά και την ίδια τη Γαλλία. Αποφασισμένη να σταθεροποιήσει τη χώρα, ανεξάρτητα από το τίμημα που θα ήταν υποχρεωμένη να πληρώσει, η Επιτροπή έστειλε επιτρόπους στην ύπαιθρο για να εξουδετερώσει τους εχθρούς του κράτους. Αυτή ήταν η αρχή της «Βασιλείας του Τρόμου». Η περίοδος αυτή κράτησε από τον Σεπτέμβριο του 1793 μέχρι τον Ιούλιο του 1794. Σε αυτό το διάστημα υπολογίζεται ότι ο αριθμός των εκτελέσεων έφτασε τις 20.000 σε ολόκληρη τη Γαλλία. Ένας νόμος της 17ης Σεπτεμβρίου 1793 καθιστούσε κάθε άτομο που είχε, με οποιοδήποτε τρόπο, ταυτιστεί με το καθεστώς των Βουρβόνων ή των Γιρονδίνων αντικείμενο υποψίας.

18. Ο γνωστότερος και ίσως ο μεγαλύτερος από όλους τους εξτρεμιστές αρχηγούς ήταν ο Ροβεσπιέρος (Maximilien Robespierre, 1758-1794). Γόνος οικογένειας ιρλανδικής ίσως καταγωγής, ο Ροβεσπιέρος σπούδασε νομικά και ακολούθησε μια μέτρια σταδιοδρομία δικηγόρου. Το 1782 διορίστηκε ποινικός δικαστής αλλά σύντομα παραιτήθηκε επειδή δεν άντεξε να επιβάλει μια θανατική καταδίκη. Νευρικός και συνεσταλμένος καθώς ήταν, ποτέ δεν μπόρεσε να επιδείξει μεγάλες εκτελεστικές ικανότητες, αλλά αντιστάθηκε αυτή την αδυναμία του με μια φανατική προσήλωση στις αρχές. Πίστευε ότι η φιλοσοφία του Ρουσσώ περιείχε τη μοναδική ελπίδα για τη σωτηρία της ανθρωπότητας. Προκειμένου να εφαρμόσει αυτή τη φιλοσοφία, ήταν έτοιμος να χρησιμοποιήσει κάθε μέσο που θα έφερνε αποτελέσματα, ανεξάρτητα από το κόστος για τον εαυτό του ή τους άλλους. Αυτή η φανατική αφοσίωση σε ένα «ευαγγέλιο» που εξυμνούσε τις μάζες, του χάρισε τελικά το ρόλο του ηγέτη. Το 1791 έγινε δεκτός στη λέσχλητων Ιακωβίνων, την οποία αργότερα εκκαθάρισε από όλα τα μέλη της, εκτός από τα πιο ριζοσπαστικά. Κατόπιν έγινε πρόεδρος της Εθνοσυνέλευσης και μέλος της Επιτροπής Δημόσιας Ασφαλείας. Αν και έπαιξε ελάχιστο ή και κανένα ρόλο στην εξαπόλυση της Τρομοκρατίας, υπήρξε υπεύθυνος για τη διεύρυνσή της. Έφτασε ουσιαστικά να δικαιώνει την ωμότητα ως αναγκαίο και, κατά συνέπεια, αξιέπαινο παράγοντα επαναστατικής προόδου. Στις τελευταίες έξι εβδομάδες της ουσιαστικής δικτατορίας του, 1285 άνθρωποι εκτελέστηκαν με τη λαμπτόμο στο Παρίσι.

19. Υπήρξε ένας από τους ηγέτες του εξτρεμιστικού κόμματος και μέλος της Επιτροπής Δημόσιας Ασφαλείας. Ο Νταντόν (Georges-Jacques Danton, 1759-1794) δεν έγινε γνωστός προτού περάσουν τα τρία πρώτα χρόνια της Επανάστασης· ωστόσο συγκέντρωσε τη

δραστηριότητα του στην κατεύθυνση της εξέγερσης των μαζών. Το 1793 εκλέχτηκε μέλος της Επιτροπής και έπαιξε σημαντικό ρόλο στη διοργάνωση της Τρομοκρατίας. Καθώς περνούσε ο καιρός, κουρασμένος από τις ωμότητες, επέδειξε τάσεις συμβιβασμού. Έτσι, όμως, έδωσε στους αντιπάλους του στην Εθνοσυνέλευση την ευκαιρία που ζητούσαν και, τον Απρίλιο του 1794, τον έστειλαν στη λαιμπτόμο. Καθώς ανέβαινε στο ικρίωμα λέγεται ότι είπε: «Δείξτε το κεφάλι μου στο λαό· δεν βλέπει παρόμοια κάθε μέρα».

20. Ο Tocqueville (1805-1859) υπήρξε δημοσιολόγος, ιστοριογράφος και πολιτικός. Σπούδασε νομικά στο Παρίσι και το 1827 διορίστηκε δικαστής. Το 1831 στάλθηκε από τη γαλλική κυβέρνηση με το συνάδελφο του ντε Μπομόν στις Ηνωμένες Πολιτείες για να μελετήσουν το σύστημα των φυλακών. Όταν επέστρεψαν δημοσίευσαν την πολύ ενδιαφέρουσα έκθεση «Για το σύστημα των φυλακών στις Ηνωμένες Πολιτείες και για την εφαρμογή του στη Γαλλία» (1832). Στη συνέχεια ο Tocqueville επιδόθηκε για κάποιο χρόνο στη δικηγορία και δημοσίευσε το κυριότερο από τα έργα του: *Ο Δημοκρατισμός στην Αμερική* (1835), το οποίο εκδόθηκε επανειλημμένα και έκανε το συγγραφέα του διάσημο· σε αυτό το βιβλίο ο Tocqueville οφείλει την είσοδο του στην Ακαδημία των ηθικών και πολιτικών επιστημών (1836) και στη Γαλλική Ακαδημία (1841). Το 1839, όταν εξελέγη βουλευτής, τάχθηκε με τη μετριοπαθή αντιπολίτευση. Το 1848 εκώλησε στη Βουλή λόγο που προανήγγελλε την επανάσταση. Όταν αργότερα εξελέγη αντιπρόσωπος για την εθνοσυνέλευση, τάχθηκε με τη δεξιά. Καταπολέμησε όμως την υποψηφιότητα του Ναπολέοντα Βοναπάρτη για την προεδρία της δημοκρατίας. Το 1849 εξελέγη αντιπρόσωπος για τη νομοθετική συνέλευση, της οποίας έγινε και αντιπρόεδρος. Τον ίδιο χρόνο έγινε για λίγο υπουργός των Εξωτερικών. Μετά το πραξικόπημα, στις 2 Δεκεμβρίου του 1852, φυλακίστηκε. Όταν αποφυλακίσθηκε εγκατέλειψε τα κοινά και άρχισε να συγγράφει το σπουδαιότερο έργο του, που όμως παρέμεινε ατελές, το γνωστό: *Το Παλαιό Καθεστώς και η Επανάσταση* (α' μέρος 1856). Συνέγραψε επίσης τα: *Κοινωνική και Πολιτική Κατάσταση της Γαλλίας* (1834), *Φιλοσοφική Ιστορία της Βασιλείας του Λουδοβίκου ΙΕ'* (1846), *Η Βασιλεία του Λουδοβίκου Ι ΣΤ' από την Ανάρρησή του στο Θρόνο μέχρι την 23η Ιουνίου 1789* (1850).
21. «Η θρησκευτική καχεξία είναι, κατά ένα μέρος, η έκφραση της πραγματικής καχεξίας και, κατά ένα άλλο, η διαμαρτυρία ενάντια στην πραγματική καχεξία. Η θρησκεία είναι ο στεναγμός του καταπιεζόμενου πλάσματος, η θαλπωρή ενός άκαρδου κόσμου, είναι το πνεύμα ενός κόσμου απ' όπου το πνεύμα έχει λείψει. Η θρησκεία είναι το όπιο του λαού». Βλ. Καρλ Μαρξ, *Κριτική της Εγγελιανής Φιλοσοφίας*

του Κράτους και του Δικαίου, Μετ. Μπάμπης Λυκούδης, Αθήνα, Εκδ. Παπαζήση, 1978, σελ. 17.

22. Σε μια προσπάθεια του να ανασκευάσει αυτή τη θέση του Le Bon, ο Serge Albouy χρησιμοποιεί μια μελέτη της Hadley Cantril (*The Invasion from Mars*, 1940), στην οποία η συγγραφέας τονίζει ότι οι άνθρωποι δεν αντιδρούν υπό το κράτος μιας «διανοητικής μεταδοτικότητας», αλλά ανάλογα με την κοινωνική και ψυχολογική τους κατάσταση. Δηλαδή «μέσα στον πανικό, όπως και μέσα στην επανάσταση, ο παράγοντας της προσωπικότητας των υποκειμένων είναι καθοριστικός». Βλ. Serge Albouy, *Éléments de Sociologie et de Psychologie Sociale*, όπ.π., σελ. 198.

Τα συμπεράσματά της όμως η Cantril, τα άντλησε από τις αντιδράσεις του πληθυσμού σε μια ραδιοφωνική εκπομπή στις 30 Οκτωβρίου 1938, η οποία είχε θέμα την εισβολή στη γη όντων από τον Άρη. Οι άνθρωποι θεώρησαν την εκπομπή ειδησεογραφική, πίστεψαν στην εισβολή, και έτσι έλαβαν χώρα φαινόμενα συλλογικού πανικού, στη διάρκεια του οποίου άλλοι εγκατέλειπαν τα σπίτια τους, άλλοι αυτοκτονούσαν, αντιδράσεις οι οποίες κυμαίνονταν ανάλογα με τους ανθρώπους. Ο Le Bon δεν έχει κάτι παρόμοιο υπόψη του και, στα πλαίσια της μάζας στην οποία αναφέρεται, στο εσωτερικό δηλαδή μιας συγκέντρωσης στην οποία δεν υπάρχουν περιθώρια κριτικής αποτίμησης της πληροφορίας, αλλά και δυνατότητα αντίστασης στο κύμα του πλήθους, ενδέχεται να ισχύει η ερμηνεία του της, ασυνείδητης έστω, μετάδοσης των συγκινήσεων.

23. Είναι αρκετά πιθανό ο Le Bon να παρακολουθεί τον ειρμό της σκέψης του Blaise Pascal, του φιλοσόφου στον οποίο παραπέμπει στην παράγραφο αυτή. Η δομή της παραγράφου μάς οδηγεί σε αυτή την εικασία. Συγκεκριμένα, στις *Σκέψεις* του Blaise Pascal διαβάζουμε: «Η συνήθεια να βλέπουμε τους βασιλιάδες να συνοδεύονται από φρουρούς, από τυμπανιστές, από αξιωματικούς και απ' όλα τα πράγματα που λυγίζουν τη μηχανή προς το σεβασμό και το φόβο, κάνει ώστε το πρόσωπό τους, όταν είναι μερικές φορές μόνο και δίχως αυτές τις συνοδείες, να επιβάλλει στους υπηκόους τους το σεβασμό και το φόβο, γιατί μέσα στη σκέψη δεν ξεχωρίζουμε καθόλου τα πρόσωπα τους από τις ακολουθίες τους, που συνήθως τις βλέπουμε μαζί με αυτά. Και ο κόσμος, που δεν ξέρει ότι αυτό το αποτέλεσμα έρχεται από αυτή τη συνήθεια, πιστεύει ότι έρχεται από μια φυσική δύναμη· και από εκεί έρχονται αυτές οι λέξεις: «Ο χαρακτήρας της θεότητας είναι αποτυπωμένος πάνω στο πρόσωπο του κ.λπ.» Βλ. Blaise Pascal, *Pensées*, Texte établi par Leon Brunschvicg, Paris, Garnier Flammarion, 1976, απόσπασμα 308, σελ. 139. Αμέσως μετά στο κείμενο του Pascal ακολουθεί η σκέψη της παραπομπής 25.

24. «Υπήρχε ένας άνθρωπος που, στα δώδεκα χρόνια, με μπάρες και με κύκλους, είχε δημιουργήσει τα μαθηματικά που, στα δεκαέξι, είχε γράψει την πιο σοφή πραγματεία για τα κωνικά σχήματα, που είχε δει κανείς από την αρχαιότητα που, στα δεκαεννέα, μετέτρεψε σε μηχανή μια επιστήμη που υπάρχει ολόκληρη μέσα στη νόηση που, στα είκοσι τρία, απέδειξε τα φαινόμενα της βαρύτητας του αέρα, και ανέτρεψε μία από τις μεγάλες πλάνες της αρχαίας φυσικής που, σε αυτή την ηλικία όπου οι άλλοι άνθρωποι αρχίζουν μόλις να γεννιούνται, αφού κατόρθωσε να διατρέξει τον κύκλο των ανθρωπιστικών επιστημών, αντιλήφθηκε την ανυπαρξία τους και έστρεψε τις σκέψεις του προς τη θρησκεία που, από εκείνη τη στιγμή μέχρι το θάνατό του, που ήρθε στα τριάντα εννέα του χρόνια, πάντα φιλάσθενος και πάσχων, προσδιόρισε τη γλώσσα που μίλησαν οι Bossuet και Racine, έδωσε το πρότυπο της πιο τέλειας ειρωνείας, όπως και του πιο δυνατού συλλογισμού τέλος που, μέσα στα σύντομα διαλείμματα των δεινών του, έλυσε, με αφαίρεση, ένα από τα πιο υψηλά προβλήματα της Γεωμετρίας, και έριξε πάνω στο χαρτί σκέψεις που καταπάνονται τόσο με τον Θεό όσο και με τον άνθρωπο. Αυτό το τρομερό πνεύμα ονομαζόταν Blaise Pascal». (Chateaubriand, *Genie du Christianisme*).

Γεννημένος το 1623 στο Κλερμόντ, ο Blaise Pascal είναι της ίδιας γενιάς με τον La Fontaine, τον Moliere, τον Bossuet. Πέθανε όμως το 1662, δηλαδή πριν την έκδοση των μεγάλων κλασικών έργων. Με την υπερβολική του πρωιμότητα, ανήκει στην προηγούμενη γενιά (αυτή του Richelieu, του Balzac, και του Descartes), και θα γίνει «κλασικός» δέκα χρόνια πριν από αυτούς της γενιάς του (οι Επαρχιακές Επιστολές, 1656). Βλ. Guy Michaud, *Un Oeuvre de Pascal (extraits)*, Paris, Librairie Hachette, 1950, σελ. 3, 5.

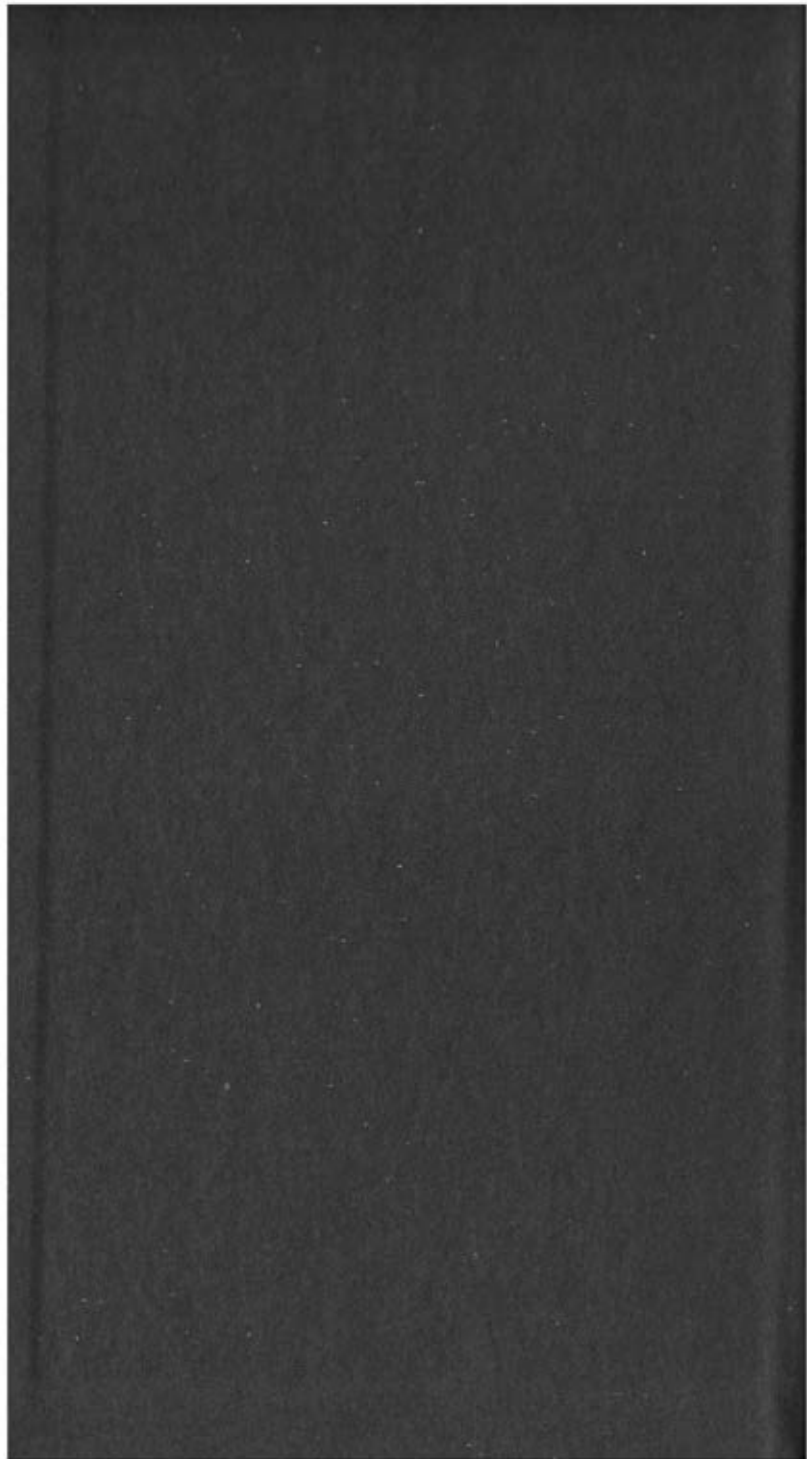
25. «Δικαιοσύνη. Όπως κάνει η μόδα τη διασκέδαση, έτσι κάνει και τη δικαιοσύνη». Pascal, *Pensées, ό.π.*, απόσπασμα 309, σελ. 139.
26. Πρόκειται για τον πρώτο μήνα της Γαλλικής Επανάστασης, ο οποίος διαρκούσε από τις 27 Σεπτεμβρίου έως τις 21 Οκτωβρίου. Πρέπει να πούμε ότι μεταξύ των άλλων μεταρρυθμίσεων, στις οποίες προχώρησε η Εθνοσυνέλευση που συνήλθε τον Σεπτέμβριο του 1792, πολλές ανατροπές επιτελέστηκαν και στον τομέα της θρησκείας. Έγινε προσπάθεια να καταργηθεί ο Χριστιανισμός και να αντικατασταθεί από τη λατρεία της λογικής. Για το σκοπό αυτόν, υιοθετήθηκε ένα νέο ημερολόγιο, που άρχιζε την αρίθμηση των ετών από τη χρονολογία γέννησης της δημοκρατίας (22 Σεπτεμβρίου 1792) και διαιρούσε τους μήνες κατά τέτοιο τρόπο, ώστε να καταργεί τη χριστιανική Κυριακή. Αργότερα, αυτή η λατρεία της λογικής αντικαταστάθηκε από μια θειστική θρησκεία, αφοσιωμένη στη λατρεία κάποιου υπέρτατου όντος

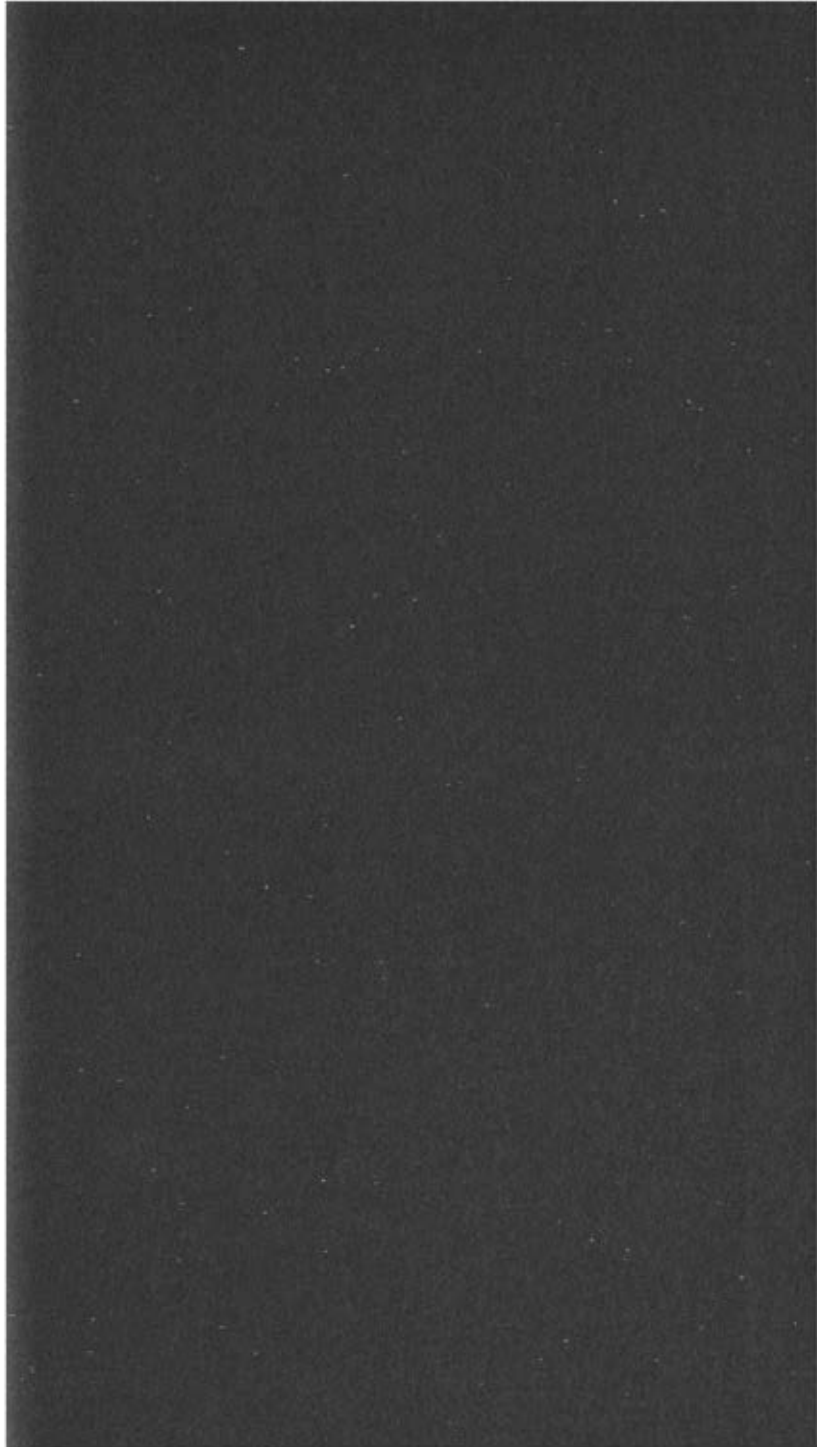
και στην πεποίθηση της αθανασίας της ψυχής. Τέλος, το 1794, η Εθνοσυνέλευση αποφάσισε ότι η θρησκεία ήταν μια ιδιωτική υπόθεση κάθε ατόμου, ότι θα χωριζόταν η εκκλησία από το κράτος και ότι θα ήταν ανεκτή κάθε πίστη, ουσιαστικά μη εχθρική προς το κράτος.

27. Κεραμεικός. Μέγαρο στο Παρίσι, στη δεξιά όχθη του Σηκουάνα, που πυρπολήθηκε το 1870.
28. Ζωγράφοι και γλύπτες που έζησαν και δημιούργησαν πριν την περίοδο της Αναγέννησης.
29. Οι πρώτες σχετικές παρατηρήσεις και αναλύσεις ανήκουν φυσικά στον Αριστοτέλη και τα *Φυσιογνωμικά* του.
30. Την εποχή στην οποία αναφέρεται ο Le Bon, ο Friedrich Nietzsche υπήρξε εντονότατα κριτικός ως προς το συγκεκριμένο θέμα. Ο Nietzsche ήταν κατ' αρχάς απόλυτος στην αντίδρασή του στον δημοσιογραφικό τρόπο σκέψης. Θεωρούσε την επίδρασή του καταλυτική για την εγρήγορση και την ευελιξία της σκέψης αλλά και, γενικά, του αισθήματος, με το οποίο οι άνθρωποι προσλαμβάνουν τις εξελίξεις που λαμβάνουν χώρα γύρω τους και τους προσδιορίζουν άμεσα. Ένωθε πως ο δημοσιογράφος έτεινε να «...καταλάβει τις ώρες της σχόλης και της χώνευσης του σύγχρονου ανθρώπου, δηλαδή τις "στιγμές" του της "καλλιέργειας", προκειμένου να τον ναρκώσει σε αυτές με τυπωμένο χαρτί». Βλ. Φρειδερίκος Νίτσε, *Ανεπίκαιροι Στοχασμοί*, Μετ. Ι. Σ. Χριστοδούλου, Θεσσαλονίκη, εκδ. Θεσσαλονίκης, 1996, σελ. 23.
31. Μετά την πτώση του Ναπολέοντα Γ', μια νέα δημοκρατία, γενικά συντηρητικών προσανατολισμών, εγκαθιδρύθηκε από τους Γάλλους. Τον Μάρτιο του 1871 η κυβέρνηση αποπειράθηκε να αφοπλίσει την παρισινή Εθνοφρουρά, μια εθελοντική πολιτοφυλακή με ριζοσπαστικές πολιτικές τάσεις. Η Εθνοφρουρά αρνήθηκε να παραδοθεί, διακήρυξε την αυτονομία της, καθαίρεσε αξιωματούχους της νέας κυβέρνησης και ανακήρυξε μια επαναστατική επιτροπή, την Κομμούνα, ως νόμιμη κυβέρνηση της Γαλλίας. Παρόλο που το κίνημα αυτό χαρακτηρίζεται συνήθως ως εξέγερση ορισμένων επικίνδυνων ριζοσπαστών που είχαν σκοπό την κατάλυση του νόμου και της τάξης, τα περισσότερα από τα μέλη του έμοιαζαν με τους Ιακωβίνους της πρώτης γαλλικής επανάστασης και ανήκαν στη μικροαστική τάξη. Δεν συνηγορούσαν υπέρ της κατάργησης της ατομικής ιδιοκτησίας, αλλά μάλλον υπέρ της ευρύτερης κατανομής της. Το κίνημα επιταχύνθηκε από την πικρία που ακολούθησε την ήττα του Ναπολέοντα και την εξάντληση από τη μακρόχρονη πολιορκία του Παρισιού που επακολούθησε. Εκτός από τους παράγοντες αυτούς, έπαιξαν ρόλο και οι φόβοι ότι η κεντρική κυβέρνηση θα επηρεαζόταν από τον αγροτικό πληθυσμό σε βάρος των συμφερόντων των λαϊκών μαζών της

πρωτεύουσας. Μετά από μερικές εβδομάδες μάταιων διαπραγματεύσεων, η σύγκρουση μετατράπηκε σε αιματηρό εμφύλιο πόλεμο. Οι κομμουνάροι σκότωσαν εξήντα περίπου ομήρους, συμπεριλαμβανομένου και του αρχιεπισκόπου του Παρισιού· τα θύματα όμως της κυβερνητικής παράταξης ανέρχονταν σε χιλιάδες. Το στρατοδικείο που συγκροτήθηκε μετά την καταστολή της εξέγερσης καταδίκασε σε θάνατο είκοσι έξι, οι οποίοι εκτελέστηκαν. Χιλιάδες άλλοι καταδικάστηκαν σε φυλάκιση ή εξορία στη Νέα Καληδονία στον νότιο Ειρηνικό.

32. Ο Le Bon προτάσσει ως ζητούμενο την προώθηση του πολιτισμού, αλλά το κάνει αφηρημένα και στερηπτικά. Η καθολική ψήφος δεν είχε σχέση με τον πολιτισμό όπως τον εννοεί ο Le Bon. Υπήρξε αίτημα των μη προνομιούχων, που ήθελαν να έχουν ισχυρή πολιτική παρουσία για να συμμετέχουν και οι ίδιοι στις διαδικασίες που, ερήμην τους, καθόριζαν την τύχη τους. Στο όνομα ενός είδους πολιτισμού, παραβλέπει τις υπαρκτές, σε κάθε περίπτωση, ελλείψεις και ανάγκες ενός πλήθους ανθρώπων, του οποίου η οικτρή εκείνον τον καιρό κατάσταση δεν θα τιμούσε τον πολιτισμό, όσο υψηλό και αν ήταν, κατά τα άλλα, το επίπεδο του.
33. Μετονομασία –το 1791– της αρχικής Εθνικής Συνέλευσης, η οποία συστήθηκε το Μάιο του 1789. Όταν ο έλεγχος της πολιτικής κατάστασης πέρασε στα χέρια της Συντακτικής Συνέλευσης, ο βασιλιάς έχασε το δικαίωμα ελέγχου του στρατού και των επαρχιακών διοικήσεων. Οι υπουργοί του δεν είχαν δικαίωμα να συμμετέχουν στη Συνέλευση και του αφαιρέθηκε κάθε εξουσία πάνω στη νομοθετική διαδικασία με την εξαίρεση μιας ανασταλτικής αρνησικυρίας, που στην πραγματικότητα μπορούσε και αυτή να αχρηστευθεί με την έκδοση νομοθετικών πράξεων από μέρους της Συνέλευσης με τη μορφή διακηρύξεων. Οι οικονομικές και διοικητικές αλλαγές που υιοθέτησε η Συντακτική Συνέλευση αντανάκλυσαν το φιλελευθερισμό του Διαφωτισμού.

ΓΚΥΣΤΑΒ ΛΕ ΜΠΟΝ
ΨΥΧΟΛΟΓΙΑ ΤΩΝ ΜΑΖΩΝ

Παρίσι 1895: Ερμηνεύοντας τον αντίκτυπο των δριμύτατων κοινωνικοπολιτικών μεταβολών στη Γαλλία του δεύτερου μισού του 19ου αιώνα, ο ψυχολόγος και εθνολόγος Γκυστάβ Λε Μπον θεμελιώνει τη θεωρία του για την επίδραση της μάζας στην ψυχολογία του ατόμου, θέτοντας τις βάσεις για την επιστήμη της Κοινωνικής Ψυχολογίας. Σύμφωνα με τον Λε Μπον η μάζα δεν αποτελείται απλά από το σύνολο των επί μέρους ατόμων κάθε ένα από τα οποία διατηρεί την οντότητά του: Για τον Λε Μπον η μάζα αποτελείται από άτομα που συγχωνεύονται σε μια ενιαία οντότητα σκέψης και συναισθήματος. Αν το άτομο χαρακτηρίζεται από την κριτική ικανότητα, τη συνείδηση και τη λογική, αν μπορεί να σκεφτεί και να αξιολογήσει τις καταστάσεις και τη θέση του μέσα σε αυτές, στη μάζα όλα τα άτομα εξισώνονται προς τα κάτω. Οι ιδέες του Λε Μπον, είχαν εντυπωσιακή απήχηση στους ηγέτες του 20ού αιώνα, κυρίως στην περίπτωση της οικοδόμησης του φασιστικού καθεστώτος, αποτελώντας παράλληλα τη βάση για τη θεμελίωση της πρακτικής της προπαγάνδας.

ΠΡΩΤΗ ΕΚΔΟΣΗ 1895

ISBN 978-960-469-703-8

9 789604 697038